[illegible] रामम [illegible] तत [illegible] अस्य [illegible] अकारस्य अ [illegible] द [illegible]
[illegible] याकारस्थानवत्वे [illegible] स्यात् अवनमतो [illegible]
[illegible] अकारस्य संवृतत्वेना [illegible] द [illegible] नियाह [illegible] नतुवा [illegible] न [illegible]
[illegible] तत्कार्य [illegible] सवर्ण [illegible] सामर्थ्य [illegible]
[illegible] आकार ककार योरनुकरणमिति [illegible] तेन [illegible] कारेण सावर्ण्या [illegible] कार्य
[illegible] अस्य [illegible] तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् [illegible] स्वस्य [illegible] कार्य [illegible]
[illegible] समाप्ति [illegible] इति [illegible] इह शास्त्रे [illegible] नकार [illegible]
[illegible] आकार [illegible] सवर्ण [illegible] स्यात् [illegible] सवर्ण इत्यादौ प्रत्याहार [illegible]
[illegible] न [illegible] एकार [illegible] उदात्तानुदात्त [illegible]
[illegible] लोके [illegible] एकस्थाने [illegible]
[illegible] असांप्रतिक [illegible] व्यवस्था [illegible]
[illegible] कथं [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यादौ [illegible]
[illegible] अत एव [illegible] इति [illegible]

कृते तद्व्यपदेशेन स्यादस्य एकाज्व्यपदेशस्य निवृत्तित्वात् न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते तस्मादुकारीत्याबाधनाभावाल्लघुपरत्वप्रसाधकबलात्कारस्तु
ज्झरकेनेति सर्वं सुस्थमिति चेन्न उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासेनैकस्य स्वरूपाभावात् ध्वनिधर्मा एवैत इत्यक्रममिति चेन्नहि कम्पत्वादिकमपि तस्यैवास्त्विति अकारेका
रादीनामपेक्ष्य संगः। तदेतदुच्यते अखंडं पदं वाक्यं वा वाचकमिति किं बहुना मास्त्वेव व्यंग्यो वर्णः व्यंजकत्वाविशेषे मते ध्वनिर्ज्झरे व सर्वनिर्वाहात् उक्तं हरिणा अनेक
व्यक्त्याभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता। केचित्तु व्यक्तिरूप एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्प्यतेति तस्माद्ध्वनिर्ज्झरे वा निर्वाहस्तर्हि जातिस्फोट एव नोचेत्केरवयोरेवोदात्तादीनामविशेषे
न्याय्यतः परिनिष्ठितेस्मिन्नेवं ध्वनिगतानेवोदात्तस्वरितादिकान्वर्णाननुपतंतः स्युरर्थावगतियुहेतवइति मीमांसकमतमभ्युपगम्य तदुपेक्ष्यमिति स्थितं। एवं च अनंता
वर्णा इति नैयायिका अभ्युपगतवंतः तरीत्या पर्यंतातिपरो निर्देशस्तर्हि अस्य चावित्यत्रापि तथैवास्त्विति किं ग्रहणकशास्त्रेण तदुक्तं सवर्णोऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृति
ग्रहणात् तपरसूत्रं तु जातिनिर्देशप्रवृत्तस्यैव जातिप्रसंगस्य भंगाय त्यदादीनामइत्यादौ तु एकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्यते विधेयविशेषणत्वात् अभेदे
स्यच्चाविति यादौ तु अनुवाद्यविशेषणत्वान्न व्यक्तिर्विवक्षिता यतेकत्ववदेव तर्हि तु अण्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षोऽभिप्रेतः एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तु इष्टः
आद्यादेशो अवर्णव्यक्तयइति पक्षे तु अइउणितिपरिज्ञातिपरोनिर्देशस्तर्हि पुनरण्ग्रहणवैयर्थ्यं व्यक्तिनिर्देशेतु उकारीत्याअस्यच्चावित्यादौ सवर्णग्रहणानुपपत्तिः
महासंकटं तस्मादिह सत्रकारस्याशयोदुर्ज्ञेय इति चेदुच्यते त्रिषु पक्षेषु अन्त्यस्यैव सूत्रस्योपपत्तिः तथाहि स एवायं अकार इति प्रत्यभिज्ञाबलादकार एक एवेति पक्षे
स्वाभाविके भेदेप्युपादानाधिकेऽप्यनुकार्यं न भवति यथा वा अग्न्यादिति विधिस्थलेन दीर्घस्य प्रवृत्तिः तथा अस्यच्चाविति विधिरपि मा लभवतीत्यादौ
इत्यादिः आश्रीयते तत्र सावर्ण्याधीनमिति ह्रस्वस्य वृद्धत्वं प्रतिज्ञायते तत्तु आक्षरसमाम्नायिकस्यैव चेत्पुनरपि व्यवच्छिन्नेति सार्वत्रिकी प्रतिज्ञा एवमपि
स्यादो अनण्त्वादेव ग्राहकत्वं न स्यादिति चेत् विवृतत्वस्वत्वादेरविशेषणतया प्रयुक्तत्वात् न हि मुंडत्वजटिलत्वादिवद्देशभेदेनानुयायाः स्वरूपमात्रानुवादे

९४ ग्रंथेणोक्तं यथा न्यासपोठ त्वाह अतपर इति ८

अथ शास्त्रांतरानुसारेण वार्त्तिककारंप्रत्याह एकइग्गतिसूत्रारंभो पि तथैवास्त्विति दिक् तस्मादेव इग्र इति सत्र बले नार्धैकारा धार्धौकारौ न तुष्येते इति स्थितं अनुप्रागतिशारवोकावण
ताविह श्येते चेत्तदाकिमनिष्टमापद्यते येन तयो रग्रहणं यत्नतः प्रतिपाद्यसीति चेदत्र एचो ह्रस्वविधौ अंतरतमत्वेन तयोरेव प्रसंगात् एचइग्गितिसूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव एतदर्थमेव सूत्रापु
पगमे तु गौरवमेव दोषः स्यादेतत् एतु ओदह्‌ इत्यादिक्रमेण तपरान्नेवनिर्देक्ष्यामः तथाव्यज्ञ काल सूत्रे अच्चरात्वेन तपराणामेवोपस्थितौ सत्यां तत्कालग्रहणादर्ध एकार ओकारो वा ह्रस्वसंज्ञात
लभेतेन ह्रस्वादिविधयोपपत्तौ नैमि मैवं त्रिमात्राणामप्यनतत्वापत्तेः ततश्च गोत्रात इत्यत्र अतन्विते त्याश्वः परस्य विधीयमानं द्वित्वं तकारस्य न स्यात् प्रत्ये ड्रुः तिकायकउरइ उपगमे प्रतिवृद्धुः मुण्डत्
स्यात् प्लुतसंज्ञाविरहात् प्लुत विधिर्न प्रवर्तेत नचओमभ्यादाने इत्यादि विधिसामर्थ्यात्तत्सिद्धिः उवर्णस्थाने तत्परितार्थत्वापत्तेरिति दिक् तदेतदाह वार्त्तिककारः संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तेप
रोच्चारणं प्लुत्यादिषु अविधिः प्लुतसंज्ञा तु अतपर एवइप्रसूस्यादेत्रा एकारे दीर्घग्रहणमिति अस्यार्थः भिद्यमानवर्णद्वयसदृशावयवत्वात्संध्यीयमानमक्षरं संध्यक्षरमित्यन्वर्थाः एङ्ऐचौ
प्रसिद्धा एवास्य संज्ञा तपरत्वं दिष्यते तेन निमित्तकरणस्य तस्य प्रयोजनमुच्यते यथाद्य एचां तपरत्वोच्चारणे फलमस्ति चेत्तर्हि तपरोच्चारणं तावत्कर्तव्यं प्लुतत्वे सत्यपि च्छ इत्र विधिः द्विलुङ् मुङादिर्न
सिध्यति तत्र प्लुतस्यैवङ् मुडादिः तस्मात्परस्य द्वित्वमिति सूत्र चपितु मगरिश्चाद्‌ः प्लुतेन तु तरवर्णेषु च इष्टं कार्यं न सिध्यतीत्यर्थः अभ्युपेत्यवादोयं वस्तुतस्तु अनच्त्वात्प्लुतसंज्ञैव नास्ति
तस्माद्ह्रस्वपरनिर्देश इति वार्त्तिकस्त्रं कर्तव्यं स्यादधैकारादिनिवृत्त्यइत्यर्थः वस्तुतस्तु उभाभ्यामपि सूत्रं कर्तव्यं उभाभ्यामपि वा न कर्तव्यमिति समनंतरमनंतरमेवोपपादितं तस्मान्न्यायं रोप
वदानार्हः प्रसह्य प्रसाधारण्यात् स्यादेतत् तपरत्वाभावपक्षे गोगोदकं रमेशइत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रा एवादेशाः स्युः आंतरतम्यात् न च अकः सवर्णे इति
सत्रे दीर्घइतियोगं विभज्य एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारे योगविहितः सदीर्घोऽवतीति व्याख्यानान्न त्रिमात्रा आदेशा इति वाच्यं पक्षुं विभद्व पचंतीत्यत्रेदोषप्रसंगात् ननु अमीत्येवमस्तु प्रथम
योरिति सूत्रान्न पूर्वसवर्णोनुवर्तते एकः पूर्वपरयोरिति च एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं यथाजातीयकः पूर्वः स एव यथा स्यात् दीर्घो मा भूदिति तेन पचुमिति तावत्सिद्धं संप्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव
पूर्वशब्दोनुवर्तते हलइति सूत्रारंभसामर्थ्यात् संप्रसारणाच्चेत्यनेन दीर्घो न विधीयते तेन विद्धमित्यपि सिद्धं अतोगुण इत्यत्रापर इत्येव सिद्धे रूपग्रहणसामर्थ्याद्यादशः पूर्वस्तादृशा
देशो न तु तद्विलक्षणः तेन पचंतीत्यपि सिद्धं तस्माद्योगविभागेनैकादेशो दीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति चेत्तन्न एवं सति कुष्टृद्धि स्तवल्कार इत्याद्यसिद्धिप्रसंगा

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

०कौ०२

इहहि दीर्घेव ऋनादकारोन अनन्तर्यादेशेन तस्माद्दीर्घ इति योगविभागो दृष्टएव तेन गंगोदकं रमेशाइत्यत्र मात्रव तु मोत्रप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति न च प्लुतश्च विषयेस्मत् इति वाच्यं [illegible]
त्येवं ताशिति वक्ष्यमाणत्वात् ननु तथापि ऋतुर्मार्नः कुधमार्य पुते तस्य ऌकोऽकवेदेयारप्रसिद्धेरितिचेन्न [illegible] प्रसिद्धेरित्याहुः वस्तुतस्तु ऌकोके प्यस्ति प्रसिद्धिः तथाच [illegible] इति वार्तिकस्य
कारो वक्ष्यति इत्यतएव ऋतुर्मार्ग प्लुत इति अत्रोच्यते गुणसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तपरनिर्देशान्नोक्तदोषः तदेतदुक्तं वार्तिककृता एकादेशे दीर्घग्रहणं इति तस्यैव संज्ञित्वप्रसंगाभावः
तद्वार्तिकं दीर्घग्रहणान्तरकर्तव्यतापरं नापि योगविभागपरं उक्तयुक्तेः स्यादेतत् संज्ञासूत्रे अदेङोः तपरकरणेपि एङोः [illegible] आहतां साति [illegible] वर्णग्रहणेन तात्पर्य [illegible]
समासस्यापि ज्ञापितत्वात् इति चेन्न एवमपि तात्पर्याभ्यामैङेच् इत्याभ्यां सदीर्घाणामेवोपस्थितिः उपस्थिते सदीर्घे [illegible] नाम शेषाणां ग्रहणं दुर्वारमेव न हि तेपि तात्पर्य
त्वात् अतह कत्वं परमनुज्ञापितानामपि ग्रहणहारे पूस्थितानामस्त्येव दीर्घाणां सिद्धेर्विज्ञापकत्वात् ल्वादिभ्यः प्लुतानामिस्याद निर्देशान्न तेन ल्वादित्यादिषु षत्वानि [illegible]
वक्ष्यते तात्पर्यस्तत्कालस्य तिदुतः आरे तेषु वस्यादितिवत् सत्यं ऊ मेघ्नस्यादिति सूत्रे ऊमुदितिश्रस्याहारे कृतं दित्वं संज्ञायां त्वर्थसत्त्वा मस्यार्थं संज्ञिषु आदिरू [illegible]
हापितात्पुरत्वं संज्ञायामनुपयुज्यमानं तदुपस्थाप्येषु संज्ञिषु तत्काल वपारणं सामर्थ्यात् रोपीति न कश्चिद्दोषः यद्वा अणुदित्सूत्रे अशब्दसंज्ञेत्यनुवर्तनेन शब्दस्य संज्ञायां [illegible]
त्वेदं कृतमिति प्रकाश [illegible] भाष्ये स्फुटं उपपादयिष्यामश्चेदं तत्रैव अतो गुणवृद्धिसंज्ञाविधायपि न सवर्णग्रहणं तपरकरणं तु स्पष्टार्थं ईदूदेदितिवत् अन्यथा हि [illegible]
कारो गौर्यादिसंदेहः स्यात् तत्रच मात्रादीनां त्वेत्यादि ज्ञापकानुसरणे क्लेशः स्यादिति दिक् पुकतरश्चाप भव दक्षः आद्युपसोहि वृद्धिसंज्ञायां अदेङिति दीर्घस्थाने [illegible]
करणमेवार्थमितिसिद्धे एङ् [illegible] वसाय एवमस्य गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्योपयायेनाभ्युपगमात् [illegible] स्वरितार्थस्य च सामर्थ्यं [illegible] ॥
देव अस्मिन्नपि तपरकारे दोदीर्घग्रहणमिति वार्तिकं दीर्घस्यैव संज्ञित्वादिति सर्ववेदव्याख्येयं। स्यादेतत् प्रथमपक्षे तात्पर्यस्य तत्कालग्राहकत्वा [illegible] ननु
लवः पुवः इत्यादावपीति तेन अत्र [illegible] कारः [illegible] तर्हि असंदेहार्थः सुखमुखार्थो वाद [illegible] इति तन्वेतदुक्तं प्रतिनिरूपणग्रहणाभिप्रायेण [illegible]
भाष्येण सत्त्वे [illegible] तत्रापि पत्रे [illegible] कर्तव्यं इहम भवद्भिरस्तुभिः इति सर्वपक्षपित्वादि [illegible] समादिति ततो [illegible] कृता
स्यादेतदाशंकायां परे सत्रे एकारस्य [illegible] तस्य निर्देशाद् परोपि तत्कालग्राहक इति परिहृतं एवं [illegible] अन्यथा स्वरितप्रसंगात् [illegible] मा

निमत्त

कौ०२

पासेन सिध्यति अन्यथा तु पुष्पादिपुत्राप्लुरितः इतत्कारोपरतः कृतेन यणादेशेन इत्संज्ञानुवादेन च ज्ञापकेन कथंचित्साध्यतीयास्यात् एवं दतोनुमित्याद्यनुवादतो [illegible]
इत्यादिनिर्देशानां सामर्थ्यादिकारादयोपि न निर्दिष्टपरत्न तथाक्ष तस्यचरीत्यानुक्रमः ऋकारमुच्चारयितुं प्रवृत्तेन कुमारीकरणापाटवात्प्रदात् ऌकारमुच्चारयतीति तदनुकरणस्यापि
अच्कार्यसिद्धः उक्तं अनुकरणानामनुकार्येणार्थवत्तां सर्वं वसाधुतोभ्युपगमात् नन्वेवं ऌवर्णस्य दीर्घान्न संहतीति भाष्यहन्येत अनुकरणस्य तत्रापि सुलभत्वादिति चेन्न
न्यायप्राप्तस्यापि वक्तुं न बाधात् इदं च न्याय्यभावात् कल्प्यतां संज्ञादाविति वार्तिकाल्लभ्यते तथाहि ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थ इति सर्ववार्तिकेन
ऌकारोपदेशस्य प्रयोजनत्रयमुक्तं दध्युतकावदेशीति यदृच्छाशब्दः कुमारी ऌच्छु इत्याहतिः अशक्तिजानुकरणं तु न हि विवक्षितस्वरिताद्भुतादयः एतदर्थं ऌकारोपदेश
इति स्थितस्यार्थः। तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेदं वार्तिकं न्याय्यभावादिति। अस्यार्थः।। ऋति सावर्ण्ये ऌकारोपदेशः सोऽन्यायातुः तस्मादौणादिकः ऋन् [illegible]
वृसन्नितं ऋतुरशिल्पिसंज्ञयोरस्वस्यायीति शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्निरूपपदाश्च धातोः ऋन्स्यादित्यर्थः। रजकः तक्षक इत्यादि शिल्पिनि वर [illegible]
वृकः कटकं कनकमित्यादिसंज्ञायामुदाहरणं तथाच ऋतकशब्दः शास्त्रानुगतत्वान्न्याय्यः तत्स्थानेवास एव संज्ञा तथा कृतं कुपोन्तृ नद्धितमित्यादिग्रह [illegible]
पिशानुकलितास्ववतीति एवं च वस्तुतः शास्त्रानुगतं देशभाषया यत्कृशी मेचीत्यादिना मन्त्रकृपे तदस्याखीति स्फुटीकृतं आद्यदृश्य स्त्रनुकरणेपि [illegible]
शेयतां ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति शास्त्रमपोदितुमुद्यम्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्यापि अनुसंतादर्शिता तस्माद्दिद्युभादिभ्यः कृत्वी मं [illegible]
द्यानुकरणेभ्यो दीर्घऌवर्णोनुकरणस्यापि न्याय्यतो न किंचिदेलक्षण्यं किं तु वाचनिकमिति स्थितं मं अत्र शास्त्रानुमानकान्यासादो दीर्घऌवर्णो [illegible]
प्राप्तिनाम्नकल्पापेन अन्यत्रासोनोपपुन्नुत एवेत्सवऐषं एवं च स्वादीनामपि त्रिष्टेरनंगीकृतानां न्यायसाम्यात्साधुतोक्ता तथाचाहुः न हि वचिरेति परः प्रयुज्यत इति [illegible] दिति
वार्तिके नर्ववार्तिककृता प्रयुञ्ज्याज्जन [illegible] नेनिराकृतं [illegible] साधुरेव इदं च त्रयी शब्दानौ प्रत्यभिनेसंति यदृच्छाशब्दा इति पक्षेणोक्तं पक्षं तेरपि हि परिहारः
वंतीति आप्येकारः एतदर्थमपा [illegible] अपि पुभादिवदसाधुत्वं [illegible] साधुत्वमेवान्तु [illegible] अन्यथा

[illegible]पत्वमि मतुब्बुत्रोनेत्थप्रथमा[illegible]तिपदिकताप्यावत्रपत्की सान्तप्रत्ययांतत्वेसति दुलिभेति प्रातिपदिकसंज्ञायांकृते नया[illegible]भिदेशाप्रवृ[illegible]विरहात्तु
[illegible]नित्यतापित्तिसिद्धः एतेन पुष्पदन्त्यस्ययगोन्नरयोरित्यादिप्रयोगाव्याख्याताः। प्रकृतमनुसरामः ऌकारानुकरणस्याप्यतिदेशान्नासिद्धत्वात्प्र[illegible]
[illegible]वुपस[illegible]रतीत्यस्यप्रवृत्तिसिद्धौकिंसावर्ण्येनेतिचेन्न तथासतिरेफपरत्वप्रापाव पिलकारपरत्वासिद्ध्याप्रकृतेअभिमतत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरेतत्पापि[illegible]
[illegible]रेफपरत्वेसिद्धेअतिदेशादेकस्य लकारोपाभिव्यतीतिचेन्न एवमपिगम्लसलृइत्यादिस्थस्यलकारस्यानुकरणेत्वदुक्तातिदेशादेकलिकसंभवाभा[illegible]
तस्[illegible]स्यावश्यकत्वेलकारोपदेशाव्यर्थएवेतिचेत् अत्रोच्यते नतावद्वार्तिकंदृष्ट्वा सूत्रकृतःप्रवृत्तिः आरब्धेपिवार्तिके ऋकारऌकारयोः स[illegible]
[illegible]ज्ञाप्यितुकर्तव्यएवलकारोपदेशः तेनवकॢप्तशिखेत्यत्रगुरोरनृतइतिप्लुतःसिध्यति अन्यथाअनृतइतिनिषेधःस्यात् ऋकारेणऌकारग्रहणात् कॢप्तमान्[illegible]
इत्यादौऋवर्णान्तस्येत्युपसंख्यानिकणत्वस्याप्रवृत्तिस्तुभ्रमादित्वेनाप्युपपत्त्या अन्यथाप्रकॢप्तमानादौकृत्यचइतिणत्वस्यदुर्वारत्वात् इदंतवयेयं वार्तिकमतेनवर्णे[illegible]
[illegible]निसिद्धांतादकारेऌकारस्याग्रहणातिविरहेण्याकृतिग्रहणासंभवात्र प्रत्यक्षरी[illegible]नित्रकापानिवोहस्वदवस्थः सावर्ण्यविध्यस्तु सवर्णदीर्घेहोतॢकारइत्यादि
[illegible]वर्णइत्यस्यप्रवृत्तिरानिवृत्तौरितार्थः नचऋत्यकइत्यस्यप्राप्तिः ग्रहणकशास्त्राभावादेव एवंचरीर्घसंपादकतार्थौऌकारपाठःसावर्ण्यनित्यत्वमपिकथंज्ञापयेदिति[illegible]
[illegible]नस्याविशाणसतस्यानेऋग्रहणंकर्तव्यं अग्रहणंचनकार्यमित्याशयः कृत्यः यद्यपेवंपलप्रपतीनाम्लारितांनाग्लोपीत्यदिकार्यंप्राप्नोति दृपगनुबंधकरणंतुऌदित्वप्रयुक्त[illegible]
देशापूर्वऌदित्वप्रवृत्याचरितार्थत्वात्संकरंज्ञापयितुंमसमर्थंतथापिसावर्ण्यस्यानित्यतायैवेदमपिसमाधेयं यद्वास्वरसंधिप्रकरणेऌवर्णस्यऋवद्भावएवमान्यः सावर्ण्येवनोपसंख्येयं क्लृप्त[illegible]
प्रकरणांतरस्थइतिनतत्रातिदेशाप्रवृत्तिः उरण्रपरइतिपरिभाषानुकार्यकार्यकालवपास्वरसंधिप्रकरणस्थितिउरित्यनेनऌवर्णग्रहणोपपत्तिः अस्मिन्नपिपक्षेऌकारोपदेशाइहकर्तव्य
एव कॢप्तशिखइत्यत्रप्लुतोपपत्त्यर्थम् कॢप्तइतिचक्रितं प्रकॢपइतिस्वरितः अत्रसंतर्भावितण्यर्थात्कॢपिताणुतेनगतिरनंतरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कर्मणियः कृत्तद्धितेउत्तरपदेनहि[illegible]
ततःशेषनिघातेकृतेउदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः नचात्रकृपोरोलइत्यस्यासिद्धत्वशंकापि पूर्वत्रात् परहिपूर्वंप्रत्यसिद्धत्वंनतुपरंप्रतिपूर्वं एवंचगम्लप्रभृतीनांऌकारस्यइत्संज्ञाप[illegible]

०कौ०२
कमात्राणांग्रहणंसंमतंस्यानहिइहल्लापुवाधेमेकमात्रावेवएङनुपदिशेत् अकारादिवत् नन्वेवमेदेङ्गुणइत्यत्रतपरत्वान्मात्रिकयोरेवगुणसंज्ञास्यादितिचेन्न तत्रएओइति
स्वरूपेणैवपरिगृहीतोनिर्देशोअनण्त्वेनसवर्णाग्रहणोपपत्तेः एवमप्यर्द्धमात्रालाघवात् तत्रहिवर्णोपदेशेएओइतिदीर्घयोर्मात्राचतुष्टये गुणसंज्ञायांतुएङितिसार्द्धद्वयं संकलनप्रसाद्धीः पु
ल्मात्राः ममतुवर्णोपदेशेमात्राद्वयं गुणसंज्ञायांतुचतुस्रइतिमिलिताःषडेवमात्राः तस्मादिमात्रनिर्देशसमर्थ्यादप्येकमात्रयोरनभिमतत्वंनिर्णीयते नन्वेवंएचइग्घ्रस्वादेशेइत्यर्थ
स्यात् तद्धिस्थानेंतरतमपरिभाषयाप्राप्नुवतोरैकारौकारयोर्निवृत्त्यर्थंक्रियतेइतिचेन्न वैकल्पिकप्राप्तिमतोअकारस्यव्यावृत्त्यैतदारंभात् एचांहिद्वौभागौ अकारसदृशः उत्तरस्तु
इवर्णोवर्णसदृशः तत्रउभयांतरतमस्यप्रवृत्तौकदाचित्स्यात्वात्पर्यायेणअकारःस्यात् नइकारोकारौस्यातां तस्मान्मात्रकरात्ववर्णावितिसूत्रारंभः वस्तुतस्तुप्रत्यासत्त्यास्येतत्सूत्रं तथाचतत्रवार्ति
ककारोवक्ष्यति सिद्धमेङःसस्थानत्वात्एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति अस्यार्थः शब्दपरविप्रतिषेधेनएङउत्तरभागांतरतमौइवर्णावेवेतिसिद्धं यद्वा एकारःशुद्धतालव्यः ओकारस्तु[illegible]
ष्ठ्यइतिमतेसिद्धमित्यर्थः तथाचबहवोनांप्रातिशाख्यं तालव्यावेकारऐकारवर्णविकारौवकारइति शेषओष्ठ्योपपापइतिच पूर्वोक्तेभ्यःशेषावर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपधारयितव्यः तेनुओ[illegible]
ओओउपधानीयश्चओष्ठ्याइत्यर्थः। इदंचप्रातिशाख्यप्रवृत्तिकृतांव्याख्यानं तद्भाष्येतु तद्भाष्येतुशेषओपधा पठितिपाठः तत्रअपवादेन्यस्यउत्तरसत्रेवक्ष्यमाणान्[illegible]
द्रस्येवकाव्यवायकभावस्यस्फुटीकरणार्थमेदोतदेवंशब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेनस्थानसाम्याद्वासिद्धमितिसमाधानद्वयंएङश्चफलितं एतच्चपयपयेस्वपितुल्यंतथापितकरण[illegible]
रमप्यसौस्यात् ऐचोश्चेति वकारोमिन्नक्रमः हेतोरनंतरंबोध्यः अर्द्धमात्राअवर्णस्य अध्यर्द्धमात्राइवर्णोवर्णयोरितिपक्षेमतुयामादिवत्प्रयसाव्यपदेशादपिइकारोकारौनविपुलइत्यर्थः स
मप्रविभागःपक्षोपलक्षस्मवक्ष्यते तत्रतुपूर्वोक्तसमाधानद्वयमेवशरणं तत्रापिशब्दपरविप्रतिषेधपरंप्रथमव्याख्यानंयद्यपिविवरणस्थितं तथापितदयुक्तमेवअश[illegible]
विप्रतिषेधपरमितिसूत्रेवार्तिकंभाष्यंचविरुध्येतनहिगोभ्यामित्यत्रगोतोणिदितिणित्वादेविधिपुमानोहृस्वोन्यत्रचरितार्थः येनाप्रतिपत्तिःस्यात् ननुप्रतिलक्ष्यंलक्षणभेदे[illegible]प्राप्तेपरत्वे[illegible]
मास्त्वितिचेन्न एवंहिसतिअचःपरस्मिन्नितिसूत्रेनित्यःपरयणादेशःपरत्वासौव्यवस्थायायुगपत्संभवोनास्तिवहिरंगेणसिध्यतीत्यादिभाष्यसंदर्भोविरुध्येत तद्[illegible]
[illegible]परीक्षावएवविप्रतिषेधस्य[illegible]विषयो[illegible]अंतरंगंबुत्वकवदित्यस्येतिलभ्यते इदंचतत्रैवस्फुटीकरिष्यामः द्वितीयव्याख्यानमपिअर्द्धकारादिवत्प्रातिशाख्यात्[illegible]प्रयोगेणादेशाद्[illegible]
अथर्वदेशाभिमतस्यापितुर्मात्रस्यतपरकरणव्यावृत्तिर्नोक्तेस्तदर्दिहाप्यभ्युपगमर्स्वीकृतेदेकृ सूत्रोक्तरीत्याऋकारऌकारयोःसवर्णविधिरितिवार्तिकमपित्याख्यातुंशक्यं राम
९

हिपृथ्वां तैरितिनत्रुमाहिति न च गत्यस्मतिविरोधः तावतापि कृतं कुर्यान्न तावता मिति गत्यसमुच्चयकृतस्याप्योपगमादेरिव शब्दसाधुताप्युपगमेऽन्वाख्यानाभावात् पुरुष
कृसारतुपि पुंसां नोदेवशास्त्रणादिनिंदकशब्दस्य शास्त्रेऽप्युपनाकथंवेतस्यन्येदतत् तन्निवृत्तीयप्रयोजननिराकरणार्थं वार्त्तिकं अनुकरणं [illegible] निषिद्धे
ति तस्यानुकरणं शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव अशिष्टं तदप्रतिबुद्धं च साधु साधुत्वे बाह्यं तदिदमाह तस्यानुकरणमपि शास्त्रेणैव अथा [illegible]
साध्वेवेति इदं तु भाष्ये दूषितमेव हेलयो हेलय इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानामसाधुतायां [illegible] भावात् न च शब्दबाधकत्वमात्रेण तथात्वं [illegible]
ज्ञापकेः न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेनैव साधुतातिदेशः अशास्त्रीयस्यातिदेशायोगादिति दिक् तस्माद्वार्त्तिककृता दूषितमपि द्वितीयप्रयो [illegible]
वितीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्त्तिकं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सुतादयइति तस्माद्यथा तुन्दिपिल्लादेशविनामिषुप्रतिविधानमितिवृत्यन [illegible]
स्यरेफस्य लत्वे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च कार्यसिद्धिरिति नैवं मन्तव्यमिति प्रतिषेधापत्तिः अस्वत इति न्यासात् न सेकदेशविकृतन्यायेन रेफवत्ताप्याकार [illegible]
नुपलस्य पुत्वत्वप्रयुक्तकार्यमित्याप्यस्ति न चैवं होऽत्कारादेरपि स्यादप्रवनइतिपुनप्रतिषेधापत्तिः हृस्वस्यरपतो नेति न्यासात् किं चैवं सति एकस्य लकारस्य प्रत्याख्यानादु [illegible]
कृयणो विपरीतमेव गौरवमिति तदेतदाहनापकारः सेयं महतो वंशस्तंबाल्लुधा नुकृष्यत इति यद्यपक्षि विशेषः कश्चिद्विशेषो वा लटस्लोऽप्ये इतिधातोरप्रसुषिलटि कृते [illegible]
कृल्लि सौणादिकः कन् नेदुं यशाकृतादिदुःभावः ऋदूकारं जभेदस्यात्फलेवपरवगांतरोऽति विपः न नुकृपोरेलइति सवर्णं ओअइत्यस्मात् स्वमस्तु एवं चऊत्वस्यासिद्धत्वादनु नादेः
स्यंतीतिचेन्न एवं हि सति ग्रोयङि सम्याप्युक्तेषु स्यानतप्रलत्वस्यासिद्धत्वान्नेपाल्लुनेइत्यत्र हस्वविधौ दीर्घः स्यात् ननु सहचुन्नानिशास्त्रे ऋकारलृकारयोः पूर्वत्र [illegible]
लीचाइति ऋलवर्णयोः स्थाने सामो केसती त्वाग्रहणकरमत्रपौ वमिर्धा हात् लकारोपदेशेन नास्ति चेन्न उकरीत्या ऋलवर्णयोः सावर्ण्ये पूर्वसंख्यानेऽपरं प्रत्याख्यानादेता लका
रोपदेशस्य कृरीत्याऽत्र द्विरस्खेव सुतरांसिद्धे सावर्ण्यनित्यतां तापमितुं कर्त्तव्य एवेति दिक् एओङ् ऐऔच् यथाप्ये देशानानुं संभवे सामुच्चारणे यत्रो फाअ ईमेकार मई
मोकारं तु विदमपि तथा पिशारिशाखासमास्या वडादेवसर्वशाखासाधारणेऽस्मिन्द्रशास्त्रेतस्य न ग्रहणं ज्ञापकाच्च अहिज अकारादिभिः बाद्याना मिव एङू [illegible]

कौ० २

कृतापि पिग्राहकमेपूर्ववत्तेनैव अन्यथा नवाप्तिलक्षणाप्याहारादेरतिप्रसंगस्य तद्वस्थत्वात् स्टहेरीक्षितइत्यनुशासनवृत्तात्पुष्पइत्यादौ पदाप्याहारः कृत इतिचेत् [illegible]
लोपेकृतेणिजिकृयार्थोपपदस्य कर्मणि पिस्थानिनइत्याप्यनुशासनादर्थाप्याहारस्यापि स्थलविशेषकृतत्वात् अन्यथागविस्मयमाहेत्यादावुपगतेऽप्यवितिवक्ष्यते ऋस्त्रकृ
न नु कि पि वा क्य पुत्र ऋकारोग्रहणं कृत्वा सत्र बलेन ऋकारादीनष्टादशधाग्रहणमिति पाठे वर्णानुपिद्यादशाग्रहीप्यतितकिं एचा लकारोपदेशेन न तु भिन्नस्थानत्व ऊ
सावर्ण्यविरहादग्रहणमितिवाच्यं ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकबलेन वाक्यनिकस्य सावर्ण्यस्यावश्यवाच्यत्वात् अन्यथा इहोपदिष्टपिलृकारप्र [illegible]
तानुदोऽपसर्गादिति ऋतौ वा सुप्यापिशलेरित्यस्याप्रवृत्तिप्रसंगात् न नु कृपि स्थस्य लकारस्येदमनुकरणं तस्य च स्वरकार्यं सिद्धत्वादकार एव [illegible]
पसर्गादृतीत्यादिसे त्यप्यतीतिचेन्न कृपोलोरोलइति विहितस्यासिद्धत्वेऽपि तदनुकरणस्याप्यस्यासिद्धता विरहात् स्यादेतत् प्रकृतिवदनुकरणमिति [illegible]
यमप्यसिद्धवत्तत्वादिदेशो वक्तव्य भणीयः द्विःप्रयुक्तत्वाद्वितिनेतिरीयवाक्ये यद्यपि पूर्वं त्वित्याद्युदात्तं पठ्यते तथापि भाष्योदाहृते शाखांतरीये प्लुत [illegible]
ङ्तिङ् इति निपातो यथा स्यात् न हि तत्तिङ् तं तिङः तपदार्थकत्वात् स्वापुप्रतिस्त्विह विवक्षाभेदेन वैकल्पिकीत्यर्थवशत्ववक्ष्यते अन्तीइत्याहे [illegible]
तिदेशादेव अतिदेशोज्ञापकं तु यत्तदेतोः पूरिमाणी इति सोऽत्र निर्देशः न ह्यत्रातिदेशं विनाऽत्यदाप्लुत्वं लभ्यते अभिव्यक्तिपदार्था ये इति न्यायेन [illegible]
[illegible] तिवत्सत्वहचेः तथा च प्रयुज्यते यत्तदोर्नित्यसंबंध इति नन्वनेनैवातिदेशो न अत्वस्यावश्यकत्वादुदाहृतप्रयोगो नु पपन्न एवेति चेदुत्तरत [illegible]
[illegible] मिसेपरित्युक्तेशब्दस्याकरणेन एतत्तदोः सुलोपोऽत्वादिनिर्देशोऽप्यतिदेशस्यानित्यताज्ञापनात् अथ वाऽक्षरसमाम्नायाकाद्विरा इति [illegible]
[illegible] वार्त्तिकेन एं प्रशिक्षा याऽत्रत्यस्यानित्यत्वाच्च कृष्णद्विपञ्चाप्यते तथाहि कारीषीमप्सु मंत्रावाश्वभागा वितिश्रुतं अप्सु ते सोम [illegible]
[illegible] तक्ष्यैक्षौ तत्रास्तुराष्ट्रादनुकरणभूताग्राहणमस्ववामीयमितिपदाभिवानुकरणस्य विभक्तित्वाभावादेव तु कोऽप्रसंगादनुग्गल [illegible] रेभाषं

अपिस्थानादीपि कृत्स्नर इत्याह योग्यतावच्छेदके उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानुपात्तानभेदका इतिवाच्य सत्येव स्थाने अनंता एव व्यक्तयः इत्यस्मात्तु अष्टा
दश अवर्णव्यक्तय इति पक्षेऽपि पृथक् स्वरादिधर्मसाधारणी एका जातिः कंठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्यध्वनिव्यंग्यतावच्छेदिका चास्त्येव तथापि तत्स्याया कृत्स्नमात्र ... तेरापुत्
... रस्ति तथा च अइउण्सूत्रे व्याप्यजातिपरो निर्देशः तेन तज्जातीये एकत्र कृतं विवृतत्वं सर्वेष्वपि स्यादिति अत एव सर्वेऽपि कृत्स्ना अणो भवंत्येवेति अस्याव्या ... त्यस्य दोन
दोषः अकारमात्रमित्यादिष्वपि दोषैवगतिः अन्यथा अकारस्य तन्मात्रमिति स्थिते सिद्धे तु एवं स्यात् सकारयोरप्येवम् अन्यतरस्यैव सलंतत्वं स्यात् तृभयोः अक्षरसमाम्नाये उभयोरपाठात् न
तत्र सन्लोष्ठलीति प्रवर्तेत सन्नत्स्याव काशास्त अभित्या इत्यादि स्यात् एवं च दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वेनासीत्याक्षिप्तः संगच्छते अथ व्याप्यजातिपर एव ...
कत्वं अ ... ग्रहणं सुज्यतामिति चेत् एवमपि उपसर्गादृतीत्यादौ ऋवर्णग्रहणाय ग्रहणकशास्त्रस्यावश्यकत्वात् न च ऋऌवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानस्याप्यो ... अ
कः सवर्ण इत्यादौ चारितार्थ्यात् किंच अस्य व्याप्त्यादौ व्यापकजातिनिर्देशः ऋदादीनामइत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देश इत्यस्य नियामकाभावे संकरोऽपि स्यात् न चान्वा
युक्तिशेषणं विधेयविशेषणं च गृह्यते कत्व पक्षे कत्वं वद्धि विवक्षितमभिमतं चेतिमीमांसकमर्यादा वैयाकरणैः स्वीकर्तुं शक्या उपेक्षितानामानामा ज्ञानभ्रान्त्य ... उपेत्याभिधानी ...
नत्र प्रभृतिनु विवक्षितं मिति स्वीकारात् अर्धमात्रकस्येह्लकारस्यादा वनुवादविशेषणस्यापि बहुरीतिविवक्षणात्त तस्मात् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषे
वाक्यार्थज्ञानं व्याख्यानतुल्यस्थानुरोधीति यथाधर्मा ... तथापि ने तत्बले न ग्रहणकशास्त्रप्रत्याख्यानं चमत्कारमावहति ग्रहणकशास्त्रबले नहि अप्र
त्ययो अविधीयमानः सवर्णग्राहक इति स्फुटतरं प्रतीयते उक्तं चितान्येषां मीमांसकमर्यादापमेशास्त्रेऽपि बहुशः श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादिषु एकः पूर्वपरयोरित्यस्येव एकत्र
हणमपीह ज्ञापकं अन्यथा आद्गुण इत्येकत्वस्यापि एकत्ववद्विवक्षासंभवात्तेनेतिदिक् अथवा अर्थवत्त्वस्याविवक्षायामपि दृष्टान्तोऽकारादिः तु सदृशो बहु
त्वेः साहचर्यात्संबंधेनोपस्थापयति नैवमपि इत्या अनुपस्थितानां शास्त्रबोधे अन्यथामप्रतितामुपपत्तिः अर्थाध्याहारेवा बाधकाभावात् अतिप्रसंगभंगे

न स्यादित्युक्ते सवर्णग्राहकतां ज्ञापयतीति स्थितं इह तु ऋदेरिति दकारनिर्देशात् ऌवः स्वेपवइत्यादौ दीर्घस्यैव ग्रहणं व्याप्यते अत्रांशः धृकारस्थानिको धुकारस्थानिकोवादकारो नाप्याच्छतोऽविवक्षितः अतोनत्स्यो
भरविरोध्ययोः ऋऌकारस्थानिकमेवास्थिवेदं ज्ञापयति न विरोध इत्याहुः वस्तुतस्तु तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारोनिर्दिश्यते प्रयोजनाभावात् दित्येव तथ उदित्यादौ तु तपरत्वादेव सिद्धिः नन्वेवा
त्वमितिमिस्यस्य प्रसंगइतिचेन्न प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषयात्समाधानात् युक्तिश्च स्वरितामितिसूत्रे हरदत्तेनोक्ता तस्याप्रकृतपरिभाषायां ज्ञापकत्वात्कियोगे ...
इयं परिभाषा महान् स्वाभिरामं ऋति तत्रेदं वक्तव्यं धकारस्थानिकोधकारस्थानिकोवादकार इत्येवं रूपे यत्नस्तावदेऽजोड्सत्रे स्थत्वारविशेषोक्तरीति अत्र त्वेकेऽप्युक्तं ...
एव स्फुटं तन्त्वतरवाक्यमभिराद्यज इत्यसेनानुक्तीवदितीत्सिद्धेः सत्यमयत्तः तथापि परिभाषायां अदर्शनादित्यसिद्धेः इत्य अंगस्येति सजातीयस्यारव्यानाद्यजाप्ये ...
र पृथक्ग्रहणं परिभाषाप्यनुपलभ्यत निरूढं इकुत भिन्नतादि सिद्धे सत्वं कर्तव्यमिति स्थितं व्यर्थं परिभाषेत्यादाय इति वक्ताध्याप्येककारधकारस्थानिकोदकार इत्यर्थे
इतिव्याख्यानक्लेशोऽनिष्फलतया तस्य सर्वसाविरुद्धतया वादरणानहएव दित्व उदित्यादौ तिस्वरितमितिस्यस्य प्राप्तिरेवनिरूपणा दकारप्रश्लेषादेर्निरवकाशत्वात् तथाहि उदित्ये
उकारस्य संज्ञा तथा प्रत्याय्यित उकारस्यविधीयते तथाच संज्ञायाः स्तित्वेपि संज्ञिनः किमायातं वस्तुतस्तु संज्ञाविधानातु तित् तपरइति हि सूत्रे तेन तु ति ... युदि हि
संज्ञावत् संज्ञिन्यपि तातिएव न हि अतोभिस ऐस्स्यवद्धि त्यादावपि स्यान्नतु दोषे इत्यादौ तपरस्तत्कालस्येति सूत्रं व्यर्थमेव स्यात् स्वं रूपं शब्दस्येत्येनेव गतार्थत्वात् न चुडः
मुडादावपि वसंज्ञायां कृतं किंसंज्ञितिनित्व धुंशब्दं तत्रादेह सामर्थ्यविरहात् एवं च तितस्वरितमितिसूत्रे भाष्ये वार्त्तिकेऽपि चः सर्वेऽप्यभ्युपेत्यवाद एव स्थानिन इति स इकोकस्तु
तकारे त्वमित्यादिषु यथायं एव तस्मात्संयुक्तकारः किं तर्हि दकार इति इहत्यमाष्यग्रंथोयथाश्रुत एव सङ्गच्छते ... एवसाधु इति सहदयैराकलनीयम् अयमेव च प्रत्याय्यते
तकाररूपतामुत्तरग्रंथात्सम्मति एते तृणो वइटाव इत्यादिष्वपि विधेयस्य तपरत्वाभावो व्याख्यातः तितुतुरापासम्मिति दिक् इह अकारादयो वर्णाः सांसैशा इष्यंते यु
दाह तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वं स्वर्यस्यार्धस्यानुत्तरस्येदुत्तात्सति वार्त्तिककारोप्याह एकोऽन्तरभ्रत्यस्त्वारिति तत्र संतिके विदंशाः स्वतंत्रवर्णान्तरस्य सदृशाः यथा ...
र्ह्रस्वकारस्यप सदृशो भागो पृथुस्वर्भागोऽकारस्योत्तरइवर्णावर्णयोः ऋकारे उभयतो युक्तकेर्द्धमात्रा मध्ये रेफस्य सदृशोर्द्धमीमात्राभागः ऌवर्णे ...
तानुसरिः मध्ये स्वतंत्रऌकारसदृशो भागः तत्रस्वतंत्रे तत्तद्वर्णग्रहणेन विधीयमानं कार्यं तित्तत्सदृशोऽंशे पुनः प्रवर्त्तते तत्सदृशादीमे ननु तएव ...

रा०को०२
८

संतराक्रांतत्वात् गोनौग्रहणं चात्र ज्ञापकं यदि हि माङ्गा अपि स्वतंत्रवर्णाः स्युः कं कार्यं प्रवर्तयेयुस्तर्हि गोनौग्रहणं संख्यापरिमाणाभावे दिविनेत्यु चतुष्ट्विति नित्य [illegible]
नैव गतार्थत्वाद् गोशब्दं नौशब्दं च गोपादद्रीत तेनाग्नेयं इत्यादावुदक्रमिन्यूक्ष वर्णदीर्घेण नचैवौंवाधुगवइत्युनेनैतस्य बाधोस्त्विति वाच्यं अपारयोस्त्रियेणनाशा
प्रवादस्यापि तेन बाधुणएव बाधकतया अन्नुआपाहीत्यादौ चरितार्थाः अत्रेइद्गमित्यादौ पूरेण दीर्घेण बाध्येरन् अंतरंगोपि दीर्घो वयवभागापेक्षत्वात् [illegible]
एङः पदांतादितीत्वन्न आतूपप्रभायेस्यतुंतुङः न माला भिरित्यत्र एस्तन प्राप्तत्यादौ अनीलोपीन् यावुतरविवायोगनिमित्त मित्यत्र च जलक्षणेन न्यतो [illegible] तुश्च
दशावितो मधुतुप्रातिविषयं तथाहि हिलस्य ग्रहणमपनीयतस्माल्लुडसेवस्त्वं कर्तव्यं नेवे वमानत्युदित्वेनैव आंतरस्मारा वपि तुदूप्रसंगः अभ्यो नेश्चेव्यस्य नित्य [illegible] तात् जे
यमश्च सामान्यापेक्षः अकारोपपस्य युरिभवति अभ्योतेर व तुन्तु अटत्यादेरिति यदि तु अश्वौश्वातिमात्रं निवृत्संस्था [illegible] अश्वइत्येव स्यात् रोलइत्यन [illegible] सा भा
रणी जातिरनुकापवि पेयेव विमुक्षिता एकदेशस्यत्पृथाङ् षुषाभोगा तद्द्वारा ऋकारस्यैव लकारादेशः फल्गति स्यात्रे [illegible] तेषु निता इति [illegible] किंतु [illegible] साधारण्या
एवेत्युत्र ज्ञापकं तुल्युदित्व कृप तासि कृप क्तपधाभ्वा कृपिचेत रितिनिर्देशात् यद्वा कृप ऊः रः लः इति छेदः कृप इति लुप्तषष्ठीकं पदं तत्र तंत्रेणावृत्त्या वा योऽयं कृपेण रेफस्तस्य
लः कृपेऋकारस्यावयवो यो रेफः रेफसदृशा इति यावत् तस्य च ऋकार इति तेन चेलीकृप्त इत्यादि सिद्धं इदं रापर [illegible] दर्शनपुन [illegible] कृपे [illegible] पाठस्याप्रमादि [illegible] ति
णध्यते तदेवं तु दुष्टिपाठो [illegible] समाहितं विनायोगनुतिः तल्लक्षणं चो [illegible] प्रातिशाख्ये न तिदं त्यमदून्यभावइति प्रकृतेतु न स्य [illegible] पातं छंदस्य [illegible] वि
भागः कार्यः ऋतः ऋतः परस्पतस्यणः स्यात् गणाति वर्णोनीत्यादि ततः छंदस्य वग्रह [illegible] ऋत रस्येव विरुधाणां पुमत्इत्याद [illegible] ततो रेण तं तस्या
दित्युवेत एवं गर्हितं [illegible] भावि हरापिरपाभ्याभितिरेफ तत्सदृशाभागसाधारणी जातिर्निर्दिश्यते स्तुभ्यादिषु [illegible] प्रातं
वपायपातिविभज्य सामान्येनथ्थवाधेपिणत्व विधानात् नचैवं कृतेने त्यारा वृत्ति प्रसंगः अदुकुप्वाङ्नुमाभिरिति नियमात् [illegible] भवति [illegible] रा
वै नियमात् यद्वात्र प्रातिशाख्यपाठे नटेरानपात प्रवत्स्तरणामित्यादिनिर्देशोच्चवर्णोनिहस्यणत्वमेवडाप्येतलापुरात एवं [illegible] कृतो योगावि भागो [illegible] योभवती ।

रा ८

[illegible] नाध्यतु वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यंते इति [illegible] द्वितीयोपि पक्षः समर्थितः सत्यत्र रूपाविभेयत्वेन गौरवभयान्नेह यं सूत्रे न नु यदि वर्णैकदेशावर्णग्रहणेन गृह्यंते तेन
हि [illegible] टः पिपुल्ली पिठ्टभित्यादौ संयोग संज्ञा न स्यात् अखंडस्य माभागाका उस्य कृ प्पठ इत्यस्य एकहल्त्वात् तदवयवयोश्च हल्ग्रहणेनाग्रहणात् नन्वखंडस्यानुपदेशात्क
थं हल्त्वं [illegible] सहितदपि [illegible] सल्लत्वं तु कुतः संख्यांतासंतत्सरः संलोकइत्यत्रेतु एकवर्णानामपि हल्त्वं भविष्यति अण्सूपदिष्टे ग्रहणात् तदवयवयोः हल्
त्वं स्यादेव तच्च संयोगसंज्ञा विरहे ततः स्वस्य गुरुत्वाभावे प्लुतो न स्यादिति अत्राहुः व्यंजनमर्धमात्रमेव आकारा [illegible] इ [illegible] इदं चेह
समात्र वाक्यपदानाम [illegible] विवेकाने कश्चवेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटसिद्धांतपुतां [illegible] स्य सर्वं पुक्षस्यावसरः हयवरट् हकारो द्विरुपदिश्यते अर्हे [illegible] वोपदिश्यत
अङ् अरर ह रर इण्ग्रहणेषु गृह्येत ततश्च अर्हेणोत्यत्र अड्व्यवायेपि णत्वं न स्यात् महान् हि इति स्थितेम हान्हि इति न स्यात् अत्रा हि दीर्घोदि समानुपदिइति [illegible] अ
नुनासिकः भोभगो अघो अपूर्वस्येति यत्वं हलि सर्वेषामिति यलोपः तत्रापूर्वीति नुवर्तन इति वक्ष्यते प्राप्ते प्रासेणाह सनीत्यत्र हरिम्ये तत्वं न स्यात् तथा [illegible]
लिहश्वेइत्यत्र विभाषट इतिम [illegible] स्याविकल्पो न स्यात् तत्र हिइणः षीध्वमिति सत्राद् इणइत्यनुवर्तते तदेवं अर्हि [illegible] शाहशिड्णि तेति चतुर्थ्य ग्रहणं प्रथमोपदेशस्य [illegible]
यस्तु परत्र नोपदिश्येत न अङ्रणे तल्लशान्व ग्रहणेषु गृह्येत ततश्च रूदिहिस्वपिरीत्यत्र रुदादिभ्यः सार्वधातुकइतिकृत्वा दित्वप्रयुक्त इण्न स्यात् [illegible]
ता [illegible] हिषति [illegible] हिषति इत्यत्र रलोव्युपधादिति कित्वं न स्यात् अदाप्सां अदाप्सामित्यत्र पत्वस्यासित्वात् [illegible] कारादझलः परः सिजिति झलो [illegible]
पुसन् [illegible] दित्युग्रशालइ गुपधा रनिट इति क्सो न स्यात् तस्मात्प्रत्याहाराणां चतुष्टयं प्रथमोपदेशस्य चतुष्टयं [illegible] द्वितीयोपदेशस्य [illegible]
रेफस्य परकार्याणि प्राप्नुवंति यथा मद्ररोमद्रूरइत्यत्र अचः परादकारात्परस्य परइति विधीयमानं द्वित्वं न स्यात् सौप्रत्ययपरस्यैव प्राप्नोति नचैरोरी [illegible]
द्वित्वस्यासिद्धः हलो यमामिति लोपस्येव कि [illegible] इतिवक्ष्यमाणत्वान्नपक्षे रेफद्वयं श्रूयेत नच व्यंजन [illegible] रस्यैकस्यानेकस्यवाउच्चारणे विशेषो नास्ति [illegible]
क्ष्यमाणत्वान्नायं दोषइतिवाच्यं सूक्ष्मतया दुर्लक्ष्यो विशेषइति तदर्थात् न तु सर्वथा विशेषविरहोस्ति शरोपि हलो यमामित्यादि [illegible]
नासिके नुनासिको वेति पक्षेण कारः प्रवर्तेत स्थानसाम्यात् कुंडरथेनेत्यादो वा पदांतस्येति पक्षे रेफः प्रवर्तेत रेफोष्मणां सवर्णा न संतीति [illegible]

यंसवर्णो भवत्येव तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् रोरीतिलोपस्तु नास्ति तं प्रतिपरसवर्णस्यासिद्धत्वात् अथद्वित्वसानुनासिकपरसवर्णनिवृत्त्यै यवाभ्यां रेफेरेन
यणादिस्थेनइकारान्तेषु प्रवर्तेत ततश्च देवित्यादेदेविधाव्यस्यत्र पूर्वसगुणो निषिध्येत ननु उरण्रपरादिति त्वाअवकारान्तादुपधादिभ्यारख्यास्यतइतिचेत्
लोपो व्योरिति न प्रवर्तेत रेफस्य वृत्त्यनुत्तरभावात् रलोतिवक्ष्यामीति चेत् हयगतो ह्यादिस्योदायकार अतिप्रसंगः ननु यथाश्रुतं एवस्त्वेवलीति सरेफपदं स्थित्वा रेफे वलि
तिचेत् एवमपि इकारेण विसंयोगादेशात् आतोरण्वत: उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यत्र संप्रसारणमित्यादि कृत्स्य यणर्ग्रहणानि सवर्णिरेफेणया स्थानिस्थ:|नचैतद्
इकोयणित्यत्र संख्यातानुदेशेन इकारस्य रेफ: उकारस्य वकार: ऋकारस्य वकार इति विरूपस्य प्रसंगात् ननु यथाश्रुते पि यथासंख्येन निर्वाहो दुरूपपाद: तथाहि विधीयमानतया
नयकारी क्रियतां रस्यानुरणं: गुणानामभेदकतयानुनासिकसंग्रहे पि पृथग्गणनाभिरहात् इकस्तु सवर्णग्रहणात् षट्संख्या: ननु षट्षट्रूपस्यापि कानाम् इकू ग्राह्यत्वाख्याना मिकारा
तिवाच्यं ततीय चतुर्थमिकारस्य लकाराभ्यां प्रत्येकं तस्यापूर्वविंशात उकारस्थितेस्य यामकारे रेफादेशा ऋकारस्य लकारादेश: स्याद् द्वारत्वात् तस्मात् स्थानेन्तरतमइत्यनेनैव प्रकृते निर्वाह: इ
त्रं तुनं दिग्राहिप्रत्याहारस्य इत्यादि प्रयोक्ष्यत इत्येव निष्कर्ष: तथा इकोरणि तिन्यासेपि तेनैव निर्वाहोस्त्विति चेन्न वैषम्यात् यथाश्रुते ह्यविरोधात् शिक्षा वाद् यमपि इकोयणित्यत्र प्रवर्तते इकोयु
स्यमंतरतमो यणस्यादिति रणि तन्यासे तु परिभाषयो वि विरोधात् परत्वेन यथासंख्यमेव प्रवर्तेत तथा च अनुनासिको रेफस्य स्यादन्यादप्रकर्ष: यथाश्रुते तु तुदित्वादिदोषप्रयुक्तारम्भमिति आरांप
ते रेफस्य विशेष्यत: कृते न द्वित्वं प्रतिनिमित्तत्वेन सामान्यत: कृतं कार्यं बाध्यते यथा ब्राह्मणाभोज्यं तं माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति विशेषत: कृतेन परिवेषणेन माठरकौण्डिन्ययो: सामान्य
त: प्राप्तं भोजनं बाध्यते तद्वत् यद्यपि हस्त्यस्य युक्ति भेदेनोभयसंभवति तथापि सत्यपि संभवे सामान्यत: प्राप्तं विशेषप्राप्तेन बाध्यत इत्युक्तप्रगमन्यदोष: एवं चाशेरहाभ्यामिति सरेफ इति रेफभि
न्नतेषाम् परामर्श इति स्थिते ऽनचि चेत्यत्रापि तथैव अर्थाधिकाराश्रयणात् तेन हर्यनुभव इत्यादावपि रेफस्य न द्वित्वं नन्वेवं दध्यत्र कादौ यण्नस्यात् विशेषत: कृतेन स्थानित्वेन इकोनिमित्तत्वस्य वा
धादिति चेन्न तत्र लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षाश्रयणात् व्यक्तिपक्षे हि प्रतिलक्ष्यमेव लक्षणं प्रवर्तते यद्वा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तं तेणो कारणमिको यणचीति ततश्च इ
कस्थितात्पूर्वतो निमित्तत्वप्रतिपादनाददोष: नचैवं गौरीशइत्यादौ वृद्धियण्प्रसंग: व्यक्तिपक्षे विप्रतिषेधपरत्वेन नियमबलेन तत्याक्तिविषयकशास्त्रस्य विरहकल्पनात् जातिव्यक्तिपक्षौ चलक्ष्या
नुरोधाद्व्यवस्थापितौ भाष्ये वेतिभ्वस्तिपस्य ज्ञापकमेवोक्तं तस्मादित्युत्तरस्य पत्कतरपदाण्य इत्यादि निर्देशाश्च हलिंगं भाष्ये तु नेमो हनेकाचिणो द्विर्वचनं स्यात्कं तर्हि निमित्तमिमावृत्कलं तत्रह
कारग्रहणं दृष्टान्तार्थं तथा च तस्य बहिर्भूततया यथा न द्वित्वे कार्यता तथा यरं तद्भूतस्यापि रेफस्येति एवमनुनासिकपरसवर्णे तेषा अपि स्थानेन्तरतमपरिभाषया प्रसक्तो स्थानप्रय

नोन्तमांतरतमेएवतत्प्रसार: त्वड् करोषीत्यादौ कडिलक्ष्यावकाशोऽनन्तरतमेप्राप्युक्तेनुप्रवर्तेत प्रतिपक्षाश्रयणादेवेतिसंक्षेप: अत्र वार्तिकं अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्त्वं चर्त्वं आदेशे
षु संयोगोपधासंज्ञा लोपो यद्वि वृत्त्यानिवर्त्तिशब्दाति अस्यार्थ: आश्रयमानेयोग: प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगा: अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टेरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारस्पष्ट इत्यर्थ: अहडेत
निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहा: अयोगाश्च ते वाहाश्चेति कर्मधारय: अनुपदिष्टे उपदिष्टेरगृहीतेष्वनुसन्निधे प्रयोगादित्यर्थ: ते च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा: तेषा
मेतत्कृतैरविस्त्वात् विधेर्विनिहितेपारीषदस्य एषां रेफपलक्षणं तथा च तुल्यास्यसूत्रे भाष्यं तयोरत्वं वक्ष्यामीति तत्फलं तु तत्रैव स्पष्टं तत्र यमानां लक्षणं अनुनासिकसंज्ञा प्र
विष्याम: एषामट्सु पदेशा: कर्तव्या: णत्वं फलं उर:केण उरक्षेण उर:पेण उर:पेण अड्व्यवायइति णत्वं विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयैर्व्यवायेपिस्यादिति। नायमकारान्तपर्यक: सो
पपदादानित्यत्वप्रसंगात् कितु उर:कापति उर:पातिइति विग्रह: केशादेपारक्षणे आभ्यमाते नु पसर्गेक: कुपो:कपौ चेति च कादयस्यास्ति कोनिसर्ग:। न चेवमविगति का
रकोपपदानां प्राकृसुवुत्पत्ते: समासाभ्युपगमात् सोपदादाविति प्रवृत्तेतेतिवाच्यं। तस्यापि सेवोपनकीत्यादिक्षिप्यर्थम् नित्यतायावक्ष्यमाणत्वात् सोपदादाविसूत्रे पाशक
ल्पकादिपरिगणनाच्च प्रौमणं अड्कुवाडिसिसूत्रे नुमग्रहणं न कर्तव्यं भवति अत्रेदमवधेयं। अट्सु क्रियमाणउपदेशोऽकारानन्तरमिकारात्प्राक् कर्तव्य:. तेनडणसुत्रे
तयोभावप्रयय: सुपत्रा: सुइत्यादौ इण्कारिस्यपीकस्य विधीयमानमादेशाप्रत्ययोरितिषत्वं नभवति अनुस्वारर्नीवा संस्कर्तीयगो नुस्वारादव:पर त्वमाश्रित्य सकारस्य द्वित्वं
प्रतिभाष्टमेवस्य भाष्यं संगच्छते नचैवं हरि: करोतीत्यादौ विकोपणचीतियण्प्रसंग: विसर्गस्यासिद्धत्वात् एवंहरीपश्यतीत्यादौ अनुस्वारस्यासिद्धत्वं बोध्यं शर्षु जश्त्वा
कर्तव्य: अनुनासिकस्य चोस्य तं। तथाहि। वार्त्तिकमते उज्ज आर्जवइति धातुरूपध्मानीयोपध: पठ्यते तत्र सलोपजश्त्वेति जश्त्वाभावे आनन्तर्यादकारादेशा:। उज्जिता
उज्जितुं शर्षु पदेशाद्धि नान्तरीयकत्वाद्देवसत्त्वं लत्वमप्यापाति। नाश्यकारारूत्वेनत्वेने। तथाहि।उपध्मानीयोपधत्वपक्षेउज्जिजिषतीति नसिध्यति। अन्य सकारा
स्मान्नत्वण प्रसंगात्। हलादिशेषेण तकारस्याप्रवृत्ते:। यदि हि सर्वत्रासिद्धत्वाद्द्विर्वचनेइत्यके:। सवकारस्यापि द्वित्वं तदास्पष्ट एवबकारस्यदोष:। अथउभौ साभ्यास स्य
स्य नेनानित्यताज्ञापनाद्द्विर्वचनेपसिद्धत्वमाश्रीयते। ओजिढदित्यत्रयथा तथाप्यभ्यासे उपध्मानीयस्य दोष आभ्यासत्वेति अस्त्वेवनवकार एवं ओजिढ। इष्यते उकार
इतिसांक:। तत्र तत्र द्वितीयद्रश्च उपध्मानीयमभ्यासत्वे यत्। तत्रोग्यारितुपितुमशर्मा। अस्तंतु दुर्लभं। प्रकृतिचरं प्रकृतिचर इति अष्टमे सिद्धान्तयिष्यमाणा [illegible] उपध्मानी

युमि

सि° स यञ्जस्यापि सत्वेन तावन्मात्रं द्वित्वापत्त्याऽभ्यासे इकारादौ दोर्भ्यां किंच। अत्र पक्षे अस्मात् परिकृत्वे उपधमानी यस्य जस्त्व अभ्युवाः समुवाः इति स्यात्। इष्यते ... न मुकृ इति
१० नन्वत्र एव कुत्वोऽिरित्य धिकारसोपरादावितिस्त्रेउ ६ पधमानी यस्य चुत्तिवार्त्तिकेन कवर्गे परतउ पधमानीयस्य सकारो विधीयते। ततोऽजरैत्वेनदत्वे भविष्यतीति चेद् सत्यं। उपधमानी
यस्य चेति वार्त्तिकारंभ एव तु गौरवावहः इति भ्रमः। बकारोऽपपदेति वृत्तिकार मतेतु बकारस्य द्वित्वनिषेधः। समुव इत्यादौ दकारादेशाभ्वेक्षणयमपि वचनेनैव साधनीयं स्यात् तस्मा
द्‌कारोपध एव वायं। अभ्युद्गः समुद्गः इति यथा स्यात्। कथं तर्हि उब्जिता। उब्जितुमित्यादिसिध्यतीति चेद् श्रृणु। तुजन्युब्जोपाण्युपधापयोरित्यस्मिन् कुत्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे
बकारोच्चारणं नानुमीयते। उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य भकारविधायकं बकारविधायकं वा वचनमस्तीति न चानुमीयमानं वचनं भउद्गजेरितिवा। बउब्जेरितिवा उभयथापि
स्वाभ्युनाभ्युरित्यस्यानंतरं कल्प्यते उ ब्जि द्गजः स्तोः दकारस्येतियावत् श्चुनायोगे भकारो बकारो वा भवतीति सूत्रार्थः। उ द्रुरितिकिं। तुजतः भ्रेजतिकिं। अभ्युद्गः। समुद्गः। इहादि
चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वेकृते श्चुनायोगो नास्ति। स्तोः श्चुनेति पददृयोपजीवनार्थं वोक्त स्थलएव कल्पनं युक्तं। अन्यथा कृतकल्पने गौरवं स्यात्। एवं चोब्जिजिषति। इति
सिद्धं। नंद्रा इति रकारस्य द्वित्वनिषेधात् न च परत्वात् अन्त्यत्वेवत्वं। इत्वं नासिद्धं नासिद्धं प्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात्। अंतरंगत्वात्त्र भत्वबत्वे इत्यपि न। असिद्ध
त्वादेव न चपरत्वमासिद्धं। पमाद्द्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शास्यः। द्वित्वे कृते त्स्य सतिहि संनिषेधः। नतु द्वित्वनिषेधोपि। इहतु नेन्द्रा इति स्त्रेण द्वित्वनिषेधे कृते त्वे निषेधोप्रमा
सिद्धत्वमिति दिक्। अथवा मा स्तु वाक्यशेषानुमानं तु जन्युब्जौ विति निपातनादेव बकारो लभ्यते न चैवमसिद्धताविरहाद्दकारस्येव द्वित्वं स्यादितिवाच्यं। दकारोपधनिर्देशसामर्थ्यात्
नाद्स्य द्वित्वे कृते नतो दकारस्य बकारप्रवृत्तेः। न चास्मिन् पक्षे अभ्युद्ग इत्यादावपि बकारप्रसंगः। अकुत्वविषये एव बकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात्। नन्वेवं कुत्वविषये चरितार्थत्वाद् दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तं। येन द्वित्वानंतरमेव बकारः प्रवर्तेतेति चेद् अनभिधानाद् तोधर्मादिस्यात्। निपातनं नैवम भिविशेषणात्। अभ्युद्गः समुद्ग इत्येतन्नोब्जेरूपं किंतु उपसर्गेद्यत एवं
काऽग्रेरन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः। व्युत्पत्तिमात्रं चेदं। करूढशब्दत्वात्। समुद्रः स कः संपुटक इत्यमरः। तदेवमयोगवाहानां शर्षुपदेशस्य तत्र भावरूपं प्रयोजनं वार्त्तिकमते। अस्ति। भाष्य
मतेतु नास्तीति स्थितं। तथा च त्वमपि प्रयोजनं। सर्पिःषु धनुःषु नुम्विसर्जनीय शर्व्यवायेपीति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति शार्व्यवाय इत्येव सिद्धत्वात्। नुम्ग्रहणं तु भय राम
१०

थापि कर्तव्यमेव नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात्। इह माभूत्। पुंस्विति नुम्ग्रहणे हि सस्थानिकस्यानुस्वारस्योपलक्षणं अन्यथाऽसंभवात् न स्विषणकवर्गाभ्यामुत्तरः सको
नुमाव्यवहितः पूर्वोविधेः संभवति अनुस्वारे पत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः भाष्यकारवास्थानि वद्भावेन नुम्त्वे। तथापि स्थात्र पयानुस्वारव्यवायेऽदुर्वेव स्यापि सत्वात् ईत्यनेनैव सिद्धेरापि प्रमार्थेताथुलो।
निमश्वस जातीयापेक्षा इति अनुस्वारण व्यवाये चेद्‌कुर्वितः द्विनुमेव न त्वन्येनेति फलितं। बकस्तस्य अभिदं शंप्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वादतिदशारवेदुर्लभः। सुहिंसु इत्यादौ विधायकत्वे सत्व
निवामकत्वानुपपत्तिश्च। न चाविलस्यानुरोधात्पूर्वलक्षणेनैव वारणं। यथाद्वृकुर्वाङ्सते। नत्वेत्र नत्वनुमित्यादौ णत्वं भाभूत प्रांभणादौ च स्यादित्येवमर्थं लक्षणमिति चेद् इहापि सुसुहित्सु प्रस्वित्यादौ
नामदिति तुल्यं। णत्वविधानानुस्वारमात्रं लक्षणाक्षेतुनुम्स्थानिकएवेत्यन्ये दर्दः। अस्मिंश्चपक्षे शर्षुपदेशोऽपि झलत्वमित्यत्र लत्वपरोक्षेऽपि नान्तरीयकत्वाद् नसिद्धं नत्व लत्वेतरवार्त्तिके त्या
ख्यानात् समनंतरमेव स्फुटी भविष्यति। तथा रवरूत्वमपि तेन कुषोः कपौ चेति सत्वान्तर्गतो विसर्गः सिद्धः। एवं सोऽत्र निर्देशोऽनेन वा वार्त्तिकस्यार्थो ज्ञाप्यत इति बोध्यं। अनेनसोऽत्रं विसर्गग्रहणं मे
वोपष्टम्भशर्षुपदेशं प्रत्याचक्षाणा यथा अत्र मङ्गलपदेनापरत्वमित्यं प्रत्याचक्षाणाः पुरास्ताः। अङ्सपदेशो नेअन्त्वात् यो लोभो पिहल्त्वयरत्वो लोभात्। तत्फलस्य च वक्ष्यमाणत्वाद्
नचाङ्स्यवयकारो नरमुपदेशात् लाभ इति वाच्यम्। तथा सति पयः स्वित्यादौ विणः परत्वेन षत्वापत्तेः। अचूलासिप्रासमकः सुट्। त्यत्र त्येक पूटादियं था विशेषापत्तेश्चेति दिक्। अविशेषेण
लादिवार्त्तिकस्यायमर्थः यत्र यत्र शर्देशो प्रयोजनं दृश्यते तत्र तत्रोपदेशः कर्तव्यः। प्रयोजनं तु संयोगसंज्ञादौ निर्धेवेति। तथा हि। वार्त्तिकमते उब्जेरुपध्मानीयोपधत्वात् उपध्मानीयस्य
हल्संज्ञां विना संयोगसंज्ञा न सिध्यति। असत्वं च सिद्धं। न च तत्र संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां अभिविरहाद् इउब्जकइत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न स्यात्। तस्मात् प्लुतं गुरुसंज्ञासंयोग
संज्ञा हल्संज्ञानंतरं तरेोत्तरस्यापेक्षतया स्यान्नस्यार्थं हल्संज्ञा एषितव्या। तदेनदभिप्रेत्योक्तं संयोगसंज्ञाप्रयोजनमिति। तथा उपध्मानीयापि प्रयोजनं। निष्कुः उःखंकः। इदुदुपधस्य
चेति षत्वं यथा स्यात्। भाष्यकारस्त्वाह। इदुदुपधस्यानिकौयोविसर्गे इति व्याख्यानान्नेदं प्रयोजनं। उपधाग्रहण प्रत्याख्यानाच्च। ७ इदुद्भ्यां परस्य विसर्गस्य ... । अलोंत्यवि
धिश्च प्रयोजनं। वृक्षस्तरति। विसर्जनीयांतस्य पदस्य सइति पक्षे अंत्यस्य सत्वं यथा स्यात् पदस्य योविसर्जनीयइति व्याख्यानान्नादिविधमानस्येति ... दमपि न प्रयो

श०कौ०२ जनं। उरः॥ कः। उरः॥ पुः अनचि रितिअउरस्य रेफे धीमत्याने द्वित्वं सिद्धं भवति। तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोऽपि प्रयोजनं। यथा उरः केणत्यादौ अच्चायां पिणात्वभवेः। एवं व्यूढोरस्केनेत्या
११ दावपि प्राप्नोति। स्थानिवद्भावात् सकारस्य। न चानल्विधाविति निषेधोऽल्त्वे समितिसत्वातिन वरस्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधोऽस्त्विति वाच्यम्। नु पदांतस्य तसे रोषपर
तस्य तस्यावुः परस्मिन्नित्येतद्विषयकत्वात्। स्थानिवद्भावं प्रतिनिपादीयस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति निषेधसत्वेनेदं प्रयोजनं। उरः केणेतीणत्वं। सं स्कर्त्तेत्यत्र सकारस्य द्वित्वं चापि
कं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक्। ॥अयमुपरिसर्वमिदं अहंशोरोरुपदेशो न सिध्यत्येव तथापि वार्त्तिकास्वरवर्णानाद्विधापि संभवइत्याहुः। लण्॥ ॥अकारोनुनासिकः प्रतिज्ञायते।
ननु हकारादिष्विव उच्चारणार्थः। तेनोरण्रपर इत्यत्र रप्रत्याहारस्य ग्रहणं भवति। प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकस्य ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिपरिनिवार्त्तिकनिर्देशः। ननु अइउण् इत्य
त्रानुबंधेन णकारः स एवेहाप्यनुबध्यते। तेनाण्ग्रहणे पूर्वेण परेण वा इति संदेहः प्राप्नोति। तस्मादसंदेहाय हानुबंधांतरमेव कुतो न कृतमिति चेन्न। व्याख्यानतो विशे
षप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबंधस्यैव पुनरनुबंधात्। ञमङणनम्॥ ॥झभञ्॥ ॥अत्र मकारानुबंधो भाष्ये प्रत्याख्यातः॥ सति प्रत्याहारे [illegible]
ते अमस्य मङमिति। तत्र यंञकारेणैव निर्वहेति तथाहि पुमः खय्यम्परे इत्येवास्तु। न च ञकारभकारपरः खयस्ति। पुनरपि प्रसंगस्स्यात्। तथा हलो यमां यमि लोपः इत्येवमपि
र्थ्यं। न च ञकारभकारो ञकारभकारपरौ स्तः हल उत्तरौ यौ झयोः संभवेतु झरो झरि तिलोपेन सावर्ण्यमेव। तथा ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति पाठ्यं। न च ञकारभकारौ परौ
तौ स्तः। उशल्भ्यश्च किपि तौ स्तः एवेतिचेन्न। उशरो पुनश्च संयोगांतलोपस्तिदलिति रूपापत्तेरुपगमात्। लभेः सजरत्वविधानात्। न [illegible] मपि आगमित्वक्षोङणनेभ्यः परे
वः आगमास्तु च इति संख्यातानुदेशो न स्यादितिचेन्न। यथासंख्यमित्यत्र [illegible] सावर्ण्याभ्यां [illegible]
तौ। तस्मात्सकारो तु मकारोनुबंध इति स्थितं॥ घढधष्॥ जबगडदश्॥ खफछठथचटतव्॥ ×कपय्॥ शषसर्॥ हल्॥ ॥इतिमाहेश्वराणि अक्षरसमाम्नायसूत्राणि॥ ॥
अत्रायं संग्रहः। एकस्मान्ङञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः। ज्ञेयो चयो [illegible] र्भ्योरः पं चभ्यः शलौ षड्भ्य इति। अस्यार्थः। ङञणवटा एकस्मात्परे स्युः तथा [illegible] ॥ राम
१

उकारएकस्मादेव परेत्याह। नरङ पुरस्तु पमितिवधा। ननु पिद्धिरा दिभ्यो ङस्य निवृत्ती। स्व्यातिभ्यो ङस्य कारे प्यग्रहणमस्त्विति चेन्न। आदिरंतेनेत्यत्र णुदित्सवर्णस्य चेत्यतो ऽ
त्य यइत्यनुवृत्तेः। अ तपरत्वे सुपिति न प्रत्याहारग्रहणं। सुपि चेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधोनास्ति। यञादाविति विशेषणात्। उणरत्न कुत्र चेन झल्ली इति विशेषणात्। स्
ङं तंपदमित्यत्र तिङ् सार्वधातुकं। आसइदङ् हलोरित्यत्र तु अङ् ग्रहणसामर्थ्यादपि प्रत्याहारग्रहणं न भवति। अङ्नादेहलादेरित्यादि व्याख्याने अङ् हलोरित्यत्र
स्यात्। नह्वि भुजएवं हि ङतः प्रत्ययाः अङ्नादेयो हलादयश्च। यानि सेऽइत्यत्र तुङि त्वमेव नास्ति। आदसेहकादेशस्य स्थानिवद्भावेन अङ्नादेलाङ्। ऋदृशोऽङि त्यादि न प्र
त्याहारः। ऋकारांतेषु ऋ प्रत्ययानामिति गुणविधानाज्ञापकात्। सुनिचु इङश्च इति न प्रत्याहारः। इकोझल् इति कित्व विधानाज्ञापकात्। अझनगमां सनि इति विधुः ता
श्च। इ गोङ तनां सनि गम्यादेशो हि सनि उदाहरणस्तत्र द्वयं निर्विषयं स्यात्। परिमाणाख्यानां सर्वेषु इङश्चेत्यपि न प्रत्याहारः। वै पर्थ्यप्रसंगात्। तथा होइ कारांतेषु
एवं रप्रभाव्यं। उकारांतेष्वदृत् ऋ दीरवितिअपा। नकारांताः संत्येव न। एओंतानामपि अनेमितेक आत्वेन प्रत्ययोः पत्तेः प्रागेव प्राप्तत्वात्। अतः प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां मेओ
तानसंत्येव। ऋदंताः परम पूर्वि ष्यंतेत पुरित्युपला पत्वात् ब्रूयात्। वस्तु तस्तु सामान्यलक्षणे नैव ऋ दंतेषु पुनः सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं न कुर्यात्। अथो न्येन। इकोझल्ल्सा
मं सामर्थ्यादि वर्णो वर्णान्तरेभि तु अर्थ्यं मसहे त्वैकल्पिको पुनः समावेशाति। तदपिन। एवं हि सति पर्यायविधानादेव ग्रहणं कुर्यात्। कीङ् जीनां णाविति न प्रत्याहारः। की
ज्योः पृथग्ग्रहणादेव पृथक्पि ते। नचेईकारांतानां मध्ये एत योरेवेति नियमार्थं पृथग्ग्रहणमिति वाच्यं। एवं हि इक इत्येव ब्रूयात्। एङ्ः तानां सामान्यलक्षणेनैव आत्व
स्य सिद्धत्वात्। इङ्धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः। धारणामाह व पीत। तस्मात्सिधं ङकारएकस्मादेवेति। तथा णकारोप्येकस्मादेव। अणोऽप्रगृह्यस्य। तथा अइउ
ण् इत्येष णकारोप्येकस्मादेव। अणितियथा। अथ इणः षीध्वमित्यादावपि प्रत्याहारोप्यनेनैव कुतो नेतिचेन्न। अन्यथा यावुभयोरित्यत्र इकारो ईकारयोः स्वरूपेणानर्द
शात्। अन्यथा हि संहितायां मात्रालाघवात् परेणैव मात्रालाघवात् इण इत्येव ब्रूयात्। व्याख्यानात्र परेणानुपरेण ग्रहीष्यते व्याख्यानं चसिद्धांतेविशारणां। व्योरि राम
६

शे०२ स्यापि हि निर्देशो किं कस्य योर्ग्रहणं उत द्विविधा कृत यकार वकारयोरिति संदेहः स्यादेव। एवं च इग्यणः स्थाने इति सूत्रे इण इत्येव प्रतिपत्तिर्न स्यात् पूर्वार्थेन केवलेन इग्ग्रहणम
१२ पीह लिंगं। इण ग्रहणेऽत्र यथासंख्यप्राप्तिरेव नेति न तस्य परिहाराय युक्तिरप्यस्ति। द्विवा एवं यकारेण ग्रहणप्रयोजनं शाण्निति। स्थानेयवाधावइति सूत्रे अणु इति न प्रत्याहार
आद्यादि साहचर्यात्। एवं रकारोप्यकस्मादेव। अट्कुप्वाङ्नुम्। झाभ्यां भषः। एकाचो बशो भष् झषंतस्य स्ध्वोरिति यथा। ककारस्त्रिभ्यः। अकः सवर्णे। इको यणचि। इक्
सुक्तांतात् इति यथा।।७। णकारस्त्रयोण कारो त्रिभ्यः। अणुदित्सवर्णस्येत्येक एवाण। इणः षीध्वमित्यादयः सर्वे इणः। इको यणचि इत्यादौ यणश्च। तत्र यण ग्रहणं तावत्स
र्वथा न संभवत्येव। इण तु संभवन्नपि ज्ञापकात्परः। अणस्तु भाष्यं ग्रहणस्थले कर्वेण वा परेणेति बोध्याः। पूर्वग्रहणकृतास्त्रे परेणैव अन्यत्र तु पूर्वेणैवेति सिद्धांत
उक्तं व्याख्यानतोऽविशेषप्रतिपत्तिरिति। नहि परे अर्थ पांकयोः रत्वं दोषव्याख्यानाद स्य नियामकमस्ति। किं च अण ग्रहणानि तावत्पंच। उरण्रपरः। अणुदित्सवर्ण
स्य। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। केऽणः। अणोऽप्रगृह्यस्य। तत्र उरण्रपर इति तावत्पूर्वेण। ऋत इद्धातोरित्यत्र परेतुं ग्रहणाज्ज्ञापकात्। तथा मातृणामित्यादिष्वपि नुड्
क्रियते। परेण वा ग्रहणे नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्याऽवान्त्याप्रसिद्धिः। ननु त्रिविकीर्षितीत्यत्र धातुग्रहणादिति दीर्घे रपरत्वेऽवसक्तिरुपधायाश्चेतीत्वमेतित इत्यत्र दी
णामित्यत्रापि प्रसंगेन धावृत्तिकतपा उत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेन्न। एवं हि सत्युत्तरत्रैव कुर्यात्। इह करणं ज्ञापकमेव। तथा च वक्ष्यति नुड्वा पउत्तरार्थं
इह किं चित्रपाइति। किंच अणग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वेणैव। यदि हि परेण स्यात् उरन्नित्येव ग्रहणमेव कुर्यात्। कृतं कृतं। नः पाहि मातृणामित्यादौ आ पुत्तलानुदात्तस्
रितानुनासिकदीर्घाणां रपरतापत्तिः। परेणाण्ग्रहणे पक्षादिति व्याख्यास्तावतो पिलाभात्। कृतीकारकेऽस्योदेगुणवृद्धिप्रसंगे एवास वर्णस्य वाविशेषाद्रपरस्यापि कुत्वेन प्रसंगात्
त्यपि अनुग्रहणं न सिध्यत्येव। स्यादेतत्। कर्त्रर्थमित्यत्र इको यणि रपरत्वे रेफछदन्यश्रवणार्थमण्ग्रहणं स्यात्। नैवं तदण्ग्रहणेन सिध्यति। हलो यमामिति लोपस्यैवावकाशः। इह तो
यतं स्यामित्यन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः।। अन्यत्र ज्ञापकं ग्रहणकशास्त्रेऽण्ग्रहणं। तत्र पक्षे यवलानां त्रिकस्यश्रवणार्थं क्रियते। हलो यमामित्यस्य नित्यत्वेऽनुब्यर्थमेवतस्य। राम
१२

डाक्तर भाऊ दाजी इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहः
DR. BHAU DAJI

यथापि गुणानामभेदकत्वेन सानुनासिकयवलानां द्वित्वसिद्धग्रहणकशास्त्रेऽणग्रहणमेवाचितुं तत्वर्ग्रहणं तथापि गुणा भेदका इत्यपि पक्षं ज्ञापयितुमण्ग्रहणं। भेदकाभेदकपक्षयोश्च
फलानि तु सिद्धयोर्लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था। अत एव चत सर्वथा पुरा न निपातनमित्या। इदं संगच्छते अत एव चाष्टन आ विभक्ताविति दादि विदमस्य रायते वानुनासिको नेति वक्ष्यामः।
यत्तु विकल्पानुवृत्तेर्ज्ञापकात्तरवर्णानां अनुवर्तनेन विभाषाच्छारो वियद्धारस्य तस्य द्वित्वं। नित्येहितस्य लोपप्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यादिति। तन्न भाष्येऽदृषितं। तथा हि लोपस्य नित्यत्वे अचोर
हाभ्यामिति द्वित्वेनारंभसामर्थ्याच्चद्वाधः। द्वित्वमेव हि वृद्धिपरः। यमोऽसरश्रुति। तत्र हलो यमामिति शरो झरीति च लोपे कृते न द्वित्वं तथा स्यात्। किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणमि
ति चेत्। यणांतरेण द्वित्वं व्यंजनत्रयं लभ्यते। यथा आदित्यो देवता अस्य आदित्यः। प्रतं अवतमिति। एवं स्थिते तु तदर्थत्याद्धिर्च्चा पियदि द्वित्वं स्यात्तर्हि लोपो न स्यादेव। तत्र अ
सार्थकः श्रोराचीति निषेधः। कथं भाषानुवृत्तिर्ज्ञापयति स्योस्यातावत्। सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात्पक्षे रेफचतुष्टश्रवणार्थं अण्ग्रहणमस्त्विति उच्यते।। कर्त्र्थ
मित्यादौ सत्यपि रपरत्वे रफछदश्रवणं दुर्लभं। रोरीति लोपात्। न च तत्र परत्वं न स्पतिव्याख्यानं युक्तं। जग्धे पेलिङ्। अजर्घाः पापस्यर्तेलिङ्। अपास्याः इत्यादेरसिद्धप्रसंगात्
नच्याणः समर्थ्यात्तद्वाधः। पूर्वेणापि ग्रहणे अबाधेनैव पपत्तेः रिति रुः। तस्माद्धातुग्रहणसामर्थ्यादण्ग्रहणसामर्थ्याच्च उरण्रपर इति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितं। वस्तुत
स्कं धातु ग्रहणमेव ज्ञापकं अण्ग्रहणस्य तत्कृतमित्यादौ ऊपुरता फलमित्यपि वृत्तेस्त्वात्। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तु परेणैव। उऋदिति लिंगात्। तत्र हि तत
त्रा दाने इत्यस्याभ्युपदिष्ठं तां लुङि चङि अजीकृतादित्यत्र ऋकारस्य दीर्घः स्यादिति स्थानेनैव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरकरणं कृतं ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेणाण्ग्रहणे तु दीर्घस्य ऋका
रस्य तस्यानिर्वर्तनवादेशात्वं प्रसक्तमिति तदर्थं तपरत्वं स्यात्। ननु सत्यपि परेणाग्रहणे उऋदित्यत्र तपरत्वं दृष्टे यथा भाष्यमाने न सवर्णग्रहणाप्रसक्तेरिति चेन्न। इत्यपि हि तत्र वार्ति
ककारः। न चायं भाष्यमानोऽपि किंतु आदेशांतरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणाभ्युनुज्ञायत इति। कृते तु तपरत्वे एतद्दृष्टादेव दीर्घस्याने भाष्यमानतापि लभ्यत इत्युच्यते ह। तस्मादुह
णाकशास्त्रेऽण्ग्रहणं परेणेति स्थितं। तत्फलं तु उरण्रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणात् ऋत इद्धातोरित्यादेः रपरत्वसिद्धिः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्यत्रापि ह

सि॰कौ॰२ लामण्यान्संज्ञया तदेवानुविशेषाभावादनर्थकमेवाण्ग्रहणं स्यात्। ततश्चानेनैव सिद्धमिति अण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण। ननु हृ उपमेन अस्मान् विधुरित्वादिङभावे गुणे कृते
१३ ऋलृत्वुरढलोपे पुरुढेन ढ्रुरेकस्य दीर्घस्थानं कास्याद् ढकारढलोपस्यासिद्धत्वादुपधायाश्च ते त्वे ऋवर्णे पूर्वेति यथास्यादिति परेणाण्ग्रहणं स्यात्। एवं तर्हि तत्र न्येति नेईशाद्गुणाभावे
णो वा। परेण हि ग्रहणे हल इत्यत्रापि अस्यैवाण्ग्रहणं स्यात्तु एतेः अमः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात्। तथा हकारादिषु हृशब्दस्य पाठेऽपि ज्ञापको बोध्यः। हृ उपमेन अस्मान् निष्ठायां ट
लोपे त्रुटुलुधुढलोपे पुढेने षुवृढ इति रूपं। इट् त्वायाद्विशेषं। उद्धृ रक्षः स हमलमिदं इति दर्शनात्। मूलमस्यावहृतिसत्रे हरदत्तादिग्रंथे स्पष्टमनेन। तदा दोषगतभाषा स्मरते
न पृच्छमानयोः वहृ स्तु हिंसायामिति धातोरपि निष्ठायां तढः स्तढः इति रूपं बोध्यम्। हृढः स्थूलबलयोरिति तु इडभावान्नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्वं च नि
पात्यते। ननु असिद्धकाण्डस्थढत्वादेरिह प्रवृत्तिरिति स्यात्तेन पररूपं ठट्ठत्वपारदढीकं स्यात्तो लघुवप्रयुक्तोऽणरपादेशः। घुङभावश्चासिध्यतीति किं कृतेन न ढलोपस्तेऽर्थे
परेणाण्ग्रहणे पुंसापिवृढ तढस्तढश्चेत्यतिप्रसंगो न दृढपीति विवेकः। केण इत्यत्र परेणाण्ग्रहणे गोकानो कामीक्षाउपान्त्याव लुप्तमिति धत्वविसर्जनीयः रसिद्ध
त्वात् हृस्वप्रसंगः। तथापि हृस्वश्च त्वोपस्थित स्यादित्यस्य अवाधात् पूर्वेणाभविष्यति। अकापेनोपपत्तौ हि वाधोन स्यात्। अणोऽप्रगृह्यस्य परेण सति। कति। अने
वायोपत्येपयो। मालाम त्वेसायोमाला। वृक्षयेतर प्रत्ययः वृक्षवृ अत्रापि प्राप्नोति। रकवर्जिता अंतस्थाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विविधत्वकत्वात्। तस्मात् इदम प्रगृह्य
स्येति पूर्वस्मादनुवृत्तानुनासिको वाधः। नवाण्ग्रहणसामर्थ्यात् न तु निवृत्तस्य व्यवस्थानम्। तस्य पूर्वेणाप्युपपत्तेः। अत्र लघुप्रयत्नतरस्थितवात् सवर्णदीर्घकैर्यटा व्युदपादयत्। इ
संहृश्चतीति क्विपि कोऽव्यंभरमान्वेषृ इत्यादौ टिलोपे हृत्ते वृक्षवयेति विवृक्षवदिति नवृति। किंपितु को लुप्तं स्थाभिवदिति कार्याविधिं प्रतिनस्थानिवदिति कृत्यथापिस्थानिग
ज्ञावन्निषेधात् संप्रसारणप्रसंगे लोपाद्योर्वलीति लोपं बाधित्वातदपवादस्योक्तः प्रसंगश्च। विधिं तु स्थानिवद्भावादनुपूर्व्येण मिच्योर्वलोपो भवति। नन्वेवमपि वृक्षवृकरोति।
त्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः प्राप्नोति। नचस्थानिवद्भावः। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात्। इति चेन्न। लोभगो इत्यतोऽशीत्यनुवृत्त्यऽशि हलि तद्विधानादिति। नन्वाविशेषस्य पिपासुः राम १३

आमौगवर्णकपमेव अश्वित्यनुवृत्तसंजनीयं। अंतर्भूतकिवासमवर्णानया अंतरंगे कर्तव्ये बाह्यमसिणिजप्रवृत्तये बहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात्। इदं विहवकृत्यं। पिपक्षपक्षप्युकेदशाविक
तस्मात् स्यलेनाग्रहणात् स्थानेऽपि षत्वं दुर्वारं। ननु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं। पूर्वतनविधौ नेति निषेधात्। पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधाच्च। तस्माच्छाया पूर्वस्मादिह पिनुवनिविधौ नावि वो। ह
स्तं वेतीति वृक्षवाः। वृश्चयति वृक्षवां वा आचष्टे वृक्षवः। विच्ञाननुक्विपि। उपसंगाद् कौ विधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। तथा चेदं पूर्वपदेऽप्यदति सिद्धांतितं। नन्वेवमपि लोपो
व्योरित्यस्य प्रसंगः। स्थानिवत्त्वात्। नचानयदोऽनर्थिप्रतिनं। पदांतश्चेद् द्विप्रीपत इत्यर्थात्। लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। विभाषितं चेदं भोभगो इति सूत्रे कैयटेनेति दिक्। नन्वेवं ह
लि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं। वृक्षवृकरोतीत्येवंरूपः प्रयोगो नास्त्येव। अनभिधानात्। लण्सूत्रे तत्र नपरांतानां हलोणः संतीति भाष्यकारोक्तश्चानभिधानं निश्चीयतइ
तितन्नित्यं। लण्सूत्रभाष्ये न पदांताः परेणः संतीति पाठात्। अप्रगृह्यस्येति पूर्वसाम्युषणेनाचामेवकापिलाभात्। ढ्रादितरकापिज्ञानं संतीत्येवं परतयाकैयटेनत
द्विवरणाच्च। ननु वा पदमिति कदिस्यन्तरस्त्रेणभाष्येणास्पृहवितत्वाच्च। त्वदुदाहृतपाठे तु तत्र भाष्ये स्यात् किं संभवालाभात्। अतएव भोभगो इति सूत्रभाष्यकारवृत्तिकारा
दिभिः सर्वैरपि वृक्षवृ इत्युदाहृतं। सत्यमपि हतयेवोदाहृतमित्ततप्रभृति ग्रंथविरोधो लाघवके यटादिसकलमहाग्रंथविरोधोमूलयुक्त्याभावश्चेति निष्ठ तु तमात्र ॥ प्रकृ
तमनुसरामः। मकारोपि निर्भ्यायासः। पुमः खव्यम्परे। हलोयमां यमि लोपः। ऽ-मोऽनुस्वारः। विनाकारश्च तुर्थ्यः इकोयणचि। इचुएको वांत्। एचो यवायावः। तिएवौतु
नान्यथेजिति। यकोऽप्यपिचतुर्थ्यः। अनुस्वारस्ययथि। मयउञः। सयाहोऽन्यतरस्यां। पुमः खय्यति। रः पंचम्यः। यरोनुनासिके। झरोझरिसवर्णे। खरिच। अभ्यासे चर्च। वावा
रि। शाकारः षष्ठ्यः। लोभगोअघोअपूर्वस्ययोऽशि। हलिनोच। नेडुशि कृति। झलां जश्झशि। एकावाचशोभष्। लकारोप्रष्टम्यः। अलोन्त्यस्य। हलिसर्वेषां। इडुणादेः। रलो
व्युपधात्। झलांजशोऽन्ते। शाल्नरयुपधादिति। अयं चतुर्दशसूत्री स्थितैहलइभिरदिक्। संपन्नानां अष्टाध्यायां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणां संग्रहः। तेनस्तुः टउनादेरप्रत्याहा
रस्तु अनंताडुहलणादिषु व्यवहृतस्यत्रमप्रत्याहारस्य यमिञमं तेषु निडे कइष्यतइति व्याघ्रभूतिना व्यवहृतं तस्य तस्यैकवयोः द्वितीयानायेपोक्तरमार्दद्दिति वार्तिकं कृतं।

१४

व्यवहितत्वमन्यथाहारस्योपापि व्यपदेशः। संख्यातिपयमभ्याथमुत्तरस्य एकत्वादित्येतेनैव हारादप्युपसीयत इति बोध्यम्। अत्र श्लोकवार्त्तिकं॥ प्रत्याहारे [illegible] अनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न। आ
चाराद प्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः। प्रत्याहारोऽक्षरसमाम्नायः। तत्रेऽनुबन्धास्तेषामज्ग्रहणेष्वित्युपलक्षणं। अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु कथं नेति। ग्रहणमिति शेषः। आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन हि ह
कारमास्थाय ककाराद्वर्णानां भवन्ती अच्संज्ञा मध्यस्थत्वाविशेषादिकारादीनामिव णकारककारङकाराणामपि स्यात्। ततश्च दधि णकारः दधि ककारः दधि ङकार इत्यादौ यण् स्यात्। एवं
अज्ग्रहणे णकारस्यापि ग्रहणात् कुर्वीत नामित्यादौ वा यण्वत्वं स्यात्। एवमिण्ग्रहणेन णकारस्य ग्रहणाद् रुचि ष्वेत्यादौ षत्वापत्तिः इति षत्वं स्यादिति। पूर्वपक्षः समाधत्ते। उत्तरमाह। आ
चारादिति। आचारो नाम सर्वत्र श्लोकेषु [illegible] यथा दयेोः बहुलं [illegible] सिद्धे सोऽयं प्रयोगो यद्यप्य कृतः [illegible] स्थानामपि अनुबन्धानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः। [illegible] प्रधानोत्तर
माह॥ अप्रधानत्वादिति। वृत्तिकारादिसंज्ञाः प्रणेतुं तत्र प्रतिपादनाय अनुबन्धा उच्चार्यन्ते। ततश्च परार्थमुपादीयमानतया तेषामप्राधान्यं। इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात् प्राधान्यं।
तेन तेषामेव संज्ञा न त्वनुबन्धानां। प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात्। नन्वेवं अकारस्यापि संज्ञा न स्यात्। संज्ञाप्रतिपादनेन कारस्यैव तस्याप्युपयोगित्वाविशेषात् इति
चेन्न। स्वं रूपमित्यनुवृत्त्या आदेरपि संज्ञित्वात्। स्वं रूपं चादेरप्यस्ति तेनां यस्य। सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शितया ओसर्गिकत्वात्। इति तिरती। यथाइ तो प्राधान्यलाभात्। तदेवं [illegible]
प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धानां सन्निधानमभ्युपेत्येदमुक्तं। वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह। लोपश्चेति। बलवानेव बलवत्तरः। स्वार्थे तरप्। अल्पाच्तरमिति यथा। हलन्त्यमिति
इत्संज्ञायाः कृतायां णकारादीनामच्संज्ञाप्राप्तौ। लोपश्च। तत्र परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्वादेवैतेषामजादिसंज्ञा न। तिना
वः। यस्मिंस्तु प्रत्याहारे अकारस्य प्रवेशो दुर्वार[illegible] नानुबन्धो पक्षितस्तस्य वक्तुं सामर्थ्यान्न त्यज्यते। प्राक् लोपाभावः। लुप्ते तु तस्मिन्नपि तद्वर्णानेवात्मादिभिः। ननु हलन्त्यमित्या
दौ अकारस्य प्रवेशो दुर्वारः। नहि तत्र लोपो लभ्येत। ततः प्रागच्संज्ञाविरहेण पूर्वदिशोऽजिति संज्ञाया अप्रवृत्तेः। एवं चाप्रसमाधानमपि दुरुपपादं। उदाहरन्त्यस्या
प्यस्य लोपश्च बलवत्तर इत्यनेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न। सोऽस्यादिरस्ति नेदेवान्त्यप्रथमस्य गुणान्तांभेदकमेतन्तरसमस्यासमाधानस्य सम्पादनादिति दिक्॥ ॥
॥ ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ ॥[illegible]॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥

२८

श॰ कौ॰ १

श्रीगणेशाय नमः ॥ वृद्धिरादैच् ॥ आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् संज्ञाप्रदेशास्तु वृद्धिरेचीत्यादयः तदुदाहरणमेवास्याप्युदाहरणं बोध्यं आचैजिति [illegible]

द्वंद्वः सुपां सुलुगिति सुलुग्वा अथवा समाहारे द्वंद्वः न चैवं द्वंद्वाच्चुदषहान्तादिति टच् स्यादिति वाच्यं समासान्तविधेरनित्यत्वात् अत एव ज्ञापकं तु द्वित्रिभ्यां [illegible] इति बहुव्रीहि

नं तद्गुणबहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्प्रकृतेऽपि किं न स्यात् षच्प्रत्ययसामर्थ्याज्ज्ञायमानं अन्तोदात्तत्वं बहुव्रीहित्वप्रयुक्तं स्वं परत्वादिति स्वरं यथा बाधते तथा द्वित्रिभ्यां पाद्

न्मूर्ध्नः बहुव्रीहाविति विधीयमानमन्तोदात्तत्वमिकं संभावयितुमर्थं तद्वद्द्वित्रिभ्यामित्यस्य फलं च भावकारो [illegible] संगच्छते नन्वन्यथा अत एव काशिका

समासान्तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते त्रिधामन् धौ नं सप्तरश्मिं गणी इति यथा तस्मात्षच्प्रत्ययविधानं ज्ञापकमिति स्थितं तथा द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे बहु

व्रीहिग्रहणमिह ज्ञापकं अन्यथा पादन्मूर्धसु इत्येव निर्दिशेत् । एवं हि सति तन समासान्तपादन्मूर्धसु इत्येव निर्दिशेत् ... विरोधस्यापि न विरोधः स्यात् बहुव्रीहिभिन्नं च समासान्तविरहादेव इष्टसिद्धि

ते नत्तु षष्ठीतत्पुरुषादिवारणाय बहुव्रीहिग्रहणमस्तु तथा हि द्वंद्वे इति विग्रहे पद्धतिः प्रयोग पद्धतिदत्ते आदेशाः स एवेह निरनुबंधकत्वा

त्ते न चेद्धति इति सूत्रे तदन्तविधिरपि दोषोऽभ्यासकथमेतादिति वाच्यं श्वयुवमघोनामतद्धिते संप्रसारणसूत्रस्य ... न्याये न सिद्धं त्ववयवान्यत्वादित्याशंकिभाष्यवार्तिकन्याये न

बहुव्रीहिकार्ये न भावात् अन्यथा ... अनेन संप्रसारणप्रसंगेनाप्यवगतेऽपि इति वक्ष्यते तस्मात् कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमिति चेन्न इतरेतरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीहि

वारणसंभवात् द. त. इति [illegible] स्यापि सुपंठत्वात् स्फुगट्तवीणां जोधकुसिसारनामनामवेति सूत्रे अपाश्रयस्य तुष्टस्याओपिस्थगामित्यादावुत्तरपदे

नविधायकं अध्वर्युग्रहणमपि हि लिंगं उपसर्गादध्वन इत्यत्र प्रत्ययस्यानित्यत्वे हि तेनैव सिद्धं स्यात् तथा अनेरश्चाद्युक्तमुरुषः इति सूत्रे अंश्वादिगणे

शब्दस्य पाठोऽपि हि लिंगं अन्यथा राजाहः सखिभ्यष्टजिति टचैव सिद्धे किं तेन यत्तु कृत्करधः पथामित्यत्र टिलोपस्य प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशा नक्षत्रस्यापि

पि ज्ञातो तदकरणं ज्ञापकमिति तन्न अतिदेशोऽप्यनित्य इति ... प्रपंचितत्वादिति दिक् कृतद्वयोः साधुत्व ... [illegible] ... पूर्वसूत्रे तु कृता

अथ स्मिन् पक्षे ... [illegible] ... भेदेनैवमीमांसक ... पितृत्वात् २

अनयोः पदयोरिति स्वरसात् अथवाऽत्र समस्तमेव प्रत्ययशब्दयोः शब्दप्रतिपत्तिरिति वार्तिकभाष्यकार एव वृद्धिः आदैजिति पदविभागप्रदर्शनात् आस्मिश्च पक्षे

अनयोः सूत्रखंडयोरुद्देश्यविधेयपक्षान्तरोपक्रमेऽपि वृद्धिशब्दस्य तत्रेणावृत्त्या वा योजनीयः द्विर्वचनेऽचि इत्यणः संप्रसारणमित्यादावि वाभयथाप्यदोषात् आ

दितिपरकरणमे अर्थेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामेचां संज्ञा न भवतीति स्यादिति एओङ् ऐऔच् सूत्रयोः प्रपंचितं न चैवं तकारस्यानवदोषवेतस्यादिति पदान्तविरहाज्जश्त्वं

न स्यादिति वाच्यं असंदेहार्थं तपराश्रयत्वस्यापि संभवात् अस्तु वा आदैजितिपदं तद्वज्ज्ञानोरित्यादौ दपरत्वमेवास्मिन् तपरसूत्रे रकारो विश्लिष्ट

निति स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वात् दपरस्यापि तत्कालग्राहकत्वात् वस्तुतस्तु दकार अप्लवपक्षोऽप्ययमत्रेह तु तपरकरणं स्पष्टार्थमेव ... [illegible] ... अयोपक्षेऽपि जा

गो वोक्तं न विस्मर्तव्यं ननु गोः कुरिति कुत्स्यशब्दप्राप्नोति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे स्यसंज्ञाशब्दतया लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात् अयोपक्षेऽपि जा

ति शब्दत्वसंभवात् वैशेषिकपरिभाषाद्यप्रसंगुणत्वादिजातिस्वीकारे वैयाकरणपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात् वस्तुतस्तु सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहि

तसत्तायाएव जातित्वस्वीकारादिहासास्तु व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ता अत एव तेनानुगतीकृताः संज्ञोपपायकाः तदुक्तं तस्मात्सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति आपं

लावयवद्वारा समुदायानुकरणं वा यच्छब्दः अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव तत्रानुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् न चायं पक्षे सूत्रे वै पृथ्वीमद्दीयशास्त्र

वृद्धिशब्देनात्तैत एव यां संज्ञा इति नियमार्थ सूत्रारंभात् तदुक्तं अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदे न संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादिति । अ

नेकस्मिन्ननेकावाशक्तिरस्यातिविग्रहः अवच्छेदकभेदविना प्रयोज्यक्तिः एकैव औपाधिको भेदः इति प्रवादस्तु उपाधिभिन्न इत्यपर्यवसन्न इति मतेन आप. पक्ष:

उपाधिस्थित्यधीनस्थितिको जीवब्रह्मणोर्भेदवदुपाधेयभेदोस्तीति मते न द्वितीयः कल्पः न कोपपायाद्इति पुंवद्भावनिषेधस्तु नास्ति तद्धितवृत्त्यग्रहणं कर्तव्यमि

ति वक्ष्यमाणत्वात् अवच्छेदः संकोचः सन्नयपापिश्रुतेर्निरवधयतया न संभवति तथापि तदितरस्मिन्न तात्पर्यविरह एव शक्तिसंकोचोऽत्राभिमतः सर्वसत्यार्थवात्

नदतस्य पुंस्त्वं यथा पुंस्त्वमपि तत्त्वात् स्त्रीपुंसत्वं बोधकं व्याकरणमिति भाष्यात् ...

सर्वशब्दानां स्वार्थबोधकत्वविरहः ... शक्तिसंकेतरूपतया प्रत्ययेन संकेतेन तत्संकेतज्ञानरूपप्रकरणवशात् स्वबोधकत्वमिति नियम एव ... इत्यनेन सूचितं।
यथा नीलोत्पलादि ... त्यनेन पदेन प्रमाणनीलत्वं सूचितं ... कारिकोपात् ... अत एव तु ... पीतादिविशिष्टमुख्यार्थ इत्यर्थकमेतिनास्ति॥

पा॰ कौ॰ २ काइत्यत्रपुंस्त्वमपि शास्त्रीयं कश्चिदेवस्य निर्विवादत्वात् शक्तिः परं कारणता पर्यायप्रसिद्धा इत्युक्तं नचैवमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति अस्य निर्विषयत्वापत्ते
२ रूपसंकेतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरत्वं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणं बहुधा कल्प्यमिति तदर्थात् गौणमुख्यविभागोऽपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबंधनः एवं यथा व्यादीनाम् साधुत्व
पि संकेतविरहस्त्वेव अत एव प्रसिद्धेऽपि पक्षे गौण्यादीनां गौण्या साधुत्वं मन्तव्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः उक्तं च ... व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि कश्चित् नित्य एव तु स
बंधो डित्थादिषु यादृच्छिकः ... इत्यादौ शक्तिर्नाम ... लक्षणः अकृत्रिमोऽभिसंबंधो विशेषणविशेष्यवत् इति ... साधुत्वसाधुत्वाद
वृपक्षेऽप्येषामनुशासनविषयत्वस्य चेति पस्पशायां साधुत्वनिर्वचनप्रसंगेनोपपादितं तस्मात्सर्वथा विकृतत्वं प्राप्तम् एवेति चेत्सत्यं अभ्युपगमादीनि
रसातिभाष्यप्रत्याकुलोपयोगिनामुद्देशसंज्ञासुनिबध्यते अन्वयविधौ वाक्यताप्तौ तु पदसंज्ञास्त्येव समुद्भासकतया गणे नैत्यत्रतु विपरीतं कुर्व
त्वमस्मीप्रत्ययेन निर्विषयत्वादेन सांप्रदायिकत्वं परं दृष्टान्तताबोध्या तेनोपदेशोऽनुनासिक इत्यादौ तुल्याभावो अप्रत्ययसिध्यति छंदसि विहितस्य
सूत्रे कथं प्रत्ययोरिति शांकरपदोस्त्रापी निर्माण्यं इष्टिरियं भाष्यकृतः यद्वा छंदः शब्दः स्वयमेव स्वरितेनाधिकारः अधिकं कार्यं गौणस्यापि प्र
णामित्यर्थः तेन वृद्धिं गायपितत्कारिति बोध्या संज्ञाद्वयसमावेशस्तूभयसंज्ञान्यपि विशेष्यमिति वार्तिकवचनात् षष्ठी युक्त इति सत्रे छंदसि वेति विभज्येय
संज्ञेति नियमस्य छंदसि विकल्पनात् अक्रम्यादीनीत्यत्रैवोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजः समुदायानिपात्यन्ते न तु अक्रमाम संज्ञैव विधीयते अत एव कार्य
विशेषपुरस्कारसंभवो बोध्यः तस्मात्तेनेति स्थितं कुशाद्वस्याणु इत्यनेन संज्ञा तेन न विनियोगात्त्र च प्रायुक्तरी त्वामतन्त्रेस ताश्च ... विशेषः प्रवृत्तिनिमि
त्तं व्यक्तिविशेषोपहितास्तेव शब्दस्वरूपं तस्यापि प्राधान्यं प्राह कत्वं वेति प्रत्ययोऽकरीत्या व्यक्तिविशेषणतया भानानुपपत्तिमान् तथा शोकात्रेतथा
... तु छंदसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रयोग इत्यत आह इष्टिरियं भाष्यकृतेति॥ तथा च भाष्यकारीयानिरेवा ... इति युक्तदः काण्य ...

डाक्टर भाऊ दाजीइत्यनेनदत्तस्सिरसम्मसम्
DR BHAU DAJI

ङ

भ्रमात्मिकत्वं प्रत्ययार्थः प्रकृतिजन्यबोधप्रकारीभूतत्वं प्रयोगोपाधिमाश्रित्य तथाभूतधर्मस्य तत्त्वतल्लोपार्थतापावृक्ष्यमाणत्वात् यद्वा प्रकृतिस्वरूपपर प्रकृतिनिमित्त
त्वं तु तत्तल्लादीनांशक्तिरेवेनिमुत्तान्तरमप्यनिबध्यते उभयथापीह त्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रयः केकारो लक्ष्यते तेन कृतं नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोऽर्थः आहच साहजिक
न्यभिप्रायेण सकारवैविशेषिता संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययेस्तु तल्लादिभिरिति इत्थं पदविभागः पदसाधुत्वं चोक्तं वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञिभावः तथा हि समानविभक्तिक
नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्त्या आकारादस्यो वृद्धिं प्रत्यभेदेन संसर्गेण विशेष्याः विरूपोपस्थितिस्तु विशेषणीभूतं शब्दस्वरूपमादाय बोध्या एतेनेदमपहस्तितम् यदि
दिवाख्यातं न तु तत्रापि मरुत्वं दादिशब्दानां तत्तद्धर्म्यलक्षणेन निष्ठा उकारस्यालक्षणापि नैवोपपत्तेः अत एव ओन्दिद्धिकरणे विशिष्टपक्षे विधिपक्षे मतभेदेन ... ति
तदृश्यत्वा नामधेयत्वं सिद्धान्तितं अन्यथा नामधेयत्वे पिलक्षणायास्त्वमतस्यापि करणस्यासंभवादुक्तिकतापत्तेरिति दिक्। स्यादेतत् किमादेशौ भस्य वृद्धिसंज्ञाकः
स्वित वृद्धिरादैजावन्त्येव वृद्धिरिति पक्षे आदेशस्तत्र वृद्धिसंज्ञा इति व्याख्यानात् उभयसंज्ञात्वतद्भावितानामेवेति नाद्यः सर्वभासः सेकाक इत्यादौ उन रपरवृद्धौ सर्वं ... णा
वेपदान्तोदात्तत्वप्रसंगात् इष्यते तु समासस्यान्तोदात्तः नन्वसर्वस्य सुपी त्या प्युदात्ततायां क्या सतिशिष्टेन समासस्वरेणबाधात् सर्वस्तोमइत्यादौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या इत्येव पूर्वपद ...
तसमासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा सर्वस्य सुपीति अवस्येव इष्टत्वमभ्यारस्तस्माद् समासान्तोदात्तत्वमेव युक्तम्। किं च तावती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ ना पुंवद्भावे न सिध्येत् वृद्धिनिमित्तस्य
चतद्धितस्य ... पुंवद्भाव प्रतिषेधप्रसंगात् न द्वितीयः शालीयो मालीय इत्यादौ वृद्धलक्षणस्य छप्रत्ययस्यासिद्धिप्रसंगात् किं चैवं आम्नमयं शालमयमित्यादौ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः
इति नित्यो मयट् न स्यात् किं च आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः उदीचां वृद्धादगोत्रादिति वृद्धलक्षणः फिञ् न स्यात् तथा वृद्धाभावमरद्वाजेन बहुलमिति ... न स्यात्
फिञः फिनोः स्वरे रूपे वा विशेषोस्ति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति आद्युदात्तस्योभयत्राविशिष्टत्वात् न च आम्रगुप्तायनी भार्या यस्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्या ... इति
पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसिद्ध्यादिके न वक्तव्य इति वाच्यं जातेश्चेत्यनेनापि प्रतिषेधप्रसिद्धेः न च आम्नगुप्तायन्या भार्या इति वृद्धादेर्विप्रसिलेपकृत् किमोरन्यतरस्यामिति ...

शा० कौ० ३

३

तु

येन आम्रगुप्तीस्य आम्रगुप्तायनीत्यतिदेहृत्प्रमिदं तत्र फिञं विनासिध्यतीतिवाच्यं फक् । अपि च्छ्रीत्युग्रत्नीत्युत्तत्वात्वदुदाहृतरूपद्वयस्य सिद्धान्तेप्यसंभवतात्
अतएव तत्र हन्येवोदाहृतं यस्कस्यापत्यं शिवादिभ्योण् यास्कः तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यचः इति फिञ् यास्कायनिः तस्य छात्रा यास्कीयाः यास्कायनीया इति तस्मात्फिञापि सि
द्धो फिञ्मर्थे फिञेवेष्यत इति कर उक्ते उक्तरीत्या फञ्प्रसिद्धापि वै आम्रगुप्तीयाम्रगुप्तायनीयौ स्वरूपमतत्सयुक्तिरे वृत्तावद्दोषः सिद्धान्ते हि उदाहृतमाम्रगुप्तायनिरित्युः प्रा
त्वनिष्टः उक्तरीत्या कुत्सितानां तसिप्रत्ययेन सिध्यदित्यपहमेवाभ्यवारयित्वमतत्रयुवः तथा कृते भारद्वाजस्यापत्यं तत्र जह्येत्यादो गुणेरपरत्वे च कृते अजंतत्वादत्र
स्वादिभ्यस्त्रापोनिपमाप्नुपपत्ते अतो भारद्वाजस्य तादेविधायकं स्यात् ततश्च फेश्यपत्रो क्रियत्यादो इणन स्यादिति इयणोप्राप्त अवकाशस्य स्यादिति भारद्वाजस्य उ
पदेशात्वतः भारद्वाजस्यात्येव ततश्च तत्भारद्वाजस्येतिनिष्टत्वं एवं च सकलं लक्ष्यसिद्धिरितिस्तभंगेन समाधायभाष्यकारोवक्ष्यति सिध्यत्येवं अपंतु भारद्वाजः स्यासा
नात्रयाविनाभवतीति अतएव च स्वादिभ्य इत्युपदेशात्वत इत्येतदुपदेशग्रहणमप्रकृत्यसिद्धान्तविद्यमातिदिक् किंच फिञिसति आम्रगुप्तायनेरपत्यं छात्राः इत्या
पिसौवीरगोत्रे फ फ्नेतिक्तठकोन्स्यातां तत्रेति फिञेवृत्तसेन तु फिञ्वृद्धादित्यधिकारात् सिस्यत् तत्र आम्रगुप्तायनीयः आम्रगुप्तायनि कइतिन स्यात् अयपुं
स्त्रसुयामावयाष्योयपि फिञः स्तताइतिवृनौ तयाणामेवयुरिगणनादन्येभ्यष्ठकोन भवत एवतिवाच्यं भाष्यकृतापरिगणनस्यानाश्रयणात् । अन्यथा अवैयस्ते
सौवीरेष्वितिकं तेकायनिरितिप्रत्युदाहरणं न संगच्छत तेका यनिशब्दस्य तत्रापाठात् अतएव दगिलुगिसूत्रोदाहृयते तैकस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञ् तैकायनिः
तस्यापत्यं युवा फक्छ तैकायनीयः तस्य छात्राः युवप्रत्ययस्य लुक्कृते तैकायनीयाः तैकायनीया इति नहि सति परिगणने तैकायनेः छः संभवति नच तल्लोपः अतएव द
गिलुकसत्रस्थित्वापरिगणनमर्याद्यामिति हरदत्तोप्याह अपि च फिञि सति आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवा गाग्रान्नतोपत् तस्यण्य सामियार्थन्नो गिलुगपि
आरितिलुक् आम्रगुप्तायनिरित्येवं रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते फिञि तु सति तत्र स्यात् गितः परत्वात्साधुत्वात् तत्रापत्यगोत्रमात्रा पुत्र प्रत्ययस्य लोपसंस्था दि

राम

३

श्रम

तितत्सिद्धिः आप्नणगोत्रनदुत्रेषु : किंच तद्वावितग्रहणपक्षे माणादीनां वेदित्वनारंभवाच्यं स्यात् प्रत्येषु दृढमरुद्भ्योर्तिनामित्यनेनैव वृद्धपदावृत्यात्सिद्धः अपि च
वृद्धिशब्देनात्रत्यापाम्नपणात्गोरवं मजर्थवृद्धिरित्यादिविधिप्रदेशेषु इतरेतरपरिहारेण समासात् कथङ्कारसंज्ञाविधयासादिति कापरंगोरवमिति अवगमेन आ
दैजावत्त्वृद्धिसंज्ञानवेवंसर्वभासादावुक्तदोषः स्यादितिवाच्यं उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्र हि उत्तरपदग्रहणं सर्वपते स्वरितेनवाधिकाराविज्ञायते तेनोत्तरपदस्यनिअ
कृत्यपावृद्धेर्विहितासेवगच्छतेन यथा सर्वं पांचालः सुमाप्चालन पदस्यान्तवृद्धिः इदं च तद्भावितग्रहणपक्षेपर्युक्तमेव अन्यथा सर्वः कारकः सर्वकारक इत्यादावृद्धिप्र
सक्तः एवं तावद्धागिपदोषः तदावृत्त्यापाम्नपणेन वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्निमित्तं तत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेधात् वृद्धिशब्देन विधेयाकृत्या वृद्धिः प्रतीयत इत्यादा
कंभाष्य यः कल्पायात्वद्भ्र्निमित्तेमिति न नवे याकरणाचार्यताभासोवश्वभाष्यतिप्रसंगः कल्पोपहितस्यैव निमित्तत्वमनाक्षिप्तत्वात् एवोप्रति कलापपाम्
चेन्न तथार्थवृद्धिशब्देनाभिधानात् कोविन्तु यावत्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति किंचित्कलोपहितस्तद्विता निमित्तशब्देनोच्यत वैयाकरणानुए वं प्रतीतद्धितान निमित्तेन नि
घञ्संनिपोगशिष्टतामात्रेणातिप्रसंगभंगात् तेनवैयाकरणाभार्यत्यातिप्रसंगः परिषदोक्ताः पारिषद्यामायाइत्यादौ तु आकारमात्रोपहितस्याविस्वरूपश्च्यावता
सकलवृद्धिप्रत्यसत्वान्त्कुः तस्मात् आत्स्रोगोरवापत्तेः शास्त्रीयातिरसिद्धितः माङ्गादीनां विविगादयामि स्यापात्तेवच भाविसंज्ञानविज्ञानगोरवा वहनिश्च
तं आदेश्यमात्रस्याविशेषात् वृद्धिसंज्ञाविधीयत अन र्थकेषा पानुत्रासनं प्रयोगनिष्टस्यर्थि आदेशार्थमप्राप्तमार्थविशेषणाभिरोध्यभावार्थे वेदं सत्रानिषिद्ध
पक्षातु भाष्यऽयन्नि राकृतत्वात् संभवदुक्तिकत्वाद्यनेहतन्यते संज्ञासंज्ञिभावेस्त्यपि कासंज्ञा कः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहकाः सकलवृत्तयोन्यायाः तथा हि यथ
दृष्योगः साधम्पमित्याद्युद्देश्यलक्षणं तच्छब्द एवकारभ्यापादपादेयलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेस्तैरनुभवाच्च प्राथम्यं तावदुद्देश्यत्वं तनिंगं तच्चादेशुणाइत्या

प

श०कौ०३ दोस्यपश्येव वृद्धिसंज्ञासूत्रेतु मंगलार्थं वृद्धिरादैच् स्यादेशप्रयोगेपि वृद्धयमाणेष्वी प्रांतैरैचांसंज्ञित्वनिर्णीतेसति आदैच् वृद्धिरित्याकारकपरत्वादुद्देशज्ञानात्तर्हिमेव
४ वास्यार्थबोधाभ्युपगमात्तज्जनकोन्तत्वादुद्देशज्ञानेआदैचामेवप्राथम्यान्नव्यभिचारः यत्रतुद्देशज्ञानमेवसंज्ञासंज्ञिज्ञानभिन्नव्यते इदंवृत्तादवापेहेतुरितिवृत्तेर्ध्यतेन
षामासन्नासन्नकथाविरः स्यात् पदसमूहात्ववेन सकलपदानांपदार्थस्मरणेवसकलपदार्थानांविषयत्वाविशेषात् आदौमिश्रसंज्ञात्वलिंगं व्यवहारार्थमेवसं
ज्ञाकरणात् ठेदामिशाभ्यामपिसंज्ञितसंज्ञात्वकथंनिर्णयेन बहूनांहि एकासंज्ञाभिताऽपवादनत्वेकस्यवृद्धिः संज्ञाऽगौरवात् न्यूनाधिकव्यक्तिकास्कन्द्यःसं
ज्ञाइष्यंतएव तत्रव्युत्क्रमप्रवेशस्यणात् कृत्स्नत्वप्रत्ययसंज्ञावत् नहितत्रजप्रत्ययसंज्ञावल्लघुसंरेमपिप्रत्ययादेसंज्ञालिंगंयथायथंबोध्यं इहतु ल
वृत्त्यावेरेनवृद्धिरादैच्संज्ञेतिस्थितेनह्लेनश्कतानुवृत्तभंगादादेचांप्राथम्यमपियोजनीयं यदा स्वरूपसंज्ञाः क्रियंतेइतिपक्षंविहायव्यवहारायनियमइतिपक्षेषा
ज्यं आपाधिकार्यकालपक्षाश्रयणेनवासमाधेयमितिदिक् एतेनआद्यंतुकंशेषः करणिङ् अप्तलएकाल्प्रत्ययः स्वंरूपंशब्दस्य अणुदित् तपरः आदिरंत्येन दे
तावधिस्तदंतस्यन्यासादावपिव्यभिचारउद्धृतः तत्रापिविपरीतोनुद्देशकल्पनात् कल्पकस्यचप्रयोगबोधकत्वात् पक्षांतरेपिसमाधानात्वं अतएवस्थानिवत्सूत्रेष्टक
रकरणेकिमित्याशंक्यस्थानीआदेशस्यसंज्ञामाभिज्ञायीतिभाष्यमेवमुपपन्नं यत्तुअप्तलएकाल्लितिपरिभाषात्तुसंज्ञेस्फुटेनवहूद्वादावपितुवर्णे अप्तलसंज्ञा
हलो यांहलग्रहणंखाद्दलोपोऽग्रहणार्थमितिवार्तिकस्यतद्भाष्यस्यचप्रामिकृतेन तस्मादुक्तेवर्णैःसमाधानेतिदिक् ननुमजेर्वृद्धिरित्यादावन्योन्याश्रयः संज्ञायांहि
विधिविहितानांसंज्ञेति नचमाकारोसंज्ञाप्रवृत्तिसंभवेसत्पाहपादिसंज्ञेविज्ञानं संभवति तस्मात्वृद्धिशब्दएवादेशःस्यात् अन्यत्रवृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपिमाल
दिशब्दांतर्गतस्याकारस्यतत्उक्तेषत्वेभानुमशस्यत्वादिति अत्राहुः मार्ष्टिइत्यादौसिद्धस्यैवाकारस्यमत्युपदेशादसाधुत्वेप्रसक्तेसाधुत्वंमजेर्वृद्धिरि राम ४
ग

रित्यादिनाबोध्यतेनत्वपूर्वेआकारोभाव्यते येनान्योन्याश्रयःस्यात् उक्तंचवार्तिककृता सतोवृध्यादिषुसंज्ञाभावानतराश्रयइतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः सिद्धंतुनित्यशब्दत्वादिति
त्वादिति अथलक्षणेकचक्षुष्कः कश्चित्व्याकरणलेनैवमार्ष्टेत्यादिप्रयोगेष्वपिव्युत्पन्नेसततथापिनक्षतिः शालामालादावाकारेकेनआत्वसामान्यलक्षणोपलक्षसत्यामा
र्ष्टीत्यादिरेभागेसमर्थाविनांस्थैर्यामाकारत्वाप्रौढिरादैचांनेनायद्धणात् सामान्यलक्षणान्तभ्युपगमेपक्षेतुआत्वमानोरादिभ्यहात् शास्त्रपुण्यपदार्थस्मरणका
स्यार्थबोधाज्ञांसमाप्रकारकत्वेनेवकार्यकारणभावादतिप्रसंगकं गम्युपगमाद्वा अन्यथागेहपुटास्तीतिवाक्यादपिव्युत्पत्त्यनिनेष्टसेनेतिदिक् अतए
वनैवतिविशेषितिसूत्रेभाष्यकारोवक्ष्यति साधुत्वस्यापिग्यत्वविशोषणाद्भवैरित्यादिनातस्यैवंभिकल्पापत्तिः तस्मात्संप्रसारणाद्येवंविकल्प्यतइति एषेवलक्षणादि
विधौरीतिः नचैवंसाधुनुशासनत्वभंगः साधुत्वविशिष्टस्यैवसर्वत्रलक्षणयाविधानमितिव्यत्याजंतइतिसत्रविवरणकारादिभिःकृतत्वात् केवलविधानेपियदिह
पारिणदितंतत्साध्वितिकृताथापत्तिकल्पितवाक्यासाधुत्वसिद्धिश्च इहनपत्यंकंवाक्यपरिसमाप्तिर्मालादीनांचेत्यादिलिंगात् ब्राह्मणाभोज्यंतामित्यादौतथादर्शना
च्च यथाविभागःशातंदधितामित्यादौसमुदायेपिवाक्यपरिसमाप्तिदर्शनेगुणकर्मफलानामपाहानस्थानापन्नांगानामनुरोधेनइष्यतेनकर्मतयाप्रधान
भूतस्यशास्त्रस्यावृत्त्यायोगात् तथाहिशास्त्रेयतोविनासमुदायशास्त्रंनसमर्थ्यते अतएवओत्वप्रत्ययोसहेतिसहग्रहणंकर्मणिकृतवक्ष्यतिभाष्यकारस्त्रेयग्रहणमे
वेतदर्थमितिवक्ष्यति अन्यथाएकाचोद्वेइत्यनुवृत्त्यासिद्धेःकिमुत्तेग्रहणेन संयोगसंज्ञायांसमाससंज्ञायांचमहासंज्ञाकरणमेवान्वर्थतापिज्ञानार्थमितियत्नः अतए
वसहसुपेतिसहग्रहणंयोगविभागेनातिङन्तादिसमासविधानार्थमितिस्थापयिष्यते इहतपरकरणंमैजर्थं इहदेदितिवृद्धारणार्थमसंदेहार्थमितिवृत्तिग्रंथितं एओङिति एओङ्
सत्यपिविहितंवार्तिककृता आकारस्यतपरकरणंसवर्णार्थमिति भेदकागुणास्तपरस्त्रै चानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य भाष्येतुअभेदकागुणाइतिस्थितं
गुणाउदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः कांतरीकरणाप्रमाणात्अपियत्तविनानपिरस्यंतइत्यर्थः अनङ्सौ अङुदात्तइत्यादौवुदात्तग्रहणंवेहज्ञापकं अन्य
थाशतमेवोच्चारयेत् लाघवात् ननुयथभेदकागुणास्तर्हिवृद्धस्यतिभाष्यकारःहन्कारेशस्यव्यपेःस्पातिवक्ष्यावादनुदात्तत्वादिदृष्टिपेशक्षेपेनकारणायव

शा०कौ०३
५

प्यादेशो उदात्तनिपातनं करिष्यते तथा मेकाजुपदेशे इति सूत्रे एकाज्ग्रहणं न कर्तव्यमिति तदेतद्विरुध्येत तत्रापि अविवक्षासंभवात् अथोच्यते अत्रापि स्थानेंतरतम इति सूत्रेव
चनादेशस्य पञ्चस्वरः प्राप्तः तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायत इति एवमपि यद्वक्ष्यति षष्ठेऽपि तस्मा[illegible]र्वाद्युदात्तनिपातनं करिष्यते सन्निपातनस्यैवासुर:
त्रासीत्यस्य आपे कामविष्यतीति तद्विरुध्यते चतुरः शस्युदात्तनिपातनस्वरसंख्याकाइति किं सत्रेण उदात्तः यतेरुदात्तमिति सूत्पादनेपि निघ्नेरणाद्युदात्त एव तस्यापि कस्य
तस्यात् वृद्धस्यापि स्यानि स्वरेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तेश्चतुरः शसीत्यत्र द्वयचकलायोगात् अपि च अस्थ्यादीनामप्युदात्तत्वात् तदन्तादेशस्यानङोपि स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त
एवोच्चारणे युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति उदात्तग्रहणं निष्फलमेव शक्यमकिं प्रमाणं न घल्लाभि कैस्यपि विवक्षां ज्ञापयेत् यदप्युक्तं स्यात्सत्रपाठात् विदुदात्तोच्चा
रणं विवक्षार्थमिति तदपि चिन्त्यं एवं सति अनङो युदात्तोच्चारणेनैव सिद्धे उदात्तग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः उक्तज्ञापनासंभवाच्च तथाहि किं ज्ञाप्यं स्वशब्देनानुपात्तो गुणोन
विवक्ष्यत इति आहोस्विदसति यत्ने विशेषो न विवक्ष्यत इति आद्ये निपातनस्वरो न विवक्ष्येत अंत्ये तु उदात्तोपी एवं विवक्षा हेतोर्यत्नविशेषस्यैव कथं ज्ञापकोपयोगनं मूलेऽशेषिल्यात् तस्मा
गुणानामभेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्यं भाष्यं उत्तरग्रंथविरुद्धमेवेति चेत् उच्यते विभाषेंदसीति वेंकल्पिककष्कत्यमंगीकृत्य पक्षांतरेरपि परिहाराभवतीति न्यायेन तत्रत्यमनु
दात्तनिपातनं करिष्यत इत्युक्तं इह तु त्रैस्वर्येण सत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपात्तस्य गुणस्यानंतरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसंभवादुदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तमतो न वि
रोधः यद्वा अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति ग्रहणेनैव सिद्धे गुणोनामभेदकत्वात्संग्रहायानुक्रियमाणमणग्रहणं गुणानामभेदकतामपि ज्ञापयति भेदकाभेदकपक्षयोश्च आलि
च्यक्रियप्रसंगात् त्वष्टस्यानुरोधात् व्यवस्थोक्तं हलन्त्येति तेनाभेदकत्वपक्षाश्रयेणानाद्युदात्तनिपातनं करिष्यत इत्यादि भाष्यं बोध्यं अत एव यद् इत्यमस्यापाये अस्त्वथा
विभक्तावि विभाषा वा अनुनासिकोऽनप्रवर्तते न त्वाणु ग्रहणं हलो यमां यमि लोप इत्यंतरस्यामि ग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्युक्तमिति वाच्यं तु उभयज्ञापकत्वेप्यविरोधात् न चैके
नैकमेव ज्ञाप्यमिति नियमः यावतापि नानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात् अत एवात्व विकल्पः कृत्वा त्यस्य वृद्धसंज्ञा चेत्सकृदप्यदन्तो दीर्घो धातिरपि ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते अं
तरंगबहिरंगसंहितायामित्यधिकारेण संहितायाः अनित्यत्वं काल्यवायेपयाभ्याश्च इतिश्च शिल्पेक्षमर्यं ज्ञाप्यत इति दिक् एवं चाकारस्य तपरकरणं संवर्णार्थमिती हलसंज्ञापक

शिलाम[illegible] ५

राम
५

मपि भेदकत्वपक्षेण साध्येव आध्यनुपक्षांतरादिशोपयणएवार्थत्वमुक्तं तदपि यथोद्देशपक्षे बोध्यं आदेशसंज्ञाविधावनुपपत्तेन सवर्णग्रहकत्वप्रसक्तेः कार्यकालपक्ष
तु विपवाक्येन वृद्धिसंज्ञाविधिश्चाशाखामादेशांभाव्यमानत्वात् सवर्णग्रहणं न प्राप्नोत्येव यथा वज्योतिष्टोमयाजसत्यादिश्रुतानां यागविधावेव साकांक्षताधिकरणयानामेव प्र
त्यायनं न तु वाक्यांतरेण तथा चिन्यक्षेपव्यादीनामपि दृगिहरादेंजितिस्त्रेंइकोगुणवृद्धी इति वत् प्रदेशस्थापकं उपस्थाप्यस्य संज्ञितया परसंज्ञासत्रव्यवहारः आप
पक्षे तु पञ्चवर्णेत्यादो स्वगृशद्दावगमवृद्धिर्दिहेव वृद्धादिशब्दाश्च अमइति विशेषः तदयं निष्कृष्टः सूत्रार्थः कृतानामकृतानां वृद्धेंचां प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा स्यात्
आश्वलायनः ऐतिकायनः अश्वलेति कराद्रशस्यानुडागद्यन्तानां आदिवृद्धिः उपगोरपत्यमौपगवः अदेङ्गुणः अदेङौ गुणसंज्ञास्यात् तपरकरण
मिह सर्वार्थं तेन तरतीत्यत्र अकार एव न तु कदाचिदाकारः न च प्रमाणतो आंतर्येणानियमसिद्धिः रपरत्वे कृते एकस्यार्धमात्रत्वादपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात्
पचन्ति चेता स्तोता इकोगुणवृद्धी कृत्रक्ष्याङ्युपाभवतीत्यद्भिन्नवतीति तत्र इक इति षष्ठ्यंतमुपस्थितं बोध्यं चेता स्तोता अहराद्रित्यादि इक इत्युक्तेर्नेह याता ग्ला
पति उम्भितेति तपरस्ववर्णिकं इग्ग्रहणमात्वं व्यक्षरयुंजन्तनिवृत्त्यर्थमिति ननु नैतानि संति यथाज्जानि ज्ञापकेन अनिकोप्यर्हत्त्वसिद्धेः तथाहि अकारस्यापव
तीत्यादौ शपंतिपंचाश्रित्य यथाकमंपुगंतेति सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति सूत्रेण सत्यपि गुणो रूपविशेषो नास्ति अपि कोपादस्यादेस्तु अतो लोप इत्यनेन वृद्धिर्बाध्यते
ण्वलोपाविति रक्षित्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् सत्रारंभप्रसंगविशेषेव चिकीर्षक इत्यादौ गतिः अयोनिमानीत्यत्रनिर्दिष्टस्थानिकत्वेन परिभाषायाअप्रवृत्तेः अ
यासीदित्यादौ तु सिचि वृद्धौ सत्यामपि नक्षतिः वस्कन्नस्कृसा सगिड्भ्यां परत्वाद्बाध्यते येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्बाध्यत इति तु निष्कर्षः गवयाना वोतेत्यादौ वा
तोऽगुणप्रसंगः गापोष्टगिभिरुक्तः किंत्वे तु आकारस्य गुणो न भवतीति ज्ञापितत्वात् तद्धि कित्वं सामग इत्यादावालो पार्थं क्रियते यदि तु आकारस्य गुणः स्यात्त
र्हि द्वयोरकारयोः पररूपेण सामग इत्यादि रूपसिद्धौ किं कित्वेन न चेह चिकीर्षक इत्यादावित्वपरत्वार्दंग त्वाच्च अतोलोप एव उदाहर्तुमुचितो न तपरकरणमिति वा

शु॰ कौ॰ २ ६

पो

यं तावत्तत्पिडाप्यत्वेनाप्यकाभावात् वस्तुतस्तु केवलोपेनाभिव्यक्ते अन्यथा मेनोमनक्का नच्यं न तत्रानुदात्तोपदेशत्वेनानुदात्तोपदेशग्रहणेनाद्यौ धातुरूपाणि
शेषणादापि धातुकोपदेशोपदकारान्तस्य लौकिकपीवते अन्यथा गतोगमवानित्यादावुभिसंगात् न ह्यस्ति द्वन्द्वत्वेन निर्वाहः तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात्
किं च यथयुगतो आभ्यां क्विप्अत्यादितिरूपं मा पवाक्भिरुदाहृते तदपि यथा प्रत्नेन सिध्येत तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणं कथं तर्हि पिनु नः कृणुवद्यादो अतो
यइत्वित् सन्नियोगविशिष्टत्वात् उपदेशावेलायामेव अकारस्यापि तुल्यत्वादिति केचित् अन्ये तु पिन्विकृण्व्यारेतौ तत्सन्नियोगेन अनुरोधात्प्रथमं अकारादेशः तदनन्तरं
वस्तानुकृष्टत्वात् यइतिनोक्तदोषइत्याहुः नन्वेवं सामग्र्यापेक्षात्वकारादेशस्य प्रवीतत्वेन ग्रहणादाधीतो धातोरित्यालोपः स्यादिति चेन्न अत्र केयटः अकारस्या
भिव्यक्तोपदेशः सन्निपातपरिभाषयालोपं न प्रवर्तयति दीर्घत्वं तु कस्पोर्वोति निपातनाद्भवतीति एओङ् सूत्रस्थितवाक्यसमाहितं तस्यायमाशयः यादेशोऽपि
हस्वत्वविशिष्टमत्वं प्रयोजकं तद्विधेः अतइत्यनुवृत्तेः तत्र यद्यपि दीर्घ ऋस्वत्वांशेन निवृत्तिस्तथापि अत्वमात्रमादेशाप्यनुवर्तते तदपि लोपं निवर्तयते तर्हि
स्त्राभाषाविरोधः दीर्घोच्चारणापेक्षापरिभाषावाध्यते नचैवं संज्ञानात्तरेऽपि तद्वाधोऽस्त्विति वाच्यं तद्वाध्युपपत्तेः प्रकृतसूत्रे एओङ् सूत्रे च भाष्यकैः क्विस्त्वस्या
नम्यार्थतां वदता भाष्यकारेणाप्रमाण्यं एतन्नपुंसकस्य पुंस्कैः क्विवत्ये ङः पीदेशाः सति आतो धातोरित्याललोपे तुम्बुरुष्य इत्यादि सिद्धये तदाहतं भाष्य
विरोधाभावात् अतएव नपुंसकस्येषाद्धातुवृदितिश्रेयोऽपि चापवेति रूपपरतया प्रथमोक्तमेव समंजसं तङ् त्वा माधव अनुरोधेन प्रायेण ज्ञानवृदिति भाष्यस्वारसा
अपि प्रकृताः तथा ग्लायतीत्यादौ संध्यक्षराणामपि उपदेशसामर्थ्याद्गुणा न भविष्यति इतरथा हि एकारमेवोपादेशोत ममालाघवविरहापि प्रक्रियालाघ
वसत्वात् नचैवमायादेशापि नस्यादिति वाच्यं परिपंक्तपदेशोऽनर्थकः सन्निपन्नाबोधे यस्य तु विधि निमित्तमेव नासावायते इति न्यायात् गुणं प्रति हि ए
कारोपदेशोऽनर्थकः ग्लेइत्यस्यापि सुपठत्वात् आयादेशस्य तु निमित्तमेव न च ग्लायद्इत्येव पाठ्यतामिति वाच्यं तथा सति हि त्वया ग्लायते इति रूपं न स्या रा॰म॰ ६

त् यकारद्वयश्रवणप्रसंगात् अग्लासीत्याद्यसिद्धापत्तेश्च यत्तु एकाकांजं तत्राभावादिट्प्रसंगेन ग्लातेत्यपि न स्यादिति तन्न अनुदात्तोपदेशोक्ष्पां सुपठत्वात् नचैवं अग्लासि
ष्टामित्याद्यसिद्धिः अनादन्तत्वे नु सगिठोरसंभवादिति वाच्यं लोपो व्योरितिलोपे कृते सगिटोः सुलभत्वात् सन्निपातपरिभाषा तु अनित्येति ज्ञापितं तु ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते तेन
वलसन्निपातेन कृतो यल्लोपो वल्सन्निपातविघातकमपि ठं प्रवर्तयिष्यत्येव अनित्यताश्रयणेन चहि दाक्षिः गोमद्इत्यादौ अदा तोल्लोपः अन्यथाई कृप्रत्ययो प्रति मुक्ते रूप
णीयत्वाल्लोपो नस्यात् अथवा सन्निपातपरिभाषाश्रयणाद् ग्लासिष्टामित्यादि न सिध्येदित्यविपांतोपदेशो दोषांतरं सर्वथापि संध्यक्षराणामुपदेशसामर्थ्याद्
णोन आयादेश स्यभवं त्येवेति सिद्धं स्यादेतत् आदेच इत्यात्मपि तर्हि वाप्यतां नैचेजुपदेशे आत्वनिमित्तं ग्लेइत्युपदेशोपि तस्यसुकरत्वात् शिशीतुगोनअ
शिसाम्येन एवोपहारश्चायुपदेशसामर्थ्येन गुणात्त्वयोर्विकल्पे कृते रद्धापकृते रसे त्यत्रापि निगमनाविरहणाभयवापयोव्यात् नैवं मात्वविधेः कोवकाशइति
चं पेद्पाने शो तदकरणे इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् नन्वेवमादेङ् इत्येवत्रूयात् तथा च एज्ग्रहणं निरवकाशमेवेति चेन्न उत्तरार्थत्वात् मीनातिमिनोति
त्यत्र हि एव इत्यनुवृत्त्याकारांतानामेजंताः प्रकृतयः एजंतानामपि आकारांता इति सुसंज्ञास्तत्रैव वार्तिककारः स्पष्टीकरिष्यते अन्याहुः अन्यतरवाधेनैव संभवे उभयवा
धकल्पनं तावदन्याय्यं तत्र यद्गुण रविधिरोधेनात्मपार्येत तर्हि विनिगमनाविरहात्स्यादुभयवाधः अस्ति चेह विनिगमकं नप्यारभ्यति सत्र प्रायात्तेः कृतात्व
स्य निर्देशे न आत्वबाधो ज्ञापनात् किंच एज्ग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वं भवति यत्तु मुनराधिकरणं मीनातीति सूत्रेण हि न एवः स्थाने आत्वं विधीयते किंतु एज्
निमित्त प्रत्ययेविवक्षिते उपदेशावस्थायामेवांत्यस्य आत्वं विधीयते अन्यथादाय इत्यादौ भावप्रत्ययो वाधित्वा एरजित्यात् ईषद्दानः सुदान इत्यादावत्वायुक्तस्या
त् अवदाय इतिस्यापमिणोऽनस्यात् स्पष्टीकरिष्यते चेदं वच एव भाष्यकृता एवं च एङ् निमित्तप्रत्यये इत्यस्य मोनेपिदायतिमायतीत्यादिसिध्यत्येव निमित्ते
प्रत्ययविधानस्य प्रयोजनत्वात् वस्तुगुणवाधे प्रविधेयानुपातानपायात् नचैवं उपधाने विवक्षितं आर्धधातुके एषु प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः अन्यथा पुनरुक्ता

शं०कौ०३
७

यानस्युरितिसमनंतरमेवोक्तं तस्मादात्वं भवत्येव गुणस्त्वकारोपदेशसामर्थ्यात्प्राप्त इति स्थितं व्यंजनान्तो गुणः स्यादितिपरमवशिष्यते ततश्चाहिरिति स्यात् हकारस्य कुत्वाद
रस्यात् उंभिने स्वमकारस्यैव त्वादेकारः ततश्च यदा उ न भिनेति स्यात् इकारस्य यणि कृते अकारस्य इटा सह आद्गुणः नु तु भल्लोपः आहिधातुलोपदेशे यदकारांतस्य लोपः
भिन्यास्यान्नात् उंभेश्चानुस्वारपरसवर्णयोर्गुणः कर्तव्य असिद्धत्वादिति [illegible] सप्तम्यां जने ङ इत्यस्य ङित्करणं ज्ञापकं न व्यंजनस्य गुणो भवतीति यदि हस्यान्तर्गत नृकारस्याद्
मा भिकस्य मान्विके अकारे गुणे कृते अप्राप्तानामकाराणामतो गुण इति पररूपे च सिद्धे रूपे मुपसरजो मंदुरज इति तत्किं टिलोपार्थेन ङित्करणेन स्त्री गवी पुंगवानां गर्भोपाभावय
यमनुपसरणमुपसरः प्रजने सर्त्तेरिति अप्प्रत्ययोपजोपधाः प्रजनः स्यादुपसरे इत्यस्य कीर्णवर्गे अमरः प्रजायतेऽस्मिन्निति प्रजनः पशूनां गर्भग्रहणकाल इति क्षीरस्वामी उप
सरे जातउपसरजः मंदुरायां जातो मंदुरजः आपोः संज्ञा छंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वः वाजिशाला तु मंदुरा इत्यमरः नन्वङकारः श्रवणार्थोऽस्त्विति वाच्यं प्रावृट्शरत्काल
दिवां ज इति ह्रस्वं न टिलोपनिर्देशाल्लिंगात् ननु नेदं लिंगं औक्ष पद इत्यस्य कतत्वपांतस्य औरिति निर्देशोपपत्तेः कथं तर्हि कर्मण्युपपदे विहितं आलः कः आम्रविज इत्यादौ स्यादिति
चेत् द्विपः पाद इत्यादि सिद्ध्यर्थं सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागस्योपगमात् [illegible] ङकारस्य श्रवणार्थत्वे इत्संज्ञा शास्त्रबाधेन न च प्रयोजनाभावः टिलोपार्थत्वान्न च
गुणेनान्यथासिद्धिः तदभावस्यापि ज्ञाप्यत्वात् निपा[illegible]दस्य पत्यधिकरणस्यापि न फलं मुखगौरवस्यासत्त्वात् ङकारस्य श्रवणार्थताभ्युपगमे ऽसिध्यति नकारस्या
न गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसंगात् न च निरनुनासिके न गत्ययाकारेण महपररूपग्रहणाभविष्यतीति वाच्यं पररूपविधाने पि गुणानामभेदकत्वादयुक्ते वा सानुना
सिकश्च केर्द्वीरत्वादिति मेवं एङि पररूपे ननु सिद्धरूपग्रहणादधिकायत्वात् गुणविशेषोपपत्तेः तस्य धात्वेव फलं यद्यपि पररूपं निरनुनासिकत्वाद्युपपन्नं तादृगेव प्राप्त
स्यादिति तस्मात् जने ङ इति ज्ञापकेन व्यंजनस्य गुणो भवतीति एवं च ग्रहणमात्रे प्यक्षरं व्यंजनं निवृत्त्यर्थमिति वार्त्तिकमसंगतमिति भाष्ये भगवान् भाष्यकार इत्यर्थसिद्धं
तमाह उक्तरीत्या ज्ञापकेनेवासंध्यक्षराणां निरासे पि व्यंजनानिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव यत्तु अंजने ङ वचनं ज्ञापकमिति तन्न गमेरप्यूंडो वक्तव्यः गमेश्च गुणे कृते
^ सिद्धंतु नित्य[illegible]दत्वात्कि

यमाणे आंतर्यतओ कारस्यात् ततश्च नगोगमः आप्पुद्रः समद्रः इत्यादि न सिध्येत् ततश्च तत्र यरितार्थं ङित्वं कथं व्यंजनस्य गुणाभावं ज्ञापयेत् इति ननु जने ङ इत्येत्र ङ प्रत्ययो
गमेर्न विधीयते किं तु गमश्च ओतासंनाधव्हर पारेति प्रकरणे न पठितेन अन्यत्रापि दृश्यत इति वार्त्तिकेन ङ प्रत्ययांतरमेव तथा च कथं भाष्योक्तो गमेरप्यूंडो वक्तव्य इति सत्यं सप्त
म्यां जने ङ इति प्रकरणे तावदन्यत्रापि दृश्यत इति सूत्रेण डो विधीयत इति निर्विवाद तत्र च अन्येष्वप्युपपदेषु जने ङो दृश्यत इत्यक्षरार्थः तेन आजो द्विजो नुजो इत्यादि [illegible] सिध्येदित्याशी
य तत्र वार्त्तिककृता तु अन्येष्वपि दृश्यत इति अपि शब्दो ऽत्र दृश्यपि ग्रहणस्य चितगर्थावार्त्तिके नं विहतः न तु पदैः संगृहीतः तथा च तत्र हनिकारसाद आपिशा द्रुः सेवाया धि
युभिराराध्यः तेन पात्वं तरादिकवति परितः खातापरिखेति द्विशिग्रहणात्कारकांतरे कालांतरे वेत्यादि तेनैव स्पष्टं एवं स्थिते सौत्रेण वानेन प्रसिद्धत्वादेरिव नगोगाद इत्यादेरपि
सिद्धो अंतान्यं नेति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यत इति वार्त्तिकं नकृतेव्यमेव क्रियमाणं वा एतत्सूत्रार्थस्यानिर्हार्थविवरणपरतया नेयमित्याशयेन भगवता उक्तं गमेरप्यूंडो वक्त
व्य इति नन्वेवमपि ङित्वं व्यर्थमेव गमेर्विनैव सिद्धं गमेर्ड इति ड प्रत्ययविधानेन मकारस्य गुणो ओकारो न भवतीति ज्ञापितत्वात् तस्माद् ङ प्रत्ययस्य ङित्वं स्वरोक्तरीत्या
ज्ञापकमेव [illegible] डो प्रत्ययविधानमेव न व्यंजनस्य गुण इति ज्ञापयति अन्यथा विवेयसिद्धा किं तेनेति चेन्न विनापि सति गुणः क्रियमाणः सानुनासिक ओकारः स्यादिति
निरनुनासिकसिद्ध्यर्थं डो प्रत्ययविधानादिति दिक् अन्ये तु वदंति तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डित्करणान्न व्यंजनस्य गुणो भविष्यति यत्तु शास्त्रातिदेशो कार्यातिदेशो वा आय गुण
न विपतीत्यत्र यद्विवचनेंवाति स्याति वङ्गवेन तत्र ओ इति स्थिते सन्वत् इति कारः सानुनासिकः स्यात् द्वितीयो त्वभ्यासकार्यदुर्लभमिति तन्न आयेगुणानां भेदकत्वादिमोऽइमे
ऽतिवडपपत्तेः द्वितीयेपि वचनतुह्यरस्याप्यर्थं पात्वपि कारीयाद्वित्वेऽभ्याससंज्ञास्वीकारात् अतएव लिट्यातो रिति सूत्रे धातुग्रहणं तितुत्र अस्यान्यासि क मिति भाष्यं
आदेच इति सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्ते रापालतोभाष्यप्रदर्शितत्वापि च द्विधा भाष्येऽनुवृत्तेरेव सिद्धांतितया भाष्याशयस्य समेव वर्णनीयत्वादित्यादि दिक् [illegible] यथास्थानं त
रतमपरिभाषासंकेतानुनासिकपरसवर्णविधौ स्थानप्रयत्नाभ्यामांतरतम्ये एतस्तु रागिरस्त्वङ्करोषीत्यादि कैर्विषये सह्याचरितार्थेति तु मुत्वाः कुंडं रथेन स्यादेतत्र

सि० कौ० ३
८

वर्ततइति हयवरट्सूत्रे सिद्धांततं तथेहापि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणसिद्धिः स्यादयः नेता अग्निचयुः अनैषीत्यत्रापि चरितार्थो उं भिनाओ निजुरैष्मी इत्यादिषु नयानिष्वे
ति नचैवं नेता अनैषीदित्यादावेव स्यात् गुणप्रमाणे स्विभिरां तर्थ्ये लभ्यासेन अचैषीत्यत्र प्रमाणांतरे पवि रहणगुणवृद्धी न स्यातामिति वाच्यं स्वपयस्य ईक्ष्वस्तु क्वित्करणे
न प्रमाणांतरमांतर्यस्यापि विधानाङ्गापनात् नचैवमपि इहिता इति तस्य ऋकारे ऋकारस्य विहितयोश्च हकारऋकारयोस्सान्तरभावेनऽप्यदेतोः स्यातामिति वाच्यं नासत्ता
भितसयस्य गत्वाभ्यानावसरे गुणमानाधिकृतत्वाभ्यः सिद्धांतविषयमाणत्वात् नचैवं विहितकरणाः स्वरास्ताम्यामे ओतित्वनरावित्यादिशास्त्रानुरोधाञ्च नावेतत्या
स्वपि गुणाप्रवृत्तिः स्यादृहतविसतरत्वकृतवैलक्ष्यण्यसत्वादिति वाच्यं तथा सति निषेधविषयतापत्तेः अयःकरणमित्यादिनिर्देशेः क्रुसन्नुकुम्भर च प्रभृतीनां क्वित्व कम
न्नेव कारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाञ्च आत्मध्यस्त्रच्यञ्जनेषु गुणाप्रवृत्तिरेवोचिता तथा च निर्देशा याति वा तिशाति क्षाति ध्यायेते संप्रसारणं च वहतीत्यत्रो
लिदत्यपुकुषत्वादि अथक्रोः क्वित्वेनापि गुणवृद्धिर्विधातं तरेभपरिभाषानुपस्थितेरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न सत्यामपि कृ परिभाषायामीकारस्याकारादिनिहत्यप्रथं
तरमपरिभाषया आवश्यकत्वादिति तदेवं उओऽडित्यादनंतर्यान्निर्देशाच्च तिरात्कृतं व्यंजनेभ्योऽप्येवं आकारस्यानिराकृतः तस्माद्यथेष्टमिदमथ पदकृतरा
थता विभज्यायोगं क्वित्विति परिभाषात्वमिष्यते अत्रोच्यते क्वितिचेति सप्तम्येचकारस्य इत्याश्रयपरिपायितामाश्रित्ये कइति गुणवृद्धी तयोर्निषेधइति तावद्व्यस्यने अ
न्यथा लेगवायनइत्यत्र ओर्गुणोऽपि निषिध्येत औपगवादिस्तु स्यादेवकारः तथा पारेकृत्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात् एवं स्थिते यदीयं परिभाषा स्यात्तत्स्याद्येन
दाकथंचित्तत्रगुणवृद्धि विधौ इकामेव स्यानित्वपर्यवसानेपि इकइति पदानुच्चारणेन लक्षणात्वविरहान्निषेधानप्रवृत्तेः तेन अकृतः कृतवान् कुरुतः क्विन्ते क्वि भूया
निस्थानेऽसिध्यत् निषेधसत्वं च निर्विषयं स्यात् परिभाषापरित्यागपक्षे इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योरप्रसिद्धत्वात् तदेतत्सुटीकृतं भाष्यकृता उत्तरार्थमिह तर्हि सि राम
अर्थं वृद्धिग्रहणमिति तस्यायमाशयः मृजिविधौ वृद्धिरिति विधीयमाना या त्यापरिभाषादिकामेव स्यानि तं लभ्यते तथा परिभाषा लक्षणत्वं विनानिषेधोन ८

गा॰

प्रवर्तेत तस्मादुत्तरार्थं निषेधप्रवृत्त्यर्थं वृद्धिग्रहणमिति एवं च वदतान्याप्यसाम्यान्गुणग्रहणस्याप्येतदेव प्रयोजनं सूचितं कथंपुनर्गुणवृद्धिविषयोस्येवं परिभाषाप्यतिरे
कणाइकः स्यानित्वपर्यवसानं येननिषेधार्थता वृण्वतइति चेद् अत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरनुसिञ्चति गुणो नावश्यं अलोन्त्यपरिभाषायाअंगांत्यअलिप्राप्ताञ्च गु
कस्थापकादिति रासंप्रसारयंजनेभ्यो न्यावर्तितविरहे वृत्तिरिकामंतः मिदपुगंतलघूपधादिगुणेषु तु स्थानी निर्दिष्ट एव तथाहि मिदेर्गुणइत्यत्रमिदइतिसत्तस्य मिदेरित्यर्थः
पुकिअंतःपुगंतः लघ्वी उपधा पुगंतश्च लघूपधा चेति समाहारद्वंद्वात्षष्ठी नचैवं पौ पयतीत्यादावतिप्रसंगः सन्निपातलक्षणपरिभाषया आरंतलक्षणस्यपुको गुणा
प्रवर्तकत्वात् ऋच्छत्यृतामित्यत्रापि दृष्ट्यार्तिरितोदीर्घस्य तृतीयाणां प्राक्प्रसृष्टनिर्देशात्तथा आगऋ तश्चऋच्छ ऋ एतेराऋच्छता सनऋतश्च तेषामिति षष्ठीतत्पुरुषः
द्वंद्वे [illegible] भोऽद्वंद्वः ऋच्छत्यारुआरनऋतश्चेति त्रिपदद्वंद्वो वा तेन ऋच्छत्यकारस्य स्थानित्वं लभ्येत वस्तुतस्तु तु पाभितरश्लेषाद्वो ध्युः तेनारिवान् सर्वोभा
वान्यारुपीत्यादावेतेः कसोगुणः सिद्धः पुनर्विधानसामर्थ्यात् अन्यथाकसोः कित्करणसामर्थ्यानित्ती वावित्यत्रेगुणोनिषिध्येत एतच्चस्क्सुश्चेतिसत्र
स्फुटीकरिष्यामः तथा ऋरशोऽडीत्यत्रापि उरश्च डिगुणइति योगोविभज्यते ततः दृशः उरित्यनुवर्तते स्थल्इरतिस्तअपियोगविभागः कर्तव्यः स्थल्इरयुवरु स्था
नोगुणादिपरमितेपकोयोगः स्मिषुदृषोः एवं स्यचगुणइतियोगांतरं तत्रस्थवीयानित्यादेओरगुणे नसिद्धं आभीयस्यासिद्धत्वस्यभ्रसोरल्लोपइतिनपरकरणा
न्नानित्यताज्ञापनात् नाथकृताभत्यारपानाञ्च यणआस्थिधादिसतःपरमितिसमासः तथा च स्मिषुदृषोर्यणआरीपकारदकारो ततः परस्य रशाव्रूस्यत्वो
यः ताभ्यामेव च एवं स्पइकारस्यउकारस्य च गुणइत्यर्थः तदित्थं गुणाः सर्वेइकि विश्रांताः मजेर्द्वावृपि अपरत्वप्रकल्प्यते मजेर्वृद्धिरचः ततोञ्णितिअच
इत्येव नचैवं अमार्टइत्यत्र अटोपिवृद्धिः स्यादितिवाच्यं ठादेशोपुस्ते पुअडितिपरत्वेण रत्वादर्शो सत्यामडू तत्र कृतेपुनर्वृद्धिर्नभवति सकृत्प्रव

सि० कौ० ३

९

स्याद्गिरताधित्वात् यदा तु असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानाय लुङि तिङ्लकारकनिर्देशमाश्रित्य उपदेशो आर्द्धधातुक इत्यनयोरन्यतरदनुवर्त्य गालावस्थायामेवाट् क्रियते एरनेका
च इति विभज्य इणो यणित्यनुवर्त्य अनेकाच एरनुपूर्वस्य इण एवेति नियममाश्रित्य अध्येयातामित्यादौ यणर्थं वार्थते तदा ऊवस्थायां यणपि वृद्धिर्न प्रवर्तते उकारोपाङि त्वधिन
मध्य इत्यादावित्वर्तान्निषेधात् ततश्चान्तरंगत्वादडागमः तथाप्यत्साभावेत्युसदेशस्य निपरिभाषामाश्रित्य औपदेशिकनिषेधो नीभा परिभाषाप्रत्याख्यानपक्षे तु अंगाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाभि
शीयते येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् इत्यादिरूपं सिद्धान्तपि विधेयाथान्तरासीकपरिभाषायाउपयोगः आवर्त्याभावात् न च अनिकोषुरित्युकारो व्यावर्त्यः एकदेशविकृ
यणगुणवृद्धिदीर्घाः एवं विप्रतिषिद्धमिति निवर्तनादल्लोपेनैव सिद्धत्वात् अन्यथा चिकीर्षक इति स्यात् चिकीर्षक इति प्रसज्येत आकारस्य तु नास्ति विशेषः स्राग्ध्वा नौ वा पुंश्च
त्कः एजंतमपि न संभवति आत्वविधानात् रैनौग्लौ शब्दानामाकारछिद्रंता नास्त्यामसत्यां वा रहेन कश्चिद्विशेषः गौरा शब्दादिकिपि अगवीदित्यत्रापि नास्ति प्रसंगः ऋत
इच्छ्रोरित्येतोनुकृतेन धातुग्रहणं नास्ति आसिदस्य धातोर्विशेषणमिति धातुरेव क्षेपधातुं न तु कथं विधत्यादि पारकमिति व्याख्यानादिकेष्टादयः नन्वेवं कवेः अकवायात् वि
धेः अविधानात् पितुः अपितारीत् अंतरंगमपि गुणं सिविशेषबाधत इति वदन्नाधवोपि रूपेते स्पसत्यं यथावैरोधः संपादनीय इत्याग्रहस्तु हरसंवर्णनीयं धातोरित्येव
ओत गौतइत्यप्यनुवर्त्तते न चात्र कार्यभेदेन संधय प्रानं नियमार्थं संपुद्यते ओदंतस्य धातोश्चेत् वृद्धिस्तर्हि धातोरेव धातोर्न तु नाम धातोरिति यद्दानेटोत्यत्र नेति योगं विभज्य सम
ङकस्तु त्यासेवं धातुरस्या वागौन इत्यनुवर्त्य ओकारांतस्य धातोर्निषिध्यते अपवादत्वकुलधंदसीत्य ताबुरुऊमित्यनुवर्त्येऽसिवि वृद्धिनीमधातोर्विगं तस्य प्रवर्तते ननु ओदंत
स्येति कथं तिस्रमाधेयं यजंते षु तु अंतरतमपरिभाषाबलेनैवानुनासिकपरसवर्णयोरिवातिप्रसंगउद्धृत एव अभ्युपत्याप्रिश्रमः नाप्राप्ताव्यांसि सिद्धावारभ्यमाणा [illegible] हतं
नलक्षणा वृद्धिर्वापि विष्णुत्वविष्यति नेटीति निषेधस्य हलंतस्य यावती वृद्धिः प्राप्ता सिद्धिवृद्धिरितिव्याहलं तस्येति वा तस्याः सर्वस्याः नतु सत्र विशेषप्रापिततत्व आग्रहः तेनाको राम
षीदमोषीदित्यादौ द्विविधापि वृद्धिर्निषिध्येत इति सर्वं सुस्थं तस्मान्निषेधसिसंघर्षमिग्लक्षणतां संपादयितुं सत्र मितिस्थितं स्यादेतत् कृतवान् भिन्नं ।

९

चिन्तवानित्यादौ निषेधप्रसिद्धे गुणग्रहणमस्तु वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थं नत्रमह्शोमहवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलं योगविभागेन सिद्धत्वात् तथाहि मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानंतर
मजादौ क्ङिति वेत्येवंरूपं च तु नमनु रंधेर्मृज्यं मृजंति माजिनीत्यादिसिध्यर्थं एवं स्थिते अजादौ क्ङिति योगोविभज्यते नियमार्थमिदं क्ङिति वृद्धिरजादावेवेति तेन मृष्टा
मृष्टवानित्यादि सिद्धं ततो ऽजादावपि विकल्पेन स्यात्तदर्थं वेति द्वितीयो योग इति तस्मात् वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति अत्राहुः एकस्मा धा विधुनो न इति कुटादिषु पद्य
ते तात्यां कुङि अनुवीदनुवीदिति प्रयते तत्र सिविवृद्धिः क्ङितीति निषेधायन्नक्षणतां संपादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति न चिहां नभ्रूत सिसृष्टात्रोपक्षे तावदंतरंगत्वबुद्धिः
तह्लंतत्वान्नेटीति निषेधः सिद्ध इति चेन्न सिध्यंतरंगं नास्तीति सिद्धांतादुवङः प्राग्वृद्धिप्रसंगात् स्यादेतत् अंतरंगं बलीयोऽपि मिति तावदुवङः पुरस्मिन्नेव तस्मिन् स्थानापिषु
त तराविशेषाभिप्रायस्तु नेत्रेवमवषीदहेषीदित्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यं तस्य वृद्धिसंभवे इष्टापत्तेः न हीदानीं वृद्धिविधावित्ग्रहणमस्ति येनेकारस्य वृद्धिर्न लभ्येत न
चैवमपि अलोषीदित्यादौ अंतरंगत्वाद्गुणे कृते ओतो नेति व्याख्यानपक्षे व्यसंभवः बहुलग्रहणादनिगंतानां नेति पक्षे तु अवषीदित्यादौ दोषपिदोष एवेति धात्वी
ओतो धातोरेव धातोर्नेतु नाम धातोरिति तृतीय पक्षाश्रयणेन सर्वसमाधानात् अकापरित्यादौ तु हलंतलक्षणा वृद्धिरस्तु अकारीदित्यादौ तु अंतरंगत्वाद्गुणे कृते हलंत
लक्षणायां वृद्धौ नेटीति प्रतिषिद्धायामतो हलादेरिति विकल्पं बाधित्वा अंतो न्त्रांतस्येति नित्या वृद्धिः अलावीदित्यादावपि अंतरंगत्वाद्गुणा वादेशयोः कृतयोरतो ल्रां
तस्यत्यत्र लोपाव्योरिति लोपेन वकारस्यापि व्याख्यानान्नित्या वृद्धिर्वृद्धिर्भविष्यति माभवानवीत् अमवीदित्यत्रापि तर्हि नित्या वृद्धिः स्यादिति चेन्न णिश्रिग्रहणमपनीय
तत्स्थाने अविमव्योः प्रक्षेपेण वृद्धिनिषेधात् न स णिश्रि स्वा शि श्रिग्रहणमुपयुज्यते ओनयीदश्वयीदित्यत्रांतरंगत्वाद्गुणा यादेशयोः कृतयोरत्यां तान्तानेत्येव निषेधसि
द्धेः नन्वेवमवेरिवमवेरपि निषेध एव स्यात् इष्यते तु विकल्पः नैष दोषः अतो ल्रांतस्येत्यत्र वकारप्रश्लेषणया नित्या वृद्धिः प्राप्ता सेवेह अविमव्योर्नेत्यनेन मेवा निषिध्य

भेषसति शाव्रतिगतिकभाकबोजेषु विकारेमेनमार्यमाषंतइति प्रत्यहा याभाष्यकारेरभ्युपगतस्य शाव्रधातोरपि नित्यवृद्धिप्रसंगः। तस्मादिप्र × ४

श०कौ० १०

तनु अतो हलादेरित्यपि भवेपवादाः श्वयोन्विधीन्बाधंतेनोत्सर्गानितिन्यायात् नैवं जागर्तेरपि तथा प्रसंगः तत्र बाध्यसामान्यचिंतानाश्रित्य विषये प्राप्तं सर्वं बाध्य
तद्वितिरिक्तासात् यद्वा अपवादेन निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तत इति जागर्तो वाश्रयणीयं भवेतोनुप्रवर्तत इति बाध्यसामान्य विशेषचिंतयोर्बाधिके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्य प्रवृत्त्योः
स्तत्स्थानुरोधेन व्यवस्थाया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् नन्वेवमपि गवादि त्वप्रापि नित्यावृद्धिः स्यादकार अभेषादिति वाच्यं सिचिवृद्धिरित्यस्यापि भानुग्रहणेन वृ
णात् तस्मात्सिच्यंतरंगाश्रयणेनैव अनुवीदपु धीरित्यादेः सिद्धौ कुतिचित प्रतिषेधस्यानपेक्षणाद्द्वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति अत्रोच्यते वकारग्रौतिषेधवाकर्थाणि
निमानं गौरवप्रसंगात् किंच नववृंप्रसन्तिथा सिच्यंतरंगं नास्तीति क्रमः किंतु न्यायबलात् ज्ञापकबलात् फलानुरोधाच्च तथाहि यन्नाप्राप्तिन्यायेनो
तरंगं त्वया बाध्येत सत्यपि संभवे बाधुनं भवती त्वपुगमात् अन्यथा तक्रौण दधि न बाध्येत भ्रम अकजादिभिश्च शास्त्रान्य पकप्रत्ययादयोन बाध्येरन् देशभेदेनो
भयसंभवात् नचमध्येपवादन्यायेनो वङ्वृद्धा बाधेत न तु गुणोपीति वाच्यं बाध्यभेदेनु विवक्षायां त्वेतदेवं स्यात् बाध्यसामान्यचिंतायां तु स्वविषये प्राप्तं स्वान पवादभे
तं सर्वं बाध्येत यथा अग्निरइत्यनेन गुणदीर्घत्वानि अन्यथा तत्रापि मध्येपवादन्यायेन रेफोदीर्घत्वे एव बाधेत न तु गुणं तस्य परत्वात् बाध्यस्य चु कचिद्भेदे तु
तत्र क्वचित्तु सामान्यरूपेण त्वपयमपि तस्यानुरोधात् तत्र तत्राश्रीयते णिश्चिग्रहणं चात्र लिंगं अन्यथांतरंगत्वात् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेतिनिषे
धप्राप्त्यैवो न धीरिग्यदीत्यादेः सिद्धौ किं णिश्चिग्रहणेन ज्ञापकांतरं भाष्ये यच्चकरोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपीति अस्यायमाशयः अतो हलो
रिति स्थिते अग्रहणं स्वनत्वाद् त्संधुक्षरादिकं व्यावर्त्यं लघुग्रहणेन तत्कृतासात् इडुद्दतः परमवशिष्यते अचेतीत् अकोषीत् अननतइति तद्यंतरंगेण
गुणेनापहृतत्वाच्च तार्ह्यर्थमत्त्रग्रहणं स्यात् नन्वकुथीद पुठीदित्यादावुकारव्युदासाय तदिति वाच्यं तत्राप्यंतरंगेण गुणेन वृद्धिबाधे सति गुण
ङित्वानिषेधविधिवृद्धरप्रवृत्तेः न हि देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात् अतएव नांतःपादमितिपाठे एवं रूपनिषेधसति १०

BHAU DAJI

त्यतुमिति। तथाच। पृथभेदाश्रयणात् अतो हलादेरिति अतः ग्रहणमविज्ञापकमिति स्थितं। फलमप्यस्ति। यदि हि सिच्यंतरंगं स्यात्तर्हि चिनीप्रभृतिष्यो नृ × ३

अपादयोपि न प्रवर्तेत सुजानेऽभ्यस्तत्वेत इत्यादि नुसिध्यतीति स्थितं भाष्ये नचैवं अपवादभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरितिनिविषये स्यात् तथापि त्यादेतमरिति ह
वसकृणेनिषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तत इति वाच्यं भिद्यानोनद तौसादत्यादिलिंगेनापवादे निषिद्धे उत्सर्गोपि न प्रवर्तत इति अस्या सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् तदनतरंगे
यते नोऽस्मह तत्प्रतिषिद्धां सतीवाडुलुगंतेभ्यः चिरिणोतिजिरिणोतिभ्यां चकुङ्क्ष्लिचि अचेत्वामीदनेनामीदचिराणीदित्रिनस्यात् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानोनेति
प्रतिषेधप्रसंगात् यदि बाध्यविशेषचिंता आश्रीयते मध्येपवादन्यायमाश्रित्य वृद्धिरेव बाध्यते न तु गुण इत्याश्रीयते तदा प्रतन्नु सिध्येदेव तस्मात् सिचि सर्वमप्यंतरंगं नास्त्येवेति सि
द्धांते साध्ये तु बाध्यसामान्यचिंतैवाश्रयणीया एतदर्थमेवेतिभाष्यस्यापेक्षा न्यासकृतः अन्यथा न्यायेनैव सिद्धे तरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन एवं स्थितेन्यु
नुकीत्यत्यपुटीत्यत्राकुंतन्येतान्निषेधे एवाश्रयणीयः तथा चेल्लक्षणत्वासिद्धे वृद्धिग्रहणमप्युक्तं तेव्यमेवेति स्थितं एवं च सति असंभवादपि दस्यास्तु
तरंगं सर्वं बाध्यते यदि हि स्यात्तर्हि कांचिदसिच्यंतरंगं तमंगंनलभ्यते स्ववधेयं तथा इग्लक्षणे त्वस्यानिषेधप्रसंगस्य सर्थमागवत्यकेवलत्वेन त्वत्र अत्रात्मनेपदपरस्मैपदनादि
व्यारम्भिरपि इत्युपरिभाषेयं यस्यिति वज्ञापकवर्णनादिकेोपि नाश्रयणीयः नचैवं यद्योः पंपाः इमे इत्यादावपीकृयदा यथा स्थितिवशात् कामेवं ओत्तमा
तनात्वमत्वं न स्यादिति वाच्यं गुणवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तेरपुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्धि शाब्दयापरयोरप्याश्रीयते गुणवृद्धीयु गुणवृद्धीत्तु शास्त्रांतरेण विहिते इति अ
तुरत्नाभ्यां विशेषणाद्धा नन्वत्रोभे अभ्यस्तमित्यत्र स्वादिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधाने पूर्वोपस्थितिर्गतस्यास्यति तत्सामर्थ्याद्वचौ यथापि मध्यमभुसमासयुरादीना
मइत्यत्र इत्युपस्थानेन भविष्यति यदि हि स्यात्तर्हि उभे अभ्यस्तसंज्ञया विधाने इति यत्नाश्रयणीयं व्यर्थं स्यादिति चेन्न रिकउगित्यादिषु अगुणवृद्धिसंज्ञकेषु अन
परिभाषा निवर्तनेनचारितार्थत्वात् अष्टनआविभक्तावित्यादावपि कोऽसंभवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च तस्माद्योः पंपाः इमामित्यादिसिद्धये इयं परिभाषेत्यसंज्ञाने

शा० कौ० २ विधानेनियमसंपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमितिभावः ननु यथा इत्यनुदाहरणं इतोदित्सिद्धेः आद्यन्तवत्त्वासिद्धेर्मध्यादेवक्पदस्यानुपस्थितेरिति चेन्न ऋभुक्षि ऋकारो
११ कारयोरर्थे आदिपसंभवात् नचैकः सोऽनन्तर्यविवक्षणापेन नाप्यवधानव्यायाश्रयणाच्चेनेवमितिवाच्यं तथापि संप्रयत्नकासामर्थ्यापत्तेः स्यात् नैवमितव्यादि
त्यत्रकृप्रादितिवाच्यं ऋखुक्षणमिंद्रुमित्यस्यासिध्यापत्तेः अद्वितीयो हि वा षष्ठ्यें स्यतितत्सिद्धेरितिदिक् यत्तु भाष्ये स इमितमित्युदाहृतं तत्र स इम मीत्रम पदस्यदिति आस
णाक्षेपच्छेदश्चानुकरणं मात्रे उदाहरणे तु इममित्येवननुसइत्यपि नच इको संभवे नइक इति नियमस्याप्रवृत्तेरस्याहुः वृक्णतक्ष्णस इत्युदाहरणं साध्वेव त्य
दादीनामइतिहि विधिवाक्यं तत्रेकइत्यस्यानुपस्थितौ द्विदमोरेवात्वं स्यान्नत्वन्येषां गणेन निर्देशात् संहोपसर्जनत्वात् स्वार्थमुत्तरार्थं च स्यात् तदोः सः सावनन्त्ययोः सत्वं
त्यदादीनामेव तदोर्विधीयते अत्रेदमवधेयं रायस्यापारायणे नुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणं मास्तु इकस्तौ इत्येतावतैव सिद्धेः वृक्णतक्ष्णताइत्यपि यथ इक इत्य
वस्यतां संपूर्णे एवं सूत्रद्वयमनुवर्त्य वृद्धिरिति आदेशो यत्र विधीयते गुण इति च आदेशो तत्र इक इत्युपतिष्ठत इति व्याख्यानात् व्याख्याने लिङ्गं तु इतोदितीरग्रह
णं अन्यथा तत्रापि इक्पदोपस्थितौ वाचुक्करीत्यादावनाप्यवधान्यायादीकारोकारयोर्वृत्तौ नरस्तीर्यीकेन नेति तदनादिकृग्रहणं किमर्थमिति भाष्येण इग्ग्रहणमात्रस्य
प्रक्षेरेणारिवणि किन्तु सूचितं अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्यापव्रकृयात् यत्त उत्तरार्थं गुणवृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशयेनेग्रहणमित्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्ण
नं तन्न एवं सत्यनुवृत्तिस्त्यैव सिद्धत्वादुत्तरार्थत्वस्यापि दुरुपपादत्वात् समुदायापेक्षायोमिंड्कृलुतेः संबंधात्स्तत्तेषां व्यापिवाच्यत्वात् इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थतयानुवृत्ते
पिशांकानुत्थानाच्च इक इति योगः किमर्थं क्रियत इति प्रश्नबीजमिति चेन्न हि गुणवृद्ध्योरेवोपि तस्या विशिष्टतया सूत्रं किमर्थमित्येवं ब्रूयात् इत्यादिक् यत्तु भाष्या
वयवद्वारा समुदायाक्षेपाय इति तदपि नानावयवाद्वरस्वरसानुगुणं तस्मादुक्त एवाशयः साधुः नचैवं गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्युत्तरग्रं राम

थासंगतिः तस्ययथाश्रुताभिप्रायकत्वाद्ग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतया संहरणेऽत्र द्वयानुवृत्तिसामर्थ्यपरत्वादितिदिक् एवं चेइक इति योगविभाग एवं रेवपक्षासि
द्धान्ताभ्यां समर्थ्यत इति इह यथर्वसितोऽर्थः तत्रश्वानेन एकेन योगविभागेन सकलेष्टसिद्धौ मजेर्वृद्धिरचः उरण्रपरः गुण इत्यादि बहुतरयोगविभागाश्रयणे यत्नेनान्यथासि
द्धिवर्णनेनास्त्यमितिस्थितं पूर्वं परिभाषा अलोन्त्यपरिभाषायाः शेषो वा शेषिभूता वा तया सह समुच्चिता वैकल्पिकी वा तदपवादो वा सर्वे विप्रतिषेधात् द्वापिकावा
पदोपस्थापिका वेति सप्त पक्षाः संभाव्यंते यद्यपि तथापाद्यानां चण्णां दुष्टत्वात् सप्तम एव सिद्धान्तितः तथाहि सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यत्र स्वस्वनिमित्तवशा
त्परिभाषाद्वयं संनिहितं तत्रांगस्येतिषष्ठी पूर्वमेवांत्यमेनं नीता अंगात्परस्य गुण इति पश्चादिकोऽन्त्यो विशेष्यते तेन रूपरिभाषावशेष भूता यदि तु पूर्वं मिकाअंगस्यावि
शेषणात्तदंतविधिः इगंतस्यांगस्येति ततः सत्त्वप्रवृत्तावलोऽन्त्यस्येतितदा द्वितीयः पक्षः तदेवंप्रथमद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषं बहुव्रीहिं चाश्रित्य तत्पक्षयुगलस्य इतिभाष्यव्यु
त्पत्तं इह पक्षद्वये पिभिदेर्गुण इत्यादौ दोषः योगविभिदेस्थितेरंत्यो नासाविक्यत्र कुत्रासावस्य तथा च उभयपरिभाषाभ्यां त्यक्त्वा यो गविनिगमकाभावादुभय
योगसन्निवेशाद्गुणः स्यात् तदुक्तं वार्तिककृता वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसंगश्चानिगंतस्ये
ति अकारो हेत्वर्थः ततश्च सर्वादेशप्रसंगो हीति फलितं अयमिन्द्रसमिन्द्रः तस्यमिदेरित्यादि सर्वोच्चारणात् कथं चिदिहस वेत्र इक एव स्यात्येत्वं लभ्येत तथापि
भिन्नमित्यादावनिग्लक्षणत्वात् गुणनिषेधो न स्यात् अथ कुसनोः किन्त्वाद्ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेपि निषेधः तर्हि लेंगवायनः ● योरोहित्यमित्यादावतिप्रसंगः
अथ लक्ष्याकुरोधात्त्वयपुगुणमात्र विषयकं ज्ञापकं तर्हि पदोपस्थितिपक्ष एव लक्ष्यसिद्ध्येस माश्रीयतां एवं हि ज्ञापकाश्रयणं क्लेशो पि नभवति किंत्वेनापि प
दोपस्थितिर्ज्ञापयतां एवं हि ज्ञापकमलं वा स्यान्तरं न कल्प्यमिति लाघवं अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः मिदेरन्त्यस्य इकश्च द्वयोरपि गुण इति मध्ये स्थाने योगा वयव संबंध
रूपस्यार्थद्वयस्यापि पर्यायत्वादुर्लभत्वात् स्थानेयोगविभक्त्यालोन्त्यविधेर्लाभात् स्थानषष्ठी हि तदुपस्थितौ लिंगमितिवक्ष्यते इक इत्यनेन सहावय

ग०को०३
१२

षष्ठीविनान्वयायोगात् अग्रत्या दोषप्रमाणाभावाच्च एतेनाभिदरंत्यस्यवाङ्गोवेति चतुर्थपक्षोपि प्रत्युक्तः विकल्पस्यापि दोषग्रस्तत्वाच्च अस्तु तर्हि नद्यपवाद इति पंचमः
पक्षः तथापि गुणविधावंगस्येति नस्थानषष्ठी किंतु इगपेक्षया अवयवषष्ठी ततश्च लिंगाभावादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थितिः अयमेव च वाक्यपदार्थः यदीयं परिभाषा नभवेत्तर्
हि स्थानषष्ठीत्वं न स्यात् ततश्चालोन्त्यपरिभाषायोपस्थितिश्च स्यात् सत्यां तु परिभाषायां तदुभयं नेत्येव भावेनैवापवादत्वव्यवहारः नहि यस्ते तावचनेन प्राप्तिस्तस्य बाधः संभवति
तास्याप्यप्रसंगात् अतः शास्त्रतात्पर्यसंकोचो बाध इत्याहुः एतेन द्वंद्वोपवाद एकशेष इत्यपि व्याख्याते नहि अनुत्पन्नाभ्यां विभक्तौ द्वंद्वस्य प्रसंगः किंतु यथैकशेषः
नभवेत्तर्हि भिन्नैकविभक्तिकद्वंद्वश्च स्यात् सति त्वेकशेषे तन्नेत्येव तत्वं अस्मिंश्च पक्षे जुसि गुणो अनुदन्तुरित्यत्रैवान्ते स्तुः यथैवं बिभ्युरित्यादावपि स्यात् सार्वधातुकार्ध
धातुकयोरिति गुणो भवतीत्यादावित्वेदितेत्यत्रापि स्यात् तथा वार्तिकं इग्मात्रस्यैव नेत्युक्तौ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ह्रस्वापोर्गुणो जुसि अनंत्यप्रतिषेध इति अं
त्यस्यादिति ह्रस्वस्य गुणः जसि च अतो ङि सर्वनामस्थानयोः घेर्ङितीति गुणवत्तुं चतुष्टयेन तत्र हृच्छन्ने अन्त्यः कर्तरि अन्तेय वाभिमुख इत्यत्रभेद्या ओ
गुणाः समुगुणपंचकं भवति एवं ह्रस्वादिति अभिमितः संति सुकृति अग्निचितेत्यादौ इत्यत्रापि स्यादिति वार्तिकार्थः यथा पाणिनीयदृष्टस्थानिकत्वात्परिभाषा ह्रल
श्या अग्निचित ह्रस्वपि संज्ञाभावाच्च घेर्ङितीत्यत्र प्राप्नोति तथापि वार्तिकस्योक्तिसंभवमित्यं वर्णयंति ह्रस्वस्य गुणो जसि चेति सूत्रे यो यस्य भस्वेनोग्रोदाद्यो
दीर्घ्यात्रिपक्षफलं अथ अनियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठतां नहि ह्रस्वस्यस्थानित्वे अतिप्रसंगोस्ति अकारस्यैकार एव गुणो भविष्यति
निवृत्यात् तत्रैदं वक्तव्यं ह्रस्वांतस्यांगस्य इको गुण इति सूत्रार्थः स्यात् ततश्च हे इन्द्र हे उपगो इत्यादावनंत्यस्यापि स्यात् अग्निचिदादौ तु विशेषणाव्यावृत्यं स्यात्
तथा च ह्रस्वस्येकइत्यनयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावः किं त्वनयोरंगस्य विशेषणमपरमंगस्य विशेष्यमिति यद्वा ह्रस्वस्येत्येतदंगस्य विशेषणं भाष्य रामः
इति अंगस्य ह्रस्वस्यस्थानषष्ठीत्वं बाधित्वमनंत्यस्यापि गुणं संपादयितुं इयं परिभाषा प्रतितिष्ठते एवं च तत्रोरित्यत्र यत्रापि अनंत्यस्य गुणविधानार्थं परिभाषा १२

स्यादेव यासंज्ञानुनदं तस्येति षष्ठीं संगृहीत्वा घेर्ङितीत्यस्य अग्निचिते इत्यादावतिप्रसंगो योऽस्य: तस्मिन्पक्षे चेत् तजोरित्याभ्यां येः किंविदु लसन्ध्यमस्तीत्यादि नन्व
सिन्नेवपगेतस्मिन्नस्य नियमार्थत्वादोऽतिनेत्यादेन दोष इति चेन्न यदि ह सार्वधातुकार्धधातुकयोरिह्नपस्यवृत्तिनियमस्तर्हि ह्रस्वापोर्गुणे दोषस्तदवस्थः यादृतुल
ह्रपस्यसार्वधातुकार्धधातुकयोरित्येवेतिनियमस्तथापि हितेत्यादौ दोषएव अस्तु पार्श्वापत्यादिभ्यापि नियमः तस्य अनेनिजुरित्यत्र दोषः नसेतन्नियमद्वयेनापि वारयितुं श
क्यं लघूपधत्वात्सार्वधातुकपरत्वाच्च हे बुद्ध बुद्धयः क्विबेवहिनुः पिबव्यः उगवादिभ्यो यत् साक्षात् बुद्ध बुद्धय इत्यादौ अनुपधत्वातिप्रसंगस्तु एवेतिनावकाशे
कइदयं वस्तुतस्तु अंगाक्षिप्तेन प्रत्ययेन अयमाणेन कुतुसादिनाइको विशेषणात् सकलदोषनिरासे सति तदपवादत्वोपि समर्थयितुं शक्य एव अंगमेव प्रत्यये न विशे
ष्यत इति गृहीत्वा परंभाष्यवार्तिकग्रंथप्रवृत्तिरित्यवधेयं अस्तु तर्हि द्वितीय विप्रतिषेध इति कौण्डिन्य: संमतः षष्ठः पक्षः तन्न इकः परिभाषायोन्निरवकाशत्वात् नहि प
स्यरपरिहारेणावकाशलाभे सति विप्रतिषेधः तस्माद्दिसत्यपि संभवे बाधनं भवतीति आश्रीयते तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायेन दपवादत्वेन यादृतुसंभवेवाप्युबाधः
कभावः अस्ति तु ह संभवे अयुक्तपक्षस्यादित्याश्रीयते तर्हि उत्सर्गापवादत्वेन समर्थ्य समानं तु कौण्डिन्यमतस्यावकाश इति स्थितं तस्मात्दोषस्याप्यनुमितिः सप्तमः पक्षः स
द्धांतसंमतः तथाहि इक इति षष्ठ्यंतानुकरणं नतु संज्ञिपरं स्वरूपमितिवचनात् तत्राराद्संज्ञेति निषेधः षष्ठ्यंतस्य असंतानत्वात् तदयमर्थः यत्र श्रूयमाणगुणो भवति तद्धि
भक्तौ तिन्ये कइति षष्ठ्यंतमुपतिष्ठत इति तस्य च पदैकवाक्यतयान्वयों तरंगः अलोन्त्यपरिभाषा तु विधिवाक्ये पदवाक्य वाक्यार्थबोधानंतरं वाक्यैकवाक्यतया संबध्यते इति तद
न्वयो बहिरंगः अलोन्त्यपरिभाषातु) ततश्च जुसि चेत्यादौ इकोंगस्येति संभवति स्कम्भाधिकरण्येव्याधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिकोंगेन विशेषिते स्थानषष्ठी
नविहतेति न चैवकालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिः मिदेर्गुण इत्यादेरनुसामानाधिकरण्यान्वयस्यासंभवान्मिदेरिक इति वैयधिकरण्येनान्वये सति स्थानषष्ठीवि
रहादलोन्त्यपरिभाषानोपतिष्ठते नवमिदेरंगस्यान्तेकारप्रवयवषष्ठीत्वेपि इक इति स्थानषष्ठ्येवेति वाच्यं तस्य षष्ठ्या अलोन्त्यपरिभाषोपस्थितावुपयुज्यते

सि॰ कौ॰ ७३
७३

अत्र समुदायात्मकस्यानिनः प्रत्ययतायाएवमथ्यास्तदुपस्थापकत्वात् इकश्चपुंवद्रूपत्वात् तथाचालोंत्यपरिभाषाद्रूपरिभाषयानंतरोपस्थितिकात्तु तस्यस्थानेगुणप
ड्यतिष्ठेत येनाविधिस्तदंतस्येति निवृत्तिःस्यादितिसकलत्वस्यसिद्धिः तदेव तदपवादपक्षयोरपिदूषणमुद्धरेदिशावमानितकमेव नर्दिहसमपत्तीमध्यपक्षत्रयंदुष्टमेव पक्षत्रयं तु
ष्ययंतुसाध्वात्ताप्यतं नन्वेनन्सत्रंगंगस्येत्यादिवदधिकारार्थमेवास्तुंनस्यादितिचेन्न एवंहिसतिइको गुणवृद्धी नेतिनन्वासंपुज्येवपठेत् सर्वस्येइ इकोसिद्धमित्यादिवत्
नस्युस्तरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषात्किंचसंयुक्तंकिंतु भिन्नप्रकृतिमुच्चितुं वेरूप्यं तथाभावात् प्रत्ययःपरश्चेत्यादौतुपाराध्याविशेषपिसंयुज्यनिर्देशोविधेयस्येदान्त
विरुध्यते नापीदंविधिसूत्रं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् नन्वस्यास्यानपक्षेपिवाविशेषानुवृत्तिसामर्थ्यात्सुनानिइक इतिशद्धेरोस्तथमप्रथमस्याप्यापस्यप्रथमे
योदत्तायमाकिंत्वय तपाधुलोपआर्धधातुके धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुकेपरेतन्निमित्तकेगुणवृद्धी इकोनस्तः लोलुवः पोपुवः मरीमृजः
लोलूयादिभ्योयङंतेभ्यःपचाद्यचिकृते यङोचि चेतियङो लुकिलुङ्कि मिर्जेभ्यःतमवमे गाश्रित्यप्राप्तेगुणवृद्धी निषिध्येते यथापिकृतन्नस्यधातोरपिकं वि
लोपोस्ति तथापि इरिणोल्लोपश्च इः शद्वेउपपदेइणोधातोरकप्रत्ययोभवति धातोश्चलोपः इः एवमनेइयनेप्राप्तेइरामिति तथाप्यवैविध्येविषयेगुणादृष्टाः
प्रापितिरहान्निषेधेवेयथ्यं अतोत्रधातुशद्धेनतदेकदेशोलक्ष्यते धातुलोपइतिपूर्वषष्ठीतत्पुरुषःस्यात्तदाआर्धधातुकस्यहणंलोपविशेषणंवागुणवृ
द्ध्योर्विशेषणंवात्रेधास्यात्तस्मिन्नपिविशेषणंवेतित्रयःकल्पाः तत्राद्येपक्षेआर्धधातुकनिमित्ते धातुलोपेसतियत्किंचिन्निमित्तेगुणवृद्धीनभवत इतिसूत्रार्थः
स्यात् ततश्चप्रत्ययादिषु क्नसन्नेन्निमित्तकेनलोपसतिएसद्यतत्रप्राप्नुवन्तआगुणोपिनिषिध्येत योहिद्रुवोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थानेभवति लभेते
सावन्यतरेणाव्यपदेशामिति इकःस्यानिकत्वस्यापिसत्वात् नैवमपिइग्लक्षणत्वविरहान्ननिषेधः लेगवायनेओगुणस्येवेतिवाच्यं नसस्मिन्सत्र
धेः

इकइत्यस्यस्वरूपपरतायांप्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रेतुपकारइतिशद्धः [redacted]प्रमाणमित्याहुः अस्मदाचार्यास्तुकाशापषण्वलेनेरापिइकइतिस्व
रूपपरं तथाहिभिघतुइत्यादौगुणोनस्यादितिततोगुणेसवभ्यमाणोदोषआपद्येतद्येप्यस्तेवेतिवाच्यं नमुउपद्धः प्रद्धइत्युदाहरणस्येहोक्तिसंभवएवना
स्ति तथापि एवंधातुःसाधनेनयुज्यतइतिमतेइक्षामित्यत्रनलोपोंतरंगः प्रथमोपनतत्वात्प्रत्ययोपस्थत्वात् सर्वधातुरूपसर्गेणनिदर्शनेतुगुणोंतरंगः
उभयथापिगुणोभविष्यति बहिरंगस्यगुणस्यासिद्धत्वात्यानिषेधायोगात् बहिरंगस्यनिषेधस्यासिद्धेगुणप्रवृत्तेर्नैवापत्तावा सत्यं असिद्धंबहिरंग
मंतरंगेइतिपरिभाषानेहप्रवर्तते नाजानंतर्येबहिष्ट्वप्रकृप्तिरितिनिषेधात् यत्रांतरंगेबहिरंगेवाअचोरानंतर्यमाश्रीयते तत्रैषापरिभाषानेतिव्याख्यानादिति
हरदत्तानुयायिनः किंतु अस्मिन्पक्षेएतएइतिसूत्रेपचावेदंपचामेदमित्यादौएतएत्वंकुर्लतेत्यादौश्यबहिरंगत्वेनगुणस्यासिद्धत्वादितिहरदत्तेनवक्ष्यमाणं
विरुध्यते तथाबहिरंगस्यासिद्धत्वाबलेनप्रेक्षामित्यादिसिद्धत्वप्रतिप्रतिपादनपरमिहत्यंभाष्यमपिविरुध्येत तस्मात्पूर्वउत्तरकालप्रवृत्तिकेअचआनंतर्येतत्रब
हिरंगपरिभाषानस्यादितिकैयटसंमतएवनाजानंतर्येइत्यस्यार्थःसाधुः पचावेदमित्यादौहिसर्वगुणप्रवृत्तिः तत्रचाजानंतर्याश्रयेणविगुणोत्तरप्रवृत्तिकेएतएइ
त्यत्रतदनाश्रयणात्पूर्वकएवबहिरंगतयेत्याकारः उपद्धः प्रद्धइत्यादौतुगुणंप्राप्यनिषेधःकार्यइतिउत्तरकालप्रवृत्तिकोनिषेधः तत्राजानंतर्याश्रयणाभावाद्बहि
रंगपरिभाषाप्रवृत्त्यासिद्धमेवैतत् अतोत्रत्यंभाष्यमपिसंगच्छते ननुभवत्वतुकोसिद्धइतिसूत्रेएषापरिभाषाज्ञापयिष्यते तत्रचकोसिचत्कोस्यत्यादौप्रथमप्र
वृत्तिकेएङःपदांतादत्यस्मिन्नजानंतर्येपिसिद्धिनतूत्तरकालप्रवृत्तेषत्वेपीतिकथंकैयटमतंसमर्थनीयं तस्माद्यत्रांतरंगेबहिरंगेवाअचोरानंतर्यमितिहरदत्तो
क्तरीतिरेवशरणीकर्तव्येइतिचेन्न कैयटमतेअचोरितिद्विवचनस्याविवक्षयासर्वसामंजस्यात् अस्तिहिउत्तरकालप्रवृत्तिकेषत्वेअचआनंतर्याश्रयणंइणःपर

शा॰ कौ॰ ४
१४

स्य स स्य स्यकेः एवं च प्रथमपक्षे भेद इत्यादौ दोषाभावे पि भिद्यत इत्यादौ सिद्धेरेव दूषणमिति दिक् द्वितीयपक्षे तु प्रत्यक्षं चिन्निमित्तके धातुलोपे सति आर्धधातुकनि
मित्तगुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात् ततश्च कुपीराद्वेइत्यस्य माकिभिपुकि पलोपे कृते पुगंतलक्षणो गुणो विधीयेत तथा च क्नोपयतीति न सिध्येत् यदि तु चेल क्नोपेरिति नि
र्द्देशात् गुणाभावे इहापि भेषयत इत्यस्यासिद्धेरेव दोषः तृतीयपक्षे तु आर्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात् त
तंत्राद्यत्यापाणप्रयुक्तं गौरवं तावद्‌स्त्येव लोपेन सह गुणवृद्ध्योरेकनिमित्तकत्वं च न लभ्येत ततश्चाभेपुरत इत्युत्राभिदेण्यकात्कर्मणि यकि भिद्युइयइति स्थिते नि
त्यत्वाण्णिलोपे कृते तत्र यल्लक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रियमाणो गुणो पि विधीयेत न च णिलोपस्यागेवांतरंगत्वात् गुणो स्त्विति वाच्यं विभज्यान्वाख्यानपक्षे तदसंभवात्
उपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युपसंहरतीति न्यायप्राप्तेः अन्यथा दधतीत्यादावंतरंगत्वाद् झोंतरतित्यंतादेशः प्रवर्तेत न च श्नोद्दिवे
च केन अंतादेशस्य स्थानिवद्भावेनाभ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं अनल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवात् किं च समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रे अप्रकृतन्यूहाः प्राणि
नीयाः कृतमपि शास्त्रं न प्रवर्तयंतीति ज्ञापयितुं समर्थग्रहणमिति सिद्धवत्स्यते इत्येते परिभाषे समानफले इति च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते तथा च इहापि स्थैर्ये गुणान
क्रियेत कृतोपि वा निवर्तेत लग्नुपइत्यादाविडादिवत् तस्मात् धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरेव साधुः एवं हि सति लोडस्य गुणवृद्ध्योश्चैकनिमित्तकत्वं लभ्यते
इति न कश्चित्सूत्रार्थे दोषः स्यादेतत् आरभ्यमाणेप्यस्मिन् सूत्रे लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्वारः तथा हि इह सूत्रे निषेध्यं किमित्याकांक्षायां पूर्वत्र निर्दिष्टत्वात् इक्पदोप
स्थितेरेव संबध्येत धातुंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके इकः परे यो गुणः इत्यर्थः ततश्च बेभिदा मरीमृजो भिन्नो गुण इत्यादौ यंगंतस्य गुणवृद्धिप्राप्ति परमेतस्य प्र
यस्यैकफलं स्यात् लोलुवादौ तु स्यादेव गुणः न च परिभाषांशप्रतिषेधो इति भूत् तथा अर्थतः प्रधानयोर्गुणवृद्ध्योरेव निषेधोस्त्विति वाच्यं शब्दबोधे शब्दस्य
प्राधान्येनान्वयनियामकताया उचितत्वात् न हि राजपुरुषमानयेत्यादौ अर्थतः प्राधान्येन तोपि राजा आनयनेनान्वेति अपि तु पुरुष एव अकृते च शाब्दप्राधान्ये

राम
१४

ग

वाक्यार्थे भक्तायाः प्रदोपस्थितिरेव कारकविशिष्टक्रियावाचकत्वार्थ इति सिद्धांतात् आह च साकांक्षावयवं भेदे परानाकांक्षशब्दकं कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं
ते किं च सिद्धांते प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र क्रियया एव सह नञोन्वयः न तु नामार्थेन न त्वं प्रसज्यप्रतिषेधे युक्रियया सह चान्वेति अत एव युष्मदस्मदोः पुरुषवचनयोः संकर
था हि घटो नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्था न स्यात् घटाभाववत्त्वं त्वदभावो मदभावश्चास्तीति त्वर्थे प्रथमपुरुषापत्तेः न हि परमते त्वं नासीत्यत्र भावो
यो: यो रथे कश्चिद्विशेषः नञर्थप्रतियोगिनं यदो पुरुषापतस्य अन्वयितावच्छेदकतौ वृत्तिर्न प्रतियोगिताकत्वेन संसर्गेण प्रकारता युगमे पि युष्मदस्मदर्थसामानाधिकरण्य
रहस्याविशिष्टत्वात् एवं वाच्यो रूपाभ्यामभावोस्तीति वचनरूपाणि न संतीत्यत्रापि अस्तीत्येकवचनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः एवं कारकविभक्तेरपि क्रियायोगे सत्येव साधु
त्वं न त्वन्यथा पीति कारक इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् तेन घटो नास्तीत्यादावधिकरणत्वं क्रियान्वय्येव न तु नञर्थान्वयीति तथा च सकलकारकविशिष्टक्रियायां
नञर्थान्वयः नञो योजकतेति निष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैव तद्विरहपरतेति सिद्धांतः उभयथापीह गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति अत्राहुः क्रियये व सह वि
रहनिषेधस्याप्यन्वयः शब्द इति सत्यमेव किं तु क्रियैव केवलसंज्ञयेत्युत्कटा यत्सन्निहितार्थं कृपदं यास्थितिरिह न संबध्यते तथा सति दीधीवेवीटामिति सूत्रे
न्यायपर्यवसानापत्तेः न हि तत्रैकपरिभाषाया अंत्यपरिभाषयोः फले विशेषोस्ति एवं स्थिते अस्तिर्भवंतीपरः प्रयुज्यमानोप्यस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यमाणरी
त्या भवतइत्यस्योपस्थितस्य गुणवृद्धी इत्यादिभिरन्वितस्याभिषेयत्वान्वये सति गुणवृद्ध्योरभावः फलतो भवतीत्येतावता गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्युच्यते यथा आद्याभि
तोश्राधिकरणप्रश्नोत्तितः सर्वविशिष्टविधिरेव तात्पर्ये तस्य कश्चिन्मुनावकिंपारा तांसिद्धांत इति तद्वन्निषेधेपि बोध्यं न्यायसाम्यात् अत एवाभावो निषेधप्रयोगो
स्यार्थगोचरते त्यभियुक्ताः तस्मान् लोलुवः पोपुवो मरीमृज इत्युदाहरणं सिद्धं प्रत्युदाहरणं तु यते धातुलोपे सतीति किं आर्धधातुकविधि निषेधावस्थां योऽयं
ग्रहणाग्रहणयोरिव गुणवृद्ध्योर्विकल्पो माभूत् आर्धधातुक इति किं त्वरथु वदुद्रु [illegible] रिहं सायां मर्मेमोहत्यनुप्रयोगः एधो मृ [illegible] लाभे [illegible] मादो [illegible]

श० कौ० ४ नु के अपि परे ततो ऽन्ते मो मोऽन्ति इत्यादौ निषेधोमाभूत् तल्लोप इति शेषः लोपस्य गुणस्य च एकनिमित्तकत्वात् इदं च राल्लोपे किति ग्रहणानुवृत्तिपक्षमाश्रित्योक्तं तद्नु
१५ वृत्तिपक्षे तु ततो मध्ये त्याद्युदाहरणमुक्तमेव तेनोदाहरणं बोध्यं अनुनासिकादिप्रत्ययत्वेन न भ्रस्जलोपप्रवृत्तेः नुदु तो तो उत्यादिप्रागुक्तमेवोदाहरणमस्तु राल्लोपात्प्रवृ
तावपि लोपादिविषये तस्यवर्णमात्रनिमित्तकतया गुणेन सह एकनिमित्तकत्वाभावात् नहि तत्र प्रत्ययग्रहणं तदपेक्षकं वा किंचिदस्ति अत एव गोधेराद्युप्रत्ययप
रतो विनाविषयलोप इत्यादिकं इक इति किं अभाजि रागः भंजेर्भ्रस्जिनि घञि च भावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात् कथं तर्हि पापचक इति अत्र वृद्धि
प्रतिषेध इति चेदनु पापच्यतेर्वुञि यस्य हल इत्यत्र अहयरतु अमच्यादित्यादि कारणात् यस्येति संघातग्रहणात् आदेः परस्येति हल्मात्रलोपे कृते अतोलोप इति
एयगल्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पापचकारो न वृद्धिः न तिहलधातु लोप इति सूत्रस्य कश्चिद्विषयः यङ्लुङ्तात् एवंच लिलुपापच इति भवसेव वृद्धि नैना
वेति वत् एतेन तधातु लोपत्यत्र इक इत्यनुवृत्तेः पापाचक इति वदन्तधातुसूत्रे बेभिदितामरीमृजीते इत्युदाहरन् कौमुदीकारः परास्तः एयगल्लोपस्य
न्याय्यत्वे भाष्यादिभाष्यादिसंमतत्वे च सति वृद्धेरसंभवात् अत एव वृत्तिकारादयोप्यत्र सूत्रे अप्रत्ययांतान्येवलोलुवादीन्युदाजहुः भिदिमृज्योस्तु य
ङ्लुकु तर्हि तस्यातेभिदितःत्वात्तद्गुणवृद्धीस्त एव बेभेदितामरीमार्जितेति यथा यदि तु यस्य हल इत्यत्र यलोपं स्थानिवद्भावाद्गुणाद्यप्रसंग
स्तु भयथापि नैतत्सूत्रोदाहरणत्वमिति बोध्यं भाष्यकारस्तु यस्येति लोप इत्यादि तुल्यमपि एयगल्लोपमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ तथाहि न ताधाप्रि
यङ्ग्रहणाङ्लुगतो लोपं बाधेतेति बाच्यं यस्य हल इत्यत्र यस्येति योगविभज्यातोलोप इति चानुवर्त्येकस्यानो लोपे विधानेन लुकोवापनात् अर्वा
र्यं तनुमार्तो लुकोवकाराः ततश्चालोपस्य स्थानिवत्त्वादेव बेभिदितामरीमजितापापच क इत्यादि वल्लोलुवादयोपि सिध्यंतीति किं सूत्रे
नो नावेत्यात्रापि एयगल्लोपापत्तिः चकाकारनुवृत्त एव तु तल्ग्रहणाज्जायमानस्यानैमित्तिकस्य लुकोंतरंगतया लकारोत्पत्तेः प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः नन्वेवं चेकृ
लुचं नोनु इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यथा गुणो न एवमियङ्वङावपि न स्यातामिति चेत् अत्र माश्रित्यत एव न एव उ उक्तेः किंतु स्थानिवद्भावलम्बनकार माश्रि
त्य भाविष्यतः स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः स्यादेतत् लोलुवादिषु कारे लुप्ते च लुगिति क्रमः तत्र यकारावस्थानकाले अकारेण प्रत्ययत्वं न लब्धमेव लुप्ते पि [illegible]
कारो नास्त्येव ततः प्रागेवलोपात् लोप मस्तु कथं प्रत्ययतां लभेत तल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमिति चेत् स्थानिनिर्दिष्टं हि कार्यं तद्वदतिदेशेन लभ्यते [illegible]
मपि अत्राहुः तत्र संभावितमात्रमतिदिश्यते यदि हि लोपस्य स्थानिभूतो अकार इह लुप्ते यकारे तिष्ठेत् तर्हि प्रत्ययतां लभेत उवङादिकं च प्रवर्तयेदिति कथं [illegible]
देशः वरेनिषेधश्चैतल्लिंगं स हि यातेर्यङि तादृक्वि अल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातोलोप इट्येन्याडोपोमाभूदिति एतदर्थं क्रियते [illegible]
एत्सेयु यातिदेशानुक्तेन नक्रियायाप इत्यस्यामवस्थायामातो लोपस्य प्राप्तिः अतआदित्वादितिदिक् नन्वेवं चेक्षिपस्तोष्टु इत्यत्रांतरंगानपीति न्यायेनास्
नएव कृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः इयङादिर्न उरु तत्रोअल्लोपस्य स्थानिवद्भावेसत्यपि चेक्षिअ अनोष्टुअ इति स्थानक्कारेण सह ल्पूष प्रसंगात्मस्य प्रत्ययपरत्व
तन्मित्तिलघूपधगुणः स्यादेव सत्यं अंतरंगानपि वङुवङेनाभविष्यतः यथाहवार्त्तिककारः सावङ्तस्यो तरंगलक्षणत्वादिति तथा चरिपिगतो पिपारणेइत्येषां
तुदादित्वाच्छे कृते रियति पियति धियतीतिभवति अरिरिश्रिपत् पारुद्रुयत् शासुस्तु वत् इति चाभ्याभ्यामि ति वृद्धिइयङ् उवङोभवतः तस्मात् पृथग्लोपेनैव सकल
निर्वाहात् धातुलोप इति सूत्रं शेरं भणीयं नचैवं मरीमृत इत्यत्र मृतेरजादेशो संक्रम इति प्राप्तिकवृद्धिप्रसंगः हरदत्तादिमते मुख्याजादेश एव तत्प्रवृत्तेः निष्कर्ष
तु यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादिष्टापत्तेः व्यवस्थितविभाषा वास्तु अत्र वदंति गुणोपधालोपयुगं न लोपगलोपयोरपि प्रसंगात्पृथग्लोपोलुक्चिवत्तुं नरा
ना

श० कौ० ४ ष्यते तथा हि सर्वत्र दीर्घान्तेषु कृत्स्नान्तेषु गुइ घुङ् कुङ् कृतयोर्लेर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति नचेह स्थानिवद्भावः आदिष्टादचः पूर्वत्वात् किंच जंगमइत्यत्र गमहनेत्युपधा
१६ लोपः स्यात् अथ आबुङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशाइत्यत्र ऋदृशोऽङि गुणः स्यात् अपि चाद्युइत्यत्र दीङो युडचि क्ङिति युट् स्यात् किंच सनीस्रंसो दनीध्वंसः अनिदि
तामित्युपधालोपः स्यात् अपि च पापाः वावाइत्यादिष्वाकारलोपः स्यात् तस्मात्समुदायस्यैव लोपे ओरलुवादिसिद्धये वस्तत्रमारंभणीयमिति अत्रोच्यते यौ
लुवादिषु गुणस्तावन्नभवति स्थानिवद्भावकस्य अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वेन स्थानिवद्भावात् अतएव हि नपुंसकइत्सूत्रे सवर्णग्रहणे कृते शिण्ड्यात् दावतुर्यस्य
स्य स्थानिवद्भावकस्य अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावात् माभि तु नस्य परसवर्णके कर्तव्ये भसोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावो माभूदिति नन्वनादिष्टादचः
वत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावात्कथमतिदेशइति चेन्न अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षे अचः परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्तव्ये स्थानिवदादेशइत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात् इत्स
वर्णग्रहणव्याख्यावसरे सवर्णैरित्थमेवोपपादितत्वाच्च ननु पोत्रादेशत्र वहु सोनादिष्टादचः एवं तां स्थानिवद्भावः कथंचिल्लभ्यतां नतु तस्येह किंचित्कार्यं विधीयते येन लोप
स्थानिवत्स्यात् यस्य वकारोकारस्य नासावादेशः येन स्थानिवद्भावोपि लभ्येत सर्वस्य पदे वदादेशाइत्याभ्यणाद्यान्वादेशाभावस्तावदन्यथैव सिद्धि
माप्नोति अतएव एरुरित्यस्यते स्थानिवत्सिद्धार्थमपि स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानं नारब्धमिति वक्ष्यते अतएव स्थानिवदिति
लोसंबंधिशाद्भवादेशादेशइत्यस्य लाभे सिद्धे पुनरादेशग्रहणं आनुमानिकस्याप्यादेशस्य परिग्रहार्थमिति वक्ष्यते एवं वेहापि लोलूइत्यस्य लोलुवइत्यादेशः सन्
दिष्टादचः इत्येव स्थानिवद्भावात् नस्यालोलुइत्यादेशो कार्ये अल्लोपस्थानिवत्त्वेपि क्रमेण किंच हाजनोर्जै तिरोङः ऋतइति सूत्रे दीर्घोच्चारणेन ज्ञापितेपि दृशे
ल्वादिविधौ निर्दिष्टस्येति परिभाषाज्ञापयिष्यते तेन उवङि कृते गुणो न भविष्यति दरीदृशाइत्यत्र गुणस्तु न भवति प्रतिपदोक्तस्याङो ग्रहणात् अदरीदृशि तथापि म
यङःस्वरूपकारउपदेशावेलायां न लोपः किंतु तदवयवः यकारो लुप्तनुनासोऽकारश्चिष्टोनवाप्यते किंतु नैकं कमेण वरत्वात्तस्थिणोकवद्भिर्विवृतोपस्थितिकः १६

न चैवमनङीति पर्युदासेप्यस्याग्रहणात् जंगमइत्यत्राल्लोपः स्यादिति वेन्न अनङीति पर्युदासेनाङः सदृशो अप्रमाणजादौ उपधालोपनिषेधनात् अर्थवानेवाङ् गुणविशेष
णतइतितु न स्मसूक् विकरणानामनर्थकत्वात् यत्तु देपिइत्यत्र सुट् स्यादिति तन्न अनुबंधनिर्देशात् तदुक्तं निपाशापानुबंधेननिर्दिष्टं यद्गुणेन च यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पंचैते
नानि न यङ्लुकीति दीङो युडचिसूत्रे दीङ इत्यनुबंधनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति चेत् यैवोक्तत्वाच्च अत्र वशापक्के एकाच उपदेशइति सूत्रे यङ्लुक्निवृत्तिमुद्दिश्य
क्रियमाणमेकाज्ग्रहणं नलिङ्कृतेपि तस्मिन्नुक्तपरिभाषयाविनाबेभिदितेत्यादिसिद्धयेति विमित्सतीत्यादिसिद्धये तत्राग्रहणं प्राभ्यणेनोपदेशाग्रहणस्य उभयविशे
षणतायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् नचैवमपि बिभिदायकाशये स्यापुंशां नरे कथं ज्ञापकमितिवाच्यं एकदेशानुमितिद्वारा हि वाक्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारको
पपदानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात् नचैवमेकाचइति विधीयमानेदमपि यङ्लुकि न स्यादिति वाच्यं गुणोयङ्लुकोरितिज्ञापकेन तल्लाभतः यङ्लुङि बेभिदितेत
त्यादौ इडागमेत्यादिन परिभाषैव कारणं क्ङि प्रयोगो हि वर्तनं यत्र भवितव्यमानतया प्राक्त्वं तत्वस्य चतुर्मतानुपत्तात् बेभिदितेति यङः तेतु प्रयत्नो लोपाभ्युपगमा
नस्य च स्थानिवद्भावान्नोण्निषेधः एवं स्यादपि विधौ स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् किंच यस्येति लोपस्य त्वया वयव लोपत्वं स्वीकृतं तत्र पपिदेपकइत्यत्र यु
ट् स्यादिति नापादनार्हं हलः परत्वाभावेन हलोपप्रसक्त्याद दीपकइति रूपाभ्युपगमात् सनीस्रसकइत्यादौ नलोपोपि स्वसंमतत्वादेव नापाद्यः पापाकको
वावापकइत्यादावालोपोप्यनापाद्यः यलोपविरहेणाजादिकृदार्धधातुकपरत्वाभावात् तथापि गमेर्यङः ताङ्लिजंगमकइत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाभावान्न उप
धावृद्धेरुपधालोपः स्यात् अथ आनङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशकइत्यत्र ऋदृशोऽङि गुणः स्यात् अथ यदीहाङ्ग्रहणं तत्परिभाषया सं ज्ञाप्यैकोविधिरनित्य इति भास
मापीयते नर्हि यङ्लुक्यपि सनीस्रंसइत्यत्र न लोपो वावावावाइत्याल्लोपश्च न दोषः समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक् क्ङितिच इकइति शास्त्रसुत्रार्धविहितेगुण
वृद्धी गितं कितं ङितं च निमित्तमाश्रित्य ये प्राप्नुतस्ते न स्तः गित् जिष्णुः ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः नचायं कित्वाद्यौस्त्विति वाच्यं स्थास्नुरित्यत्र प्राप्त्यभावानुपसंगात्

डाक्टर भाऊ दाजी इत्येतेषाम्
DR. BHAU DAJI

श॰ कौ॰ ४ नैवं भक्तुरित्यत्रेदप्रसंगः ककः किती त्यत्रापि चर्त्वेन गकारप्रश्लेषमाश्रित्य तन्निषेधात् नैवं चर्त्वस्यासिद्धतया विसर्जनीयो न स्यादेरुत्वं च प्रवर्त्तेतेति वाच्यं गमुने
१७ त्यत्र नेति योगविभागात् सोत्रत्वात् तथा च ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति सूत्रे श्लोकवार्त्तिके ग्स्नोर्गित्वान्न स्थ इकारः कङितोरीत्वशासनात् गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽकिति
दलं कगोरितोरिति अयमर्थः एवं वामनमते ग्लाजिस्थश्चेत्यत्र स्था आ इत्याकारं प्रश्लिष्य क्स्नुप्रत्ययान्तस्य तिष्ठतेराकार एव तु ईत्वमिति व्याख्यानादेव स्था
नोः सिद्धौ न कापि गकारप्रश्लेषः कार्य इत्याह नन्वेतन्मते दंशोऽप्युद स्युपसंख्यानमिति कथं दंक्ष्व पक्षे वइत्याग्निदिताम् इति नलोपः स्यात् सत्यं छांदसत्वात्समाधेयः
किञ्च चितं स्मृतं मष्टं अत चितुनः सुतुनः मृष्टात् निमित्तसप्तम्याश्रयणे किं व्यवहितेपि यथा स्यात् छिन्नं भिन्नं इकइतिकिं कामयते शाब्द्या पाराश्रयणं
किं लैगवायनः क्लोगुणोहि इकएव श्रवर्त्तेनेन तु न तत्रेक्पदोपस्थितिः ओरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वात् नहुक नहिंतकाम्योरिक्पकरणादिति नचाकुती तिसप्त
म्यान्निर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थितेन तत्रभिः शब्दस्येनेरं तदपरत्वादिरेफौ श्रावणाक्रियत्वादव्यस्त्रि व्यवहितो भवेन्न स्यान्निषेधः स्यान्न
तु छिन्नं भिन्नमित्यादेरप्रसिद्धेः अथैवं यदि क्रित्येतन्निषेधप्रक्रियया समस्तात्संबध्येत इह तु गुणवृद्धिभ्यां संबध्यते यस्य वभावेनेति सप्तम्या क्रियांतरा
श्रवणादेतस्मिन्भक्ते सत्यपेक्षेः ततश्च क्रिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति संबंधे कृते सिद्धसाधृत्वं समभिव्याहृतग्रन्थान्तरउपलक्षणाभूत सत्ताश्चयस्येति भिन्न
त्वात्तु स्मर्गे तः इति न विह विशिष्यन्निमित्तस्यां सप्तमी विधानस्ति नवात्र निर्दिष्टपरिभाषासंभवति विधेयाभ्यां तान्तां परिभाषायाः साक्षाद्विधेयनिषेधांके
षा न्वयपिन्ये वप्रवृत्तेः इदं तु क्रियान्वयित्वेनाविशेषणं न तु क्रियायाः अतो न तत्र परिभाषाप्रवृत्तिः अन्यथा वृद्धिरेचीत्यत्रापि तत्र निर्दिष्टे परिभाषोपस्थाने शाला
कादिर्न सिध्येत् नहीत्रैकः स्थानेवृद्धिः अतएवोदीचामातः स्थानेइति सूत्रे स्थानेग्रहणं कृतं आतः स्थाने यो अकार इति अनुमानस्यार्थानुमोदनाय इत्यस्मि
न्षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषायाः अप्रवृत्तेः गुणानां च परार्थत्वादसमत्वात्स्यादिति न्यायोप्यत्रानुसंधेयः ननु तस्मिन्नेव न्यायेन क्रितीत्यत्र न्यायान्तरयाक्रि राम
द्दसंबंधः सिद्धसाध्यत्वकल्पने ध १७
विशेषणीभूतं यदिक्पदं तेन

यथा संबध्येतां न तु नवेधभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां प्रधानान्वयस्य संभवतस्त्यागायोगादिति चेन्न यत्रहि गुणः कृतात्म संस्कारः प्रधानोपकाराक्षमः तेन भवति तत्रा
नोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन संबध्येत यथा प्राप्ताप्य मेलादिसंस्कृतं पुरुषेण यत्र तु गुणः कृतात्म संस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारे हितधावत् श्रुति वृत्ती
लहति इह गुणवृद्धेः क्रिन्त्यहणेनाविशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारोऽभवति व्यवहितस्यापि प्रतिषेधप्रसिद्धेः कुसनोः किन्करणं चात्र ज्ञापकं अन्यथा प्रधानेनैवा
न्वये निर्दिष्टपरिभाषायाश्चोपस्थितौ सत्यां व्यवहितेनिषेधस्याप्रवृत्तेरौपधमेव कुसनोः किन्तं स्यात्तस्मात्यथा व्याख्यानमेव साधुः ननु यदा वैनपरसप्तमी तर्हि शा
चुङ्तेदोषः लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोतिति चेन्न अंतरंगत्वादिपदं उवङ् प्रवृत्तेः धिप्रारणे रिपिगतौ तुदादयः धियति रियति पियति शिश्रिद्युस्रुभ्यः कर्त्तरि लु
ङ् अशिश्रियत् अदुद्रुवत् असुस्रुवत् इत्यत्र तिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो बहिरंगः शार चुङ्गाश्रया वियुङ्वुङवांतरंगौ नद्दुड् शा चुङ् तस्यांतरंगलक्षणत्वादिति
मज्जेरन्त्यादेसंक्रमे वृद्धिर्वेष्यतेइति काशिकायां इदं च इकोगुणवृद्धी इति सूत्रे प्रसंगाद्वैयाकरणान्तरमतत्वेनोक्तं भाष्ये अस्यार्थः संक्रामतोऽपक्रामतो गुणवृद्धी
अस्मादिति व्युत्पत्त्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः क्रित्प्रत्ययोत्र संक्रमशब्देनोच्यते योगरूढेः तेन मरीमृज इत्यत्र यङ्लुकि वा लोपनिमित्ततया वृद्धिप्रतिषे
धेहतावप्यत्र प्रत्यये नासौ विकल्पः प्रकल्पते इत्यत्र भेद्यं अतएवा क्रित्यन्वेति वचनं तत्र भाष्यकृतं मृजंति मार्जंति अमृहरदन्तः अचीत्युच्यमानेपि यस्मिन्वि
धिस्तदादावल्ग्रहणे इति सिद्ध आदिग्रहणं मुख्यार्थं आदिग्रहणार्थं तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ प्रयंमृज्य तणाममृज इत्यादौ न भवतीति तद्भावे मुख्या
जादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात् नहि भाष्ये आदिग्रहणं कृतं येन तत्त्वदुक्तार्थो लभ्येत किन्तु क्रियत्यन्विति वचनं पठितं युक्तं तत्र इति वक्ष्यते भाष्ये इहान्ये वैयाकरणा मजे
रजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते इति तन्न तदादि परिभाषाबलतो कार्यो नु यादृशमात्रे न तु परकीयां विभाषा प्रशारीरमिदं येन त्वदुक्तमर्थं ज्ञापयेत्
अतएवात्र योगमजे तिभिसादिपाठात् अङ्गुणायादेवदर्शयन्भाव इत्याह अतएव रक्षितेनापि धातुप्रदीपे तु द परिमृजः सुर परिमार्ज इत्यक्रम पदर्शितं दुर्घट

शे०कौ०४

१८

वृत्तौ तु तदपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थं स्थित विभाषया वृद्धिर्नेत्युक्तं अतएव प्रत्युदाहृतिषु पूर्वं प्रस्तं जघर्म मार्जितिरूपद्वयमुदाहृतं यत्तु मुख्यात्काशिकारणादिनोपि मते अत्र वृद्धिविकल्पो
दुर्गरएव तथाहि मृजः प्रत्ययपुरुषबहुवचने तस्य तस्य परस्मैपदानामिति सूत्रेण णलि परे प्राप्ताया अकारादेशो अलोन्त्यस्य प्राप्नोति न त्वेवं विधिवैयर्थ्यं णलादीनां यथासंख्यनि
संप्रारते व्रियतार्थत्वात् स्थानसम्बन्धएवंभूतस्य प्रमाणस्य अकारद्वयात्मको यमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः अद्भ्यान्तो रित्युभिक्ता शादेः परस्येतिचकारमात्रस्याकारइ
ति तत्र परत्वदित्ययत्नेन गुणइतिपरस्य स्याद्वा परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न त्र्यायात् एवमुख्यस्य वैनिके शिद्धुरत्नमिप्रमते इषणमूलं तत्र आपुंलव इतिस्वाइव स्था
निवद्भावे पि मुख्यत्वाभावस्य सुखतुल्यात्वादि दिक् स्यादेतत् अभिनोदमाङ्इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिपो ङित्वात् क्ङितिचेति गुणवृद्धिनिषेधः स्यात् न चाल्विधित्वात्स्था
निवद्भावासंभवः अनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधः स्यात् अत्र नैतः अन्यथा अचिनवमार्जमित्यादौ अपि लेन सार्व धातुकमपिदिति ङित्वापत्तेः इदं ज्ञापकं
मत्यपि तिसूत्रे अन्यथाल्विधिः किंत्वाच्यावादेवङितापाशोकिं तन्निषेधार्थं तत्सूत्रेण परस्मैपदे पिच्चेति अपिद्वचनं ज्ञापकमिति तन्न अणो हि विश्वतःअतिदेशा
दौ स्थानेन्तरतम परिभाषया पितः अनुदात्तस्य पितः स्थानेऽनुदात्तस्यैव तेः आदौ उदात्तसंप्रारते तत्परितार्थत्वात् अतश्च सामर्थ्यादत्र तु अन्तरतम परिभाषा बाध्य
ते प्रतिपत्तिलाघवार्थमुदात्त इति वक्तव्ये अपिद्वचनं ज्ञापकमिति वाच्यं न्यायसिद्धोप्यमर्थः अनुबन्धमात्रेनकानेकाल्त्वेन स्थानिकोऽपाशिष्ठ तदा स्थानत्वलाभाय
विधिवयक्तस्यानल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः अनुबन्धाएकान्ताइति मतेपि स्थानिवद्भावातिः प्रागेवांतरंगत्वात् लोपेन तेषामपहारात् तस्मात् लड्लोडादेशानां ति
वादीनां स्थानिवद्भावेन ङित्वं दुर्वारमेवेति अत्राहुः यासुट्परस्मै पदेषूदात्तो ङिच्चेति सूत्रे ङिद्वचनं ज्ञापकं लडादेशानां स्थानिवद्भावेन ङित्वं न भवतीति तथाच वार्तिकं ल
कारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंगइति चेत् यासुटो ङिद्वचनात् सिद्धमिति ननु लुङादित्वादौ अन्तिमत्वादि वृद्धिप्रतिषेधार्थं पितुद्वितीयादौ गुणसिद्धेस्तु स्यात्
निषेधार्थं यासुटो ङित्वमस्तु ओर्गुणवृद्धिनिषेधे तु अतिदेश इति निर्दिष्टस्थानिक तयैव परिभाषाद्वापनोपनिषत्ते गुणसिद्धेतिनु कृतिरेवस्य प्रयोजनादेव तथाचस्या

१८

निवद्भावलब्धं ङित्वमस्तु प्राप्तिः पुनःपुरितस्य तत्र वृद्धिगुणोनिषेधाऽङ्कुताल्तं पुनः ङित्वसामर्थ्यात्तदुभयनिषेधोपि भविष्यति तथाच वृद्धिप्रपानिषेधे चुरितार्थे यासुटो ङित्वं कथं
निवद्भावलब्धं ङित्वमस्तु प्राप्तिः ननु पुनरित्यत्र वृद्धिगुणोनिषेधं तावत् उच्यते उतओदितिवत्त्वे वृद्धिग्रहणं संज्ञार्थं के चिद्विरनित्यो यथास्यादित्येवमर्थं तेन तस्तु प्रादित्वत्र गुण इ
त्यादेशेषु लाभप्रङित्वस्यापि रहताप्रेप्रेदितिचेत् उच्यते उतओदितिवत्त्वे वृद्धिग्रहणं संज्ञार्थं इदे गुणो गुसिद्धेस्य कारं प्रश्लिष्य अत्रास्य तु रूपिति कसुप्रत्याश्र
द्धिः तथाहि तु पुरितस्य गुणः वसस्याची यतो चीत्यनुवर्त्य अओदोतु सिगुणं विधानात् गुणेति तु प्रविभक्तिकं उत्तुसीविधेद्वः उकारादेतु सीति वार्थः तुसिगुणोप्रसु
यणेन अओदोउसिगुणं विधानाश्रयणेन तु वक्तुं शक्यत्वादावतिप्रसंगः गुणेति तु प्रविभक्तिकं उत्तुसीविधेद्वः उकारादेतु सीति वार्थः तुसिगुणोप्रसु
र्थातिषधइति वार्तिकमपि उत्तरीत्या सिद्धार्थकथनपरमिति तावद्वार्तिककारस्य हृदयं भाष्यकारमते तु सार्वधातुकमपिदित्सूत्रे आपिदिति योगविभज्य
ङिदिति वा तु वर्त्यन्त्य आहतिं प्राप्तिस्तु ङिच्च पिन्न भवति पिच्च ङिन्न भवतीति वार्थद्वयं वर्ण्यते इदं च हलः श्नः शानज्झावितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं तेन भूतादित्य
ङिदिति वा तु वर्त्यन्त्य आहतिं प्राप्ति स्थानिवद्भावात्पिच्च ङिन्न भवतीति वार्थद्वयं वर्ण्यते इदं च हलः श्नः शानज्झावितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं तेन भूतादित्य
न तावद्ओपदेशीकङित्वेनांतरंगेणातिदेशस्य बहिरंगस्य पित्वस्य बाधात् अतिदेशाद्युपदिष्टं बलीयइत्याद्यात् अभिनोदित्यादौ तु ओपदेशीक
ङित्वं नतिबादीनां पित्वेन बाध्यमानातिदेशीकङित्वं बाध्यते तेन गुणादिसिद्धिः आशीर्लिङि यासुटो ङित्ववचनं ज्ञापकं किंतुभूयादित्यादावप्राप्तङित्वनि
वृत्तिकारीनां पित्वेन बाध्यमानातिदेशीकङित्वं बाध्यते तेन गुणादिसिद्धिः आशीष्यासुटोङित्ववचनं ज्ञापकं किंतुभूयादित्यादावप्राप्तङित्वनि
प्रापकं तेन च पित्वस्याचिनोतीत्यादौ सार्वधातुकस्य बाधः अतः स्तु यादित्यादौ पितिहलीति विधीयमाना दाद्गन्न प्रवर्तते चिनुयुरित्यत्र प्राग्वदेव समर्थनीय
एवं सोदाहरणवार्तिकमतेतु भूसादिस्वत्रइदूप्राप्नोति आगमशास्त्रमनित्यमिति तु कथंचित्समाधेयः वस्तुतस्तु हलःश्नःशानज्झाविति शानचः शित्करणे
नकिंचिदनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तेरिति ज्ञाप्यते तेन भूतादिस्वादौ न कश्चिद्दोषइति अतएव भाष्यमते भाविष्यदित्यत्र ङित्वं न करि

सि०कौ०४ प्रमाणान्तरेणाविलक्षणाभ्युपगमेनेतिदिक् दाधीवेवीटां दाधिवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः आदीध्यकः आदीध्यनं आवेव्यनं आवेव्यकः अकणिषं अरणिषं
१९ कणिता श्वोरणिता श्वः इत्यत्र मध्यमतिस्सिजंतमंगं तिपोऽदेशं प्रति तु कणित इति तांतमंगं तस्य च मध्यादेशौ च सार्वधातुकनिमित्ती ह्रस्वलक्षणगुणः प्राप्तो नेति भाति
षिध्यते इत्विह्लक्षणो न संभवत्येव उटं तनौ स्फोटयितुं इत्यस्य प्रयोगः नहि तत्र जंते ल न्तं नेवा इटो गुणप्राप्तिः अन्यथा वयपूत्वात् तस्य अथ दीङः क्ष्वे धाडः अनादरे वेञ्
तं तु संताने श्रीगत्यादिषु एते धात्विह ग्रहणं कृतानेति चेत् न अवयवप्रसिद्धप्रत्यासमुदायप्रसिद्धेर्बलवत्वात् किंच वृत्तौ ग्रहणे भिन्नेऽत्र संदेहात् दीधीवेव्योटामित्ये
वब्रूयात् इदन्त्वत्र आगमएव नत्वेते न तु इष्टा नावितिधातुः न नु धातुसाहचर्याद् धातुरेवग्रहीतामेव सारूप्यस्यसर्वज्ञानिधानुकृत्वात् अन्यथा क्विप्त्वितुरितिक
लोपे इतिसूत्रे कृतोऽर्थग्रहणं न कुर्यात् क्विब्विरितसु अज्झानां साहचर्येण वृत्तिरित्यस्यापि सुजंतस्य ग्रहणसंभवात् अतएवागमापेक्षयाकृते रथ्यईतत्वाद् धाडः इति
धातुः सत्रे कृते इटोऽपि धातुत्वमिति प्रसक्तिर्वा विशेषयत्यामतरत्वात् स्वेयस्वे निपातः स्यात् अतो दमत्वे च दीध्यक्षो वेव्यक इति यदुदाहृतं तद् दीधीवेव्योर्यतश्च इत्याभ्यां वृद्धिर्न स्यात्
वुलि रूपं न तु ण्वुलाभ्यामपि कृत्तु वर्णयोरिति सूत्रे सरद्वन्नेनोक्तं वर्णशब्दो वर्णविस्तारे इति धातोः पचाद्यजंतः अतएव वर्णयतास्माकं समर्थ इत्यसमर्थः तेन ण्वुलाभ्यां
ण्वुलि णिलोपस्य इद्विधौ स्थानिवत्वादिकाश्रयमाणत्वान्नापाल्लोपाभावेणिकृते दीध्यकावेव्यक इत्येवमुद्भासमानाकारं रूपं भवतीति तदेतत् लोपविरामार्द तामिल्येनविक
लं तत्राधकारे रेवर्णत स्य दीध्यक इति रूपं वृद्धस्यतु दीध्यक इति वृत्त्यादितत्वादिकानुविरोधादुपेक्ष्यं तत्र हि वर्णग्रहणं लुप्तावपि वर्णविधानस्यादित्येव समर्थस्तत्राशोस्मृत्याति
वक्ता वेजसिद्धे तरंगतानुलोपात्प्राकृप्रावर्णयोरितिलोपमतिवृत्तावर्णग्रहणे प्रत्याख्याते न तु वर्णग्रहणं कुर्वतः सत्रकारस्याशयं नाप्यकारो कारसमेतस्य तत्र तत्र इति
वृत्तसन्नं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादुपायान्तरत्वेऽस्थेवेतिदिक् स्यादेतत् दीधीवेव्योर्डित्वात्क्ङितिचेतिसूत्रेण वृत्तिनिषेधोऽस्त किमिदं दीधीवेवीग्रहणेन राम
१९

मेवं इग्लक्षणयोर्हि सन्निपातइत्युक्तं नवोक्ति नीतिस्पृद्धिरिग्लक्षणा किंत कार्यिणोऽनिमित्तत्वेऽस्य वर्णसिद्धिः संभवेदपि नत्र कार्यनिमित्ततया श्रीयते व्यंजनेत्र
इत्याराधयिगुणनिषेधापत्तेः अनवलिंगं कुदादिमध्ये कुङ्शब्दे इत्यस्य पाठः संडिलाद्यजितइति निर्देशाच्च पत्तु प्रकृतसूत्रे दीधीवेव्योर्ग्रहणामेवैतत्परिभाषाज्ञापकमि
तितन्न अनिग्लक्षणं वृद्धिनिषेधेन चरितार्थत्वात् ज्ञापकमेतेन तत्सूत्रस्य प्रत्याख्यानमात्रपाठकपरिभाषायां लिंगांतरस्यैवानुसर्तव्यत्वाच्च स्यादेतत् यदिका
र्यनिमित्तत्वेन नाश्रीयते कथं तर्हि ऊर्णुनविषतीत्यत्र द्वित्वे चुनेचाविति गुणाद्धस्यादित्वं इवइत्यस्य अजादित्वेऽपि द्वित्वं प्रति कार्यमध्येश्वविहतयानिमित्तत्वासंभवा
त् सन्नुक्ते रितिषष्ठीमाश्रित्य सन्नंतस्याद्वित्वविधानात् अन्यथा प्रनीविषतीति सनोऽद्वित्वं न स्यात् यत्तु सन्यङोरितिसप्तम्याश्रयणेऽपि सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्या
त्सिद्धेभविष्यतीति तन्न दित्साधित्सादिष्वाप्ताङः स्यतिप्रतिबंधेनाजादित्वेऽपि चारयन्नेवाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् अन्यथा अररिषतीत्यादौ सि
द्धेश्च पदाद्धत्वापि स्थानिवत्स्यात् इसोद्वित्वे नेकेने अरीषतीति स्यात् अतो यते कार्यमनुपपन्नं वकार्यनिमित्ततया नाश्रीयत इति परिभाषार्थः अररिषतीत्यत्र हिज
अरीद्वितीयस्येति रित्शब्दो द्वित्वप्रवृत्तिः तदंतरितश्चइस्सरादइतिनासोऽद्वित्वंप्रतिनिमित्ते कार्यिणात्वात् ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु नृदस्यादित्वेऽपि तदनैकांतश्च इस्तरेः
दइतिभवत्येवनिमित्तं तुक्का अवशिष्टमात्रेणाहनिमित्तत्वेति सन्यङोरितिसस्त्रे भाष्यकारेणैव स्फुटीकृतत्वान्न तथाच द्विर्वचनेचीतिस्थानिवत्का न्नुत्त्वाद्धस्यादित्वमुचितमेव
यत्तु द्विवचने चीतिसूत्रे अपि किं जेघ्रीयते देध्मीयत इति भाष्यांप्रत्युदाहरणं तदपातततः घ्राध्मोरीत्यस्याद्वित्वात्प्राप्त्याभावादित्यभ्यासे ई त्वं प्रति निमित्तभूतस्य य
ङोऽद्वित्वं प्रत्यनिमित्तत्वात् तस्मात्तत्र अचीत्यस्य अपिजौ गाइत्येतदेव व्यावर्त्यं सेवोपि गाङ्लिटीति द्वित्वकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेवगाङादेशार्थं ... रत्र
ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति तत्र व्यावर्त्यमपि अपिजौगाइत्येतस्मिन्नुदाहरणे कार्यिणि देशाश्रयणाज्जग्रहणे वैयर्थ्यं स्यादित्येव बोध्य

श्री०वी०४
२७

यत्तु अस्सिद्धवत्सूत्रेवक्ष्यते अत्र ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्र आश्रयत्वं स्थानितया निमित्ततया वा कथंचिदाश्रयणमात्रेण न तु निमित्तत्वेनैवेत्युक्तं ... ते
शाहाभावो हार्थित्वे कर्तव्ये असिद्धो भवति अन्यथा पित्वे हेः कार्यितया निमित्तत्वाभावादसिद्धत्वं न स्यात् अत एव समानाश्रयमाभीयमाभीयअसिद्ध... वेतु
समानाश्रयमिति इदं तु सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोः प्रत्याख्यातं तथा हि शाधिभ्योर्ग्रहणं दर्शयति न तु लोके प्रयोगात् ... दर्शितानुभाष्ये गुणादस्यते हाशावृत्तः ...
शसेत् अदो भवत्यस्मात् संस्कारार्थं इत्यादौ न कार्यं वार्त्तिकेन समाधेयः तथा सति निष्पसमानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाप्रयोगो न स्यात् तथा च टापि ग्रहणं व्यर्थं आर्द्धधातुकस्य
उत्पन्नसिद्धेर्धातोः कृताभिसम्बन्धादिदमसमर्थमनुवर्तते तत्र इडागमविधानार्थं इड् इट् न तु उपकृत इति व्याख्यानात् ततो गुणाभावात् सिद्धं कणिताभ्यां शणिभ्य इत्या
दि नवैवैविपृ ठीरित्यत्र दीर्घो न स्यादिति वाच्यं तस्य नियमं प्रत्यसिद्धत्वात् अपाठीदित्यत्र सवर्णदीर्घः स न बाध्यते सिज्लोपे एकादेशोऽसिद्ध इत्यस्य प्रकारात् यद्वा
अंगाधिकारे क्रियमाणे नियम आगमे विकारं व्यावर्तयति तेन कौ इति अकः सवर्णे इति दीर्घो भवत्येव ग्रहीत्य ... ग्रहो लिटीत्यारंभसामर्थ्याद्दीर्घो भव
त्येव इदं त्ववशिष्यते पिपठीषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वं न स्यात् सिद्धत्वात् नो जां सीत्यादौ शृतार्थत्वाच्च अत्राहुः पिपठीषि नीति प्रयोगो
ऽसाधुरेव नलत्वनुमागमोऽन्यत्र अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन झल्त्वात् नैवं सजंतत्वप्रयुक्तो नुम् स्यादेवेति वाच्यं तस्य सकारस्य तुन्तरत्नसत्त्वाद्दीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्तेः
सान्तसंयोगाभावात् वस्तुतस्तु अजंतत्वप्रयुक्तो नुम् न भवत्येव स्थानिवद्भावाभावात् अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ हि सन् अजंतमनादिष्टादचः पूर्वं येन तस्य नुम्कर्तव्ये
अल्लोपः स्थानिवन्न स्यात् न तु सलंतत्वप्रयुक्तो नुम्कार्ये अनन्तरस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भावः शंक्यः कौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् अन्यथा सखीयतेः क्विपि सखीः सुतीः
तेः सुतीरित्यादि न स्यात् अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसंगात् अत्रोच्यते किं तु गुणपभवद्भि पर निर्देशस्तु नेह संख्यानुमितिताय कार्त्तिकवार्त्तिक तगान्यकृतोपु रामः
युक्तिद्वेधा व्याख्यास्यते क्लौ लुप्तं न स्थानिवदिति कौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति तत्र द्वयमेतेः क्विपि दूरादिह यादेरनंतरप्रसंगाभावेन सिद्धाविपि सखीयतेः सखीरित्यस्या २०

युक्त्याख्यानं विना असिद्धेः लत्वमात्रस्ताणे लोरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानं विना असिद्धेश्च तथापि क्लौ विधिं प्रतीति द्वितीयव्याख्यानमेव सार्वत्रिकं क्लौ लुप्तमिति तु कादि
र्क व्याख्यादित्यत्र मुद्ग तत्स्युत्य अस्य नागर्दावाश्रितं न तु सार्वत्रिकं अत्र इट् ग्रहणं कृत्याख्यानपरमत्र तु भाष्यमेव प्रमाणं कथमन्यथापि पठीषीत्यादौ दीर्घस्येह
त्व सत्त्वरीत्या नत्वाभाव इड् ग्रहणं प्रत्याचक्षीत तस्मात्पिपठिषि ब्राह्मणकुलानि इत्येवं रूपं भवतीति स्थितं हलोऽनन्तराः संयोगः अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञास्युः
संज्ञाप्रदेशाः संयोगान्तस्येत्येवमादयः इहानन्तरशब्दो न विद्यमानं विनाबहुव्रीहिर्निर्मित इत्यर्थे अभावाद्वा इह संज्ञयानभाव्यं आधेयप्रयासेन तावत्रेत्यत्रयेन सह बहुव्रीहिरेव आधेयान्
बहुव्रीहौ अवग्रहे पिआद्यमेव संज्ञया न हि तत्रान्तरमध्ये किंचिदस्ति किं तु मध्यमात्रे वर्तते मात्राकृत्स्नस्याभेदवग्रहांतरमिति प्रातिशाख्ये उक्तेन तन्मात्राकालोऽवसानोऽभ्युपगमात्
यत्तु प्रातिशाख्यान्तरे अर्द्धमात्राकालोऽवग्रह इति तत्तु सर्वत्र संहितायां अर्धमात्राकालस्य सत्त्वान्तरेण स्त्रीमात्राकालो ऽवग्रहे इत्येवं परं अतः प्रातिशाख्ययोरविरोधः तदिह कर
रः पक्षोऽग्राह्य इति चेत् उभयथाप्यदोष इति भाष्यकाराः ननु प्रभृ इत्यादौ सत्यां संयोगसंज्ञायां संयोगे गुरु इति गुरुत्वात् गुरोरनृत इति प्लुतेन भाव्यं न त्वेन्यथेति महान्दोषो विशेष
षः तत्कथं पक्षद्वयमभ्युपगम इति चेदत्र अधिकृत्यस्यापि करणत्वे न दूराद्धूतसंबंधाभावात् विकार्यमाणात्मानिमयादेरनुप्रयस्य टेरित्यनुवर्तते न तु गुरोरनृत इति ननु प्रभुभवा
स्यः दिगादिषु पाठात् अधायोगे न येन मतुर्थेऽपि चेति सम्प्रत्यस्तुक् ततः संबुद्धौ हे अपत्यस्य स्यादेव फलभर इति चेदत्र आहुः नैवं विभोविषयेऽभ्यस्य हूं प्रदकारा कुर्वन्ती ति
अत एव संप्रदायेऽपि वकारान्तायेक युक्तं चैतत् गोभ्यो गातुं गोभिर्मदाय विश्व इडा रसजका इत्येके इत्यादौ गोभ्यो गोभिः रसजका इत्यादीनां सत्यपि पदत्वे ... रणात्
इष्टिवांश्च समर्ति शिश्व इत्यादौ इष्टिवां सम्प्रति विनापि परसंज्ञां कसोः पूर्वमिडागमोऽन्तेऽवग्रहकरणाच्च एते न सिसास्तत् उभयत्रासः शिश्व इत्यादौ पदकाल ... कोपि
व्याख्याताः यत्तु मानेन महांतमिति मन्त्रे वेदभाष्यकारेरुक्तं रसः पुरकाडीनां त्वद् इति तदपि संप्रदायमात्रपरतया कथं चिन्नेयं न लक्षणे न पुरकारा इति भा ... हेयम्
इति केयरादिभिरुक्तत्वादिति दिक् कथं तर्हि तत्रात्रावग्रहे विरोध इत्यपेक्ष्यत इति चेत् अन्तरपदत्वेऽप्यवग्रहः किं वत इत्यत्र ... मभिप्रेत्येति गृहाण ... इत्या

शा॰ कौ॰ ५
२१

दाक्षिपुत्राद्यास्तु वैनास्त्वत्र्यहः अव्यांतरपदसंज्ञाने केल उपरकाल्प्रवृत्तिकथावृत्रहत्ति वैदिकसंप्रदायात् अत एव मस्तोरेमभिरित्यत्रभिसः ऐसः [illegible] :आप्य
वं इंद्रप्राणः पुरएते वै त्वत्रैव शास्त्रोप्यागीतिदिक् महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं संयुज्यंतेऽस्मिन् समुदाये वर्णा इति तेनात्र समुदायवाक्यपरिसमाप्ति [illegible] संज्ञा
वत्प्रत्येकं तथाहि सति निष्कृष्यादित्यादौ षकारः संयोग इति कान्त्यस्य संयोगादेरित्यत्वं स्यात् सिद्धांते तु अशोरहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वात् निष्कृष्यादित्य [illegible] ति किं
तु प्रत्येकं संज्ञेति पक्षे संदृष्टेत्यत्र टकारस्य संयोगादेरितीट् स्यात् संक्रियत इत्यत्र गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः स्यात् हृषत्करोतीत्यत्र ककारसंनिधौ दकारस्य [illegible] संयोगा
न्तलोपः स्यात् शाकारवस्तेत्यत्र झलि तकारे परतः स्कोरिति लोपः स्यात् निर्यात इत्यादौ संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं स्यात् जागौवेदं कुहवत्तं हल इति जाग्राग्वापामेक
स्मिन्निति वचनात् तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा प्रवृत्ति अतः शिक्षित्यादौ गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः सिद्ध्यति वह्नुवृहत्वोर्हलः संज्ञेष्टत्वात् तत्र द्वयोर्हृतां व्याविशेषणसंज्ञा न तत्र काद्वि
वचनत्वेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यं वैयर्थ्यात् तथाहि द्विवचनं समुदायापेक्षयैवैकार्थं गुणप्रधानमिति वाच्यं संज्ञां तु शास्त्र तथा समुदायाद्विरूके अवयवा अपि द्विरूकार्यं कांत
वतः ऋत्वल्लसहावयवे प्रवृत्तिरिति न्यायात् इह तु समुदायेऽपि तथा संयोगसंज्ञा स्यान्नावयवानां तत्कार्यसिद्धि अनेन अविशेषणद्वयोर्बहूनां च संज्ञेति स्थितं यदि तु बहूनामेव स्यात्
नहि संस्कृयेत इत्यत्र गुणो ऋतिगुणो न स्यात् गोमन्मत्करोतीत्यत्र संयोगांतलोपो न स्यात् निर्ग्लान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक् न तु यदि द्वयोरपि संज्ञा नहि इंद्रो यते स्मि
इंद्रियविषनीति न स्यात् इह हि संयोगे द्वौ न दोऽपरेऽत्र तत्र नकारस्य वृद्धकारस्यापि न ज इति दित्वनिषेधः प्राप्नोति नैष दोषः। तत्र हि अजादेरित्यनुवर्तते सा च कर्मधारयात्पंचमी तेन आदे
रचः परे न दराः संयोगादयो न द्विरुच्यंते इति सूत्रार्थः एवं च इद्वेत्यत्र द्वितीयस्येति न कार्यमेवेति वक्ष्यते हलः किं तितउभ्यां अत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति उऊप्रत्ययः सन्वद्भावादिर्वत्वं न इतीं
त्वं च यस्तोच्चारणसामर्थ्यात् गुणाभावः युक्तिरपि अचोरपि अनंतरयोः संयोगसंज्ञास्यात् इह संयोगांतस्य लकारस्य लोपः स्यात् अनंतरा इति किं पनसं यदि हि सकारमकारयोः संयोग
संज्ञास्यात् तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सकारलोपः स्यादिति दिक् मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः मुखसहितनासिकया मुखनासिका तयोच्चार्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्या

त् संज्ञाप्रदेशा आङोऽनुनासिकश्छंदसीत्यादयः अभ्र आँ अपोऽद्य णानाशमी ऋत्विं उत्तरपुत्र इह तु उच्यत इति वचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्
त अभ्रोजनाः शाल्वय इति वृद्धिरित्यनुसारिणः भाष्ये केयट केवल उच्यते अनेनेति वचनं करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकं शाब्दं चक्षुद्वयहंतुमिति वत् तेनहत्यं क्रियाये
त् संस्कृतं भक्षा इति वत् इदं च विशेषणानां चाजातेरित्यत्र वक्ष्यमाणेन परसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्यादिना वर्तिकमित्युते न सह प्रधान विरूपेण तथा तत्रैव
स्याम् ततो मुखनासिकावचनं यस्येति बहुव्रीहि मुखेति किं। यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यं तत्र वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पंचमे परतस्तु ध्याहर्ववर्णो समानाकारं वर्णांत
रं श्रातिच्छारव्यापागमत्वेन विहितं तद्यमसंज्ञं यम इव यमः यमौ हि लोके प्रायेण समानाकारौ भवतः यथा पलिक्नी चख्नतुः अग्निः घ्नन्ति इत्यत्र क ख ग घ इत्येभ्यः प
रभागेन सदृशो यमागमः यत्नेऽक्षिभ्रंशो यरोंपुंश्च युक्ताः प्रथमादयो यमा इति न त्वित्युं अयोगवाहत्वप्रतिपादके तेन ह्ययवरट्सूत्रस्थभाष्येण सह विरोधात्
केवलनासिकत्वपरेण यमानुस्वाराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च अथेदं भाष्यं न केवलनासिकत्वपरं किं तु ओंइत्यादीनां नागमात्रे नासिक्यं यमानुस्वाराणां तु मु
खनासिक्यत्वे विशारदयासिन्धायिनासिक्यत्वमप्यस्ति नैतु तरीयं भागमात्रं तथेत्येवं परं तथापि आदितश्चतुर्णां तदसंभवएव किं चैवं नैव दोषो नैव यमो ऽनुनासिक इति न
उत्तरस्यार्थं ग्रंथविरोधः पूर्वत्ती इत्यादौ यरोऽनुनासिक इत्यस्य प्रवृत्त्या ऽलभ्ये दोषस्योद्धृतत्वात् अत एव प्रातिशाख्ये स्पर्शा यशां यमाननुनासिकाः [illegible] तत्रैव
ऽनुनासिकेष्वित्यप्रत्ययः गतोऽपि च व्याख्यातृत्वात् यमं निषेद्धुमारब्धे नस्पर्शास्याभ्य स्वेः परस्मा यमापत्तिमिति सूत्रे परस्मा घद्वः ग्रयुक्तः यमः प्रक [illegible] तेषां
यमे न तु ख्यातिसमानकालत्यादि सूत्रांतरेष्वपि स्पष्टमेव यमस्य वर्णांतरत्वं तथा नारदीयशिक्षायामपि अनंत्यश्च भवेत्पूर्वो संतश्च पर [illegible] यम
स्लिष्टेऽसवर्णः स्वैर्वर्णायोगेति। सवर्णः सवर्णाः अत्र हर्त्ववर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितं य इह इत्यादौ जकारद्वयसत्त्वेऽपि यथा अर्भवमे [illegible]
र

रा॰को॰ २२

द्याभ्यामाचिति मुख्याख्यातारः तथाऽन्यत्र व्याकरणाख्यस्यच्छन्दोऽनुलक्षणस्य प्रणेताऽऔदव्रजिरप्युक्तवान् अनंत्यान्त्यसंयोगेमध्ययमः स्वेस्पृशणइति स्व [illegible] क
इत्यर्थः एतेनागमत्वं स्फुटीकरोति तथासंयोगभ्रं खण्डाख्यायांगोनमशिक्षायामपि अथक्तुरक्षराणामुदाहरणं सयमायमाभ्यां सयमास्तावद्यथा [illegible] यमुन
कारोऽजसइति वोऽजकारोयमजकाराभिमारि तथानेत्रे ग्रंथारंभे अनुस्वारंजोदाऽपि डोजुष्णोपिंडश्चेति अयासंयोगं विभज्य यमसहितमस्पिंडमित्युक्तं [illegible] संयो
गविशेषेनोपलभ्यते अशरीरं यमं प्राहुरंतस्थः पिंडगयकइत्युक्तं अंतस्थो यमपूर्वः यमः अशरीरमिति स्वरवकारादिवद्व्यंजकलिपिविशेषभ्रन्यमित्यर्थः। [illegible] अनेवन
रामस्थलविशेषानिश्चयसंभवात् लुपिसंज्ञायाम वर्त्तकार्योऽपि स्वरत्वेऽपि वयमस्यापि व्यंजकाभावात् अपिनैकान्येतेत्यर्थः। रलयोरूष्मणि परेमध्ये स्वरभक्तिरिति हि प्रसिद्धं शा
स्त्रे यथा तुंदेव वपुनक्षणे नु स्वलाव धारणं कर्त्तुं शक्यते तत्रागत्यापि स्यंतरंभवर्त्तितं यथा विसर्गादेपाणिनीयशिक्षायामपि त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मत
ताः प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲकᳲपौ चापि प
राश्रयौ दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव चेति अन्ये हि यमानां पृथग्गणनान्न षष्टेवर्णान्तरत्वं गणनाविषयं अइउऋलृ इति वर्णा ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् अवियेद्वादश
लृकार एकः एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टौ इत्थं स्वरा एकविंशतिः स्पर्शाः पंचविंशतिः यरलवशषसहाष्टौ यमाश्चत्वारः प्रथमयमो द्वितीययमाद्भिद्येत न विभज्यन्ताद् अतएव कु
खुंगुंघुं इति यमचतुष्टयं व्यासादावुदाहृतं कचटतपाः कुः खछठथफाः खुः इत्यादि तत्तदुत्तरस्याशरीरस्यापि कथं विलक्षणता स्यादिति कंचेदन्यिति चेयं अनु
स्वार विसर्गौ ᳲकᳲपौ चत्वारः दुःस्पृष्टश्च यकारस्यानां प्रसिद्धः ईलेवोहेति इत्थं त्रिषष्टिः लृकारस्य प्लुतस्य संभवादेतेनसह चतुःषष्टिः तदेतदुक्तं संभवत इति ह्यवरट्सूत्रेऽपि
लेदकारेणाह वर्गोत्तमं यारयरेतपोमध्यवर्णाः नासिकास्थानेयम इति यत्तुकश्चिदाह यमा आदेशानुभवंते यमा अनुनासिक्यपुरते तस्मात् दृश्यं तीत्यावासेनुनासिक इत्यु
नुनासिकादेशापत्तौ नैवमयोऽजनमितिभाष्यविरुध्येनेति वाच्यं व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति तत्तुच्छं प्रागुक्तप्रातिशाख्यनारदीयशिक्षादि सकलग्रंथविरोधेन आदे रा॰
शपक्षस्यानभ्युपेयत्वात् व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्यानिर्मूलत्वाच्च एतेन एतदीयकलेखन प्रामाण्यमपि अनुपसर्गाद्वा इत्यभ्यासाभावं साधयंतस्त २२

स्तु नामितो विपरास्ताः नारदेन यज्ञ इत्यत्र जकारद्वयस्य स्फुटमभिधानात् तस्यैतस्य यमस्य स्थानसांप्रत्येण विभिन्नत्वाद्रणप्रयोगइव सजातीयसमभिव्याहारभ्रमस्य
छेदइति प्रसिद्धं शास्त्रे अतएव न व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्य वापि विशेषोपलब्धिभाष्यं व्यंजनात्परस्य व्यंजनं परं यस्येत्येवंभूतस्य चतुर्लिक्षो भेदाभेदाभावाद् इत्येवं परं तथात
त्र तत्रैकैकस्थानेन व्याख्यातं अतएव पक्ष्व्युप्लुस्तकेषु तज्ज्ञापत्त्याचार्य इति भाष्यग्रंथः अनुपसर्गादितिसूत्रेऽपि केषांचित् अनुत्पाठः शमंतएव पाठांतरं तु अलुपम्य तरं आलुव
नद सह नेइ तिवसौत्रवादसंलितयासमाप्येयमितिदिक् तदेतदयकलमभिसंधाय प्रक्रियाप्रकाशेऽनुकरणेऽनुक्तं तत्रवाग नामिन्यादेशनुश्चुत्वं भवत्येवेति यमश्च मु
खनासिक्यः केवलनासिकास्थानोऽवेतिमतद्वयं नासिक्यनासिकस्थानाः मुखनासिक्यणादिति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात् अनुनासिकविषयेऽपि दर्शनत्रयं स्तोवर्णो
मुखेननासिकया चोच्चार्यतेइत्येकं सर्वेभिन्नागः मुखेन परेनासिकयेति द्वितीयं तद्वैपरीत्यात्तृतीयं द्वित्वेति तृयोभागमात्रस्यनासिक्यत्वेपि तद्परस्तद्वागोतर गा
मपितत्सदृक्वभासते तथापि नासिकान्वयस्याभागमात्रविषयतयानासिका कण्ठेनेत्रहणे मुखनासिक्यादवर्णोनुरूपेत्त किंतु समनाविशेषेकेवलनासिकास्थानतया
यमादपरवर्गस्वरते तत्रश्रुतिविशेषो आऽनेनु नासिकइत्यादेयमानुस्वारादेवत्रिविधेरन् विद्वगोरनुनासिकस्यादित्यादेरनुत्ताइप्रातिपदिकेर वस्यादिस्कस्य
ह तत्प्राव्यावास्याधः तस्माद् दोषानुद्धेयम्युखयदोपादानं साधकमितिस्थितं अथमदशानु तुमासायरनासिक्यायोगवतोऽभयवचनानामपि सिद्धसंज्ञा आंतरतम्या
त्तुविधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामप्रवृत्तिः तथाप्रमुखजशरोपादानं नकृतमिति भाष्येस्थितं मुखकन इत्येतोन्तु कचटतपादीनामपि [illegible] इत्यादि
क इत्यत्र कलोपस्यात् पकइत्यत्र चकारलोपः स्यात् ततमित्यत्र पलोपः स्यात् ओदनपरिनाहादीन नुनासिकस्याहितोऽस्तीति दीर्घश्च स्यात [illegible] ना
काव्याप्रियेते यस्मिन्नासिकायाः परश्चान्मुखं व्याप्रियते यस्मिन्निति वाऽन्वर्थसंज्ञेयं तेन नासिकाव्यापारस्य नागाविषयकत्व [illegible] नासि
या

सि॰ कौ॰ ५
२३

सिन्यायस्याविषयोयमितिध्वनितं एतच्च सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यं प्रदेशावाक्येष्वेव प्राणुक्तस्य नासिकामनुगत इत्यस्य चाकोणास्याश्रयणेन सकलेष्टसि [illegible]
तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् सतस्य सवर्णो बोध्यः संज्ञाप्रदेशाः अक [illegible] स्यात्
यः यद्यपि तुल्ययास्येमिति तुल्यमित्यस्य यथार्थः नोवयोपयमिन्नियमहलमहलसीतात्तुल्याभ्यस्तार्दै तुल्यप्राप्यव्याख्यानाम्यसमसनितसंमितेषु इतिसूत्रेण [illegible] संमि
तयद्विधानात् तथाप्ययं सदृशमात्रे रूढः शब्दः अस्येति उच्चारणेत्येनेन वर्णानित्यास्यं असुसेपेण वाकुलकात्करणेण्यत् यद्वा आस्यंदते अन्नं प्राप्य द्रवीभ
वतीत्यास्यं अन्येषुपानिरुपत्ययः अथान्येनद्रवीकृतेनेत्यास्यं अं तभो वितण्यक्षीकर्माणिडः पुरितः स्वातापरिस्रवति वद तत्र भवमास्यं ताल्वादिस्थानं श
रीरावयवत्वात् यस्येतिलोपे हलो यमांयमितिलोपः तकारलोपस्य स्थानिवद्भावः शंक्यः यलोपे कर्तव्ये तन्निषेधात् प्रकृष्टोयत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्चाभ्यंतरत्वं
प्रारंभेयत्नो वा प्रयत्नं आभ्यंतरप्रयत्ना हि वर्णप्रारंभकाले एव व्याप्रियंते तथाच तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः यद्वा तुल्यः आस्यप्रय
त्नौ यथासंख्यमिति त्रिपदो बहुव्रीहिः आस्य इति विशेषणाद्बाह्यप्रयत्नव्युदासः आस्येन्ये कर्तव्ये विवक्षिते तद्धितांतस्य शोष्ठापदानसामर्थ्यात् तेन भिन्नस्थानानां
मर्थाव्युदासः यद्वा तुल्यः आस्ये तुल्यास्यः मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः तुल्यास्यः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः यद्वा आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति ए
कत्वविवक्षायां कृत्वाद्वत् तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितं द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो वा पूर्वभागे तु त्रयः पक्षाः उत्तरभागे वेति तुल्यशब्दस्य संबंधि
शब्दत्वाद्येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते न हि मातापित्रोरेकत्वे स्वसुतमातापितरौ संस्पृष्टे किं तु तस्य कस्येव मातापितरौ तुल्यस्था
नमितिकिं तुल्यप्रयत्नानामपि कखटतपानां मा भूत् तेन ततस्थ्यत्त्रक्ष्मरोक्षरीति पकारलोपो न भवति प्रयत्नग्रहणं किं चकारशकारयोर्माभूत् सतिहि राम
२३

सावर्ण्ये चकृष्णोतीत्यत्र शकारलोपः स्यात् आभ्यंतरविशेषणमप्येतदर्थमेव अस्ति हि श्वासविवाराख्यो बाह्यप्रयत्नसाम्यं चशयोरपि ननु अल्पप्राणत्वमहाप्रा
णत्वकृतो भेदोस्तीति चेत् किं ततः न हि प्रयत्नसाम्यं चशयोरपि विवक्षितुं शक्यं अङ् कितइत्याप्रसिद्धिप्रसंगात् ङङयोरपि बाह्यप्रयत्नभेदात् सर्वप्रयत्नसाम्ये हि
स्वस्य स्वेनैव संभवति वा यथाति नु तु परेण तथाच सवर्णसंज्ञाग्रहणमपि व्यर्थं स्यात् अणुदित्तु तुल्यास्यप्रयत्नं स्यात् एकं सर्वसामंजस्यात् झरो झरीत्यत्र हलो यमां यमि
त्येव यथासंख्यप्रसंग्यात्मामाहात्म्यमित्यादौ मकारस्यैव वाशीण्डतौ त्यादौ डकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धांते सवर्णग्रहणं कृतं स च बाह्यादिदोषाय प्रयत्नसाम्य
विवक्षायां तरवस्य एव अथ यावद्बाह्यसाम्यं यावदाभ्यंतरसाम्यं वा विवक्षेत एवमपि मधुलिट् स्यान्नित्यत्र झरो झरीति सलोपः स्यात् सकारथकारयोः श्वासाघो
षविवारमहाप्राणत्वरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात् अथ स्थानप्रयत्नविवेकः अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः इचुयशानां तालु ऋटुरषाणां मूर्धा लृतुल
सानां दन्ताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ एऐ कंठतालु ओऔ कंठोष्ठं वकारो दंतोष्ठ्यः जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं स्थानं अनुस्वारस्तु नासिक्यः यत्नो द्विधा
आभ्यंतरो बाह्यश्च तत्राभ्यंतरश्चतुर्धा स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता तत्र स्पृष्टता स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टता अंतस्थानां ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतता शास्त्रीये
कार्ये तु विवृतता प्रतिज्ञायते अइउण् सूत्रे प्रतिपादितं एवं संवृतता इति तु शास्त्रे स्थितं कृत्वा न सर्वसाधारणं ऊष्मणां स्वराणां च विवृतता एषां तु पौर्वापर्यमाभ्यं
तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य [illegible] बने बा
उत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राक् यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशंति तदा स्पृष्टता ईषत्स्पृशंति तदा [illegible] समीपा
वस्थानमात्रे संवृतता दूरे तु विवृतता अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तत्तत्स्थानेन सह जिह्वाग्राणां वर्णोच्चारणे कर्तव्ये संप्य [illegible] इत्य

स्पर्शाः शकारेकारयोस्तु इरेव स्थितिरित्यादि अनुपपन्नं शिक्षाकारोक्तेरनुस्वारविसर्जनीयौ ऽष्याकारास्तु नास्तु लात्वित्यस्य प्रत्याख्या[illegible]॥ स्वरा
णां चर्द्धिवृतत्वं तथैव ऊष्मणां च वृतं स्पृष्टं ति तद्व्यनुपपन्नानुसारी इतिसंदेहेन शब्दान्तरीयं वा सानुप्रयत्नाः पुनरेकादश विवारः श्वासः संवारः नादो घोषो[illegible]प्राणो म
हाप्राण उदात्तोनुदात्तस्वरितश्चेति। एते च वर्णोत्पत्तेः पूर्वं अत्रिप्रविष्टे नैव तेषां प्राणान्तस्य बाह्योयत्न इति। अत एव वाक्या[illegible]इत्युच्यते। गलबिलस्य[illegible] संवारः
तस्य विकासाद्विवारः एतौ च संवृतत्वाद्विवृतत्वस्थानीयाभ्यां आभ्यंतराभ्यां भिन्नावेव। तयोः समीपदेशवृत्त्या नाम कत्वादित्यवधेयं। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसा विस
र्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषा वर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः। वर्गाणां तृतीयचतुर्थौ
तस्याहकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवंतो वर्गाणां तृतीयाः अंतस्थाश्चाल्पप्राणा यथा तृतीयास्तथा पंचमा अनुनासिकाश्च एषामपरे तु णइति शि
क्षास्थितं। संयुक्तश्च। खयां यमाः खयः कः पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः अयुग्मा वर्गयमगा
यणश्चाल्पासवः स्मृताः यद्यप्येते बाह्यप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथापि आंतरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यंत इतीह अभ्यंतरत्वविशेषणव्यावर्तितया तूपादिताः।
नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं तद्भिन्नानां स्पृष्टत्वादेर्वाग्लाधादिस्थानस्य प्रयत्नस्य च लाभादिति चेन्न प्रत्येकं स्थानप्रयत्नानिरासार्थमुभयोरुपादानात् तेन स्थानप्रयत्नोभय
साम्ये सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येपि। एवं स्थिते पिण्डितं तत्स्पृष्टत्वाद्यर्थमुपन्यस्यते अष्टादश अवर्णाः परस्परं सवर्णाः। एवमिवर्णोवर्णौ ऋकारोप्यष्टादश लवर्णास्तु द्वादशेति
इवर्णः सवर्णाः लवर्णस्य दीर्घाभावात् ऋलवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यस्योपसंख्यानाच्च एवं द्वादश द्वादश मिथः सवर्णाः न तु एकारैकारौ ओकारौकारौ वा मिथः स
वर्णौ यथा चैतत्तथा अ इ उ ण्सूत्रे वक्ष्यामि प्रतिपादितं अकारेणाप्येषां न सावर्ण्यं प्रयत्नभेदादिति इहेव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अत एव एदैतोरपि ऐकारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाज्झला
विति सूत्रे उदाहरणत्वं नास्ति नचात्र स्थानभेदेन निर्वाहः एकारस्य अकारेण सह कंठस्थानसाम्यात् ऐदैतोः ऐकारेण सह तालुस्थानसाम्याच्च न हि द्विस्थानत्वे एकस्थानेन साम्यं विवक्षि रा.म २८

अमङणनानां स्ववर्ग्यैः सह असावर्ण्यापत्तेः। यवलानां सानुनासिकनिरनुनासिकानां सावर्ण्यापत्तेश्च न हि निरनुनासिकानामपि नासिकास्थानत्वेन सर्वसाम्यं स्यात् नतुतद्भिन्नां
नस्य शाखस्य चलनाभ्यादिसाम्यमात्रं लभ्यते ओष्ठप्रभृति प्राकूलकादि आस्यं काकलकं तु यथाभ्यापा अन्तप्रदेशाः ये कंठमणिरित्याचक्षते तत्कथं नासिकास्थानभेदेनास
वर्णत्वमापद्यत इति चेत् नासिकास्थानत्वासावर्ण्योत्पत्तौ निमित्तं तत्र जिह्वाया व्यापारविरहात् किंत्वंतरास्यवितंडमात्रमेव नन्तं अतोपिसंबद्धो रेवास्यदेशो नासि
कासेवे वर्णोत्पत्तौ निमित्तमिति सिद्धांतात् तस्मात् ओष्ठपांशाध्यविशेषात् वर्ग्यावर्ग्यसासवर्णः तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् रेफस्य रेफ एव सवर्णः। एवमूष्मणामपि ऊष्मणा
एव सवर्णाः नत्वन्योपि तुल्यास्यप्रयत्नाभावात् शषसहानां यथाक्रमं इकार ऋकार लृकाराकाराः सत्यकारमेव यद्यपि तुल्यास्यप्रयत्नास्तथापि न सवर्णाः नाज्झला
विति निषेधात् भाष्यकारमते तु प्रयत्नभेद एवेति वक्ष्यते इह स्थानभेदस्पष्टोसवर्णसंज्ञां विधास्यं वार्तिकं कारमारभ्यते ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यं विधेयमिति
होतॄ लृकारः होतृकारः उभयांतरतमत्वात् ऋकारांतरतमत्वाद्दीर्घो न संभवतीति परिशेषाद् ऋकारः स्यादेतत् अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र ऋति ऋ वा लृति लृ वा वचनं तेन लृत्वमिति वक्ष्यति
तस्यायमर्थः अकः सवर्णे ऋति परे एतयोः स्थाने वा ऋ अयमादेशो भवति द्विमात्रोयं मध्येद्वौ रेफौ तयोरेकामात्रा अभितोऽज्भक्तेरपरा ईषत्स्पृष्टश्चायं तत्र प्रयत्न प्रयत्न
भेदाद् ऋकारेणाग्रहणाद् नेतत्वात् दीर्घसंज्ञाया अभावाद् अप्राप्तोयं विधीयते लृतिलृवेति। अयमपि द्विमात्रः ईषत्स्पृष्टश्च मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा अभि
तोऽज्भक्तेरपरा एवं च दीर्घो विधीयते तत्र यावचनमिति वा राशेदीर्घस्तु ऋकारो यथार्थभिविष्यति वा स्यादित्युक्त्योपमपार्थे वा अर्थाद् समुच्चये इत्यपि[illegible] तेनाप्रा
प्त एव दीर्घो भविष्यति तत्किं सवर्णसंज्ञया ननु लृति लृ वेत्यत्र सवर्णेत्यनुवर्तते न वा आद्ये होतॄ लृकार इत्यत्र ऋलृवर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधान[illegible]द्धिः
अंत्ये दध्यृकारो मधुलृकार इत्यादावतिप्रसंगः इति चेन्न प्रथमपक्षे ऋति ऋ वा लृति लृ वा इति पूर्वसूत्रपाठेनैव सर्वसामंजस्यात् सवर्ण[illegible]को अ
नुवर्तते तेन मध्वृकार इत्यादौ नातिप्रसंगः द्वितीयपक्षे तु सवर्ण इति निवृत्तं अनइत्यनुवर्तते तस्माद् अकः सवर्ण इत्यत्र अवर्णपक्षे[illegible] नि

सि० कौ०
२५

वाहादृकारलृकारयोः सवर्णविधिपि स्लीहल्लं वार्तिकं व्यर्थमिति मैवं इहल्लमेकं वार्तिकमाश्रित्य षाष्ठवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् तथा हि। नद्य... पि
रेफद्वयलकारद्वयगर्भयोस्तद्विधयोरच्त्वं तावदेष्टव्यं तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाम्नाये तौ पठनीयौ। अन्यथा हि विधानमात्रमनयोः स्यात् न त्वग्रकार्यं... हि
अचुश्चेति परिभाषया अच्चु इत्यत्र प्रविष्टेते ननु इष्टिस्पष्टस्यानत्वान्माभूत्सूत्रः विवृतस्य तु ऋकारस्याच्त्वे तु तत्सिद्धमेवेति चेत् सत्यं। विवृतस्तु तः सि... रां तु
स्तुतौ रेफद्वयलकारद्वयगर्भौ नास्ति प्लुतः अतएवाच्संज्ञामात्रेणापि न निस्तारः ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्ते स्वावयवमात्रेणानिर्वाहात् किं तु अपरशुपाठएव कलेष्य इत्यकं सति
लृलृसुपाठतास्यां मात्रयोरपि ग्रहणात्प्लुतसंज्ञायां सत्यां पक्षे इष्टिस्पष्टो प्लुतो भवतः एवं स्थिते षाष्ठं वचनद्वयमास्तां तद्विधेययोरपि दीर्घतया अकः सवर्णे इत्यनेनैव सिद्धेः
तुल्यस्थानेन रत्नप्रशिक्षापया विवृतस्य स्थानिनोविवृतावेव दीर्घौ स्यातां न त्विष्टिस्पष्टाविति चेदत्र रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रेफद्वययुक्त एवादेशः सुसदृशा इत्यपि हि संभवति
तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमात्रेणैव किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणोभयप्रवृत्तौ सिद्धापि विशिष्टस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात् लकारेपि कदाचिद्दकारांतरत
मो विवृतदीर्घः कदाचिद्लृकारांतरतमो लृकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृष्ट इति सकलेष्टसिद्धेः तदेवं षाष्ठं वचनद्वयं नेदं यत्न कर्तव्यमिति स्थितं ननु तदेवाल्संज्ञाविधानं तु माऽस्त्विति चेन्न
वचनद्वयारंभे गौरवस्य स्पष्टत्वात् किं च संज्ञाभावे ऋत्यकः उपसर्गादृति उरण्रपर इत्यादिषु ऋकारेण लृकारग्रहणं न स्यात् न चैवं सिद्धांतेपि तवल्कार इत्यादौ स्पृरत्वप्रसंगः
रश्म्याहारपरत्वस्य वक्ष्यमाणतया लपरत्वसिद्धेः ऋदितां लृदितां च धातूनां पुनरुक्तं कार्येषु सकरस्तत्र भवति धातुप्रदेशे ऋदित्वं तु नुबंधकरणसामर्थ्यात् विधिप्रवृत्तिः एष
गनुकारसामर्थ्यात् अन्यथा हि सर्वान् ऋदितएव लृदितएव वा पठित्वा विधापयितेन वरूपेणानुवदेत् संभावेत्कल्प्यैवेरूपाश्रयणायोगात् नाज्झलौ अज्झलौ मिथः
सवर्णौ न स्तः ईषदकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्चेति स्पष्टं चतुष्टये वृत्तेरेणाग्राह्यं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते ते न आन्गुदुतं चर्म वै पारो
मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेति हकारशकारयोर्लोपो न अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात् तथा दंडहस्तः दधिशीतं कर्कषडुमित्यादौ सवर्णेदी
२३
२५

यः स्यात् दधिसांद्रमित्यादौ वणादेशाभ्यां स्यात् इह अज्झलौ कस्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थो न ग्राह्यः संज्ञारंभवैयर्थ्यापत्तेः विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पे तुल्यास्यप्रयत्नं
सवर्णमित्येव सूत्रयेत् नाप्यचामाचूभिर्हलां हल्भिः सावर्ण्यं निषिध्यते नाज्झलाविति सूत्रे सवर्णदीर्घस्य ग्रहणमिति सवर्णादेशस्य निर्देशात् ननु अज्झलावज्झलिरिष्टो न तु ह
ल् नानेन तत्सिद्धिरिति चेन्न हीदीर्घनिर्देशादेव ज्ञापकोऽस्ति तेन हि अचामज्भिः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषादज्झलोर्मिथो निषेधएव पर्यवस्यति अरोऽग्निर्सवर्णा इति
आपकाश्च ऋतुनाण्रालाविति सूत्रे तान्त सूचितमिति तन्न कर्तेषद्धं दधिसांद्रमित्यादावसिद्ध्यापत्तेः ऋकारलृकारयोरनयत्वात् ग्रहणकसूत्राणि तिरिक्तेर्वएवाणित्यक
त्वात् असकृतापरोण तथा पि अजपेक्षया व्यक्तिगौरवस्याभितिअन्ग्रहणमपनीयाण्ग्रहणं क्रियतामिति शंका पाणम्स्यावर्णेवगतत्वात् शलं शेनुव्यक्तिकायेवे सत्यपि
वर्णोच्चारणे विशेषानास्तीत्यभावान्तरं यस्कठस्कनाकृशालाविति सूत्रे पितुमुचितं स्यादेतत् शरां शभिरपि सावर्ण्यं निषिध्यते तेहि इकाराद्भिर्ग्रहीतत्वाद्वसंज्ञकाः
हल्ग्रहणे रागद्वेषश्च नचास्मादेव निषेधादिकारादयोनसवर्णा इति वाच्यं एतद्वाक्यार्थबोधाय प्राक्कपदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात् तस्मात्सवर्णस्याप्यभिकारादिभिः श
रामुपस्थापयितुमशक्यत्वात् तत्रानुवर्तः शाकाः शानुवृत्तः यशास्सौमित्यादौ झरो झरीत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्रैकैकजरारूपयोर्भेदेन इष्यते तदुद्वयं तथासर्वपक्षवानितिके
अज्झलोः प्रतिषेधे शाकारशनिषेधोऽज्झल्त्वादिति। अत्र शाकारग्रहणं शारामुपलक्षणं किं च अवर्णस्याष्टदशापि भिन्नस्य परस्परं सावर्ण्यं न स्यात् ततश्च दंडाग्रमित्या
दौ दीर्घो न स्यात् तथा हि हकारेण ग्रहणाद्धकारो हल् अस्य पाठाच्चाण् न चास्मिन्नेव सूत्रे एतस्य प्रवृत्तिः येन ग्रहणकशास्त्रमसावर्ण्यान्नप्रवर्तते ति... द्वानं वा
तिककारएवाह सिद्धमनेन त्वाद्वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति तत्र सत्रप्रत्याख्याने नेत्तरं प्रथमवार्तिके भित्रेतं तथा हि। नित्यावाक्यपरिवतन्म भाणांइति ... ते तत्र
वर्णादित्यनुवर्तते स्वराणां चेति विवृतमित्यनुवर्तते ईषादिति निवृत्तं तथा च प्रयत्नभेदाद्भ्रस्वरयोः सावर्ण्याप्राप्तौ किं सूत्रेण तथा च शशारान ... स्यार्थः
उपलक्षणं चेदं अकारस्य हल्त्वादिति बोध्यं सूत्रारंभमभ्युपेत्येदं वस्तुतस्तु कृरीत्यादसूत्रमेव नारंभणीयमित्यर्थः ईषत्स्वरस्य नु तु शनि स... ...स्

रा०कौ०
२८

अरंभपक्षेप्याह वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति अयमाशयः इह पूर्वं वर्णानामुपदेशः ततइत्संज्ञा ततआदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धिः ततो नाज्झलाविति तद्वा [illegible] वा
दविषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञा निष्प्रपेसति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः नत्वेतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये अन्यथा एतत्सूत्रेणैव इकारशकारादीनां सावर्ण्यनिषेधा [illegible] त्र
हणे सति अचत्वादिति हेतोरसिद्ध्यात्प्रदीपः पूर्वपक्षो असंभवदुक्तिकः स्यात् अथ पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थबोधे हेतुतया एतद्वाक्यस्य पदार्थबोधकाले एतत् [illegible] भावा
दिह सूत्रे इकारेण शकारग्रहः स्यादेव इतः पूर्वं सावर्ण्यनिषेधाय हादिनिबन्धनाई इतः पूर्वं ग्रहणशास्त्रमेव न निष्पन्नमित्युपिकंपनपर्यालोचेपः मन्येवं तुल्यास्य [illegible] तो
झलावित्याद्यो अकः सवर्णे इति दीर्घो विनप्रवर्तते तिचेन्न संवर्णसंज्ञा पुनरुत्तरकाले प्रवर्तमानस्य दीर्घशास्त्रस्य दंडाग्रकादौ विवेहाय प्रवृत्ति बहुप्रत्ययेनिकत्वात् तदन्य
ताव्च्छेदकरूपाक्रान्तत्वाविशेषात् न असवर्णे दीर्घत्वाविधानात् [illegible] त्स्वार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यं परार्थोपस्थिति प्रति सामग्री संपत्तौ सत्यां सा ऽभूत्वं
वाक्यार्थज्ञानविलंबेन शाब्दबोधविलंबादर्शनात् अन्यथा व्याकरणशास्त्रपरिखीलनविकलानां कापि शाब्दबोधो न स्यात् तथा वैयाकरणानामपि व्यु
सन्नपदकशब्देषु व्याकरणादेव साधुत्वबोधे तदुत्तरकाले च वाक्यार्थावगतौ आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणां दुर्वारत्वादिति दिक् साधुत्वज्ञानं तु न शाब्दबो
हेतुः असत्यां अपि [illegible] वाक्यत्वेन साधुत्वानुमितिः ततः शाब्दबोधजाते त्वस्यां परे [illegible] त्यागे [illegible] इति दिक् [illegible]
स्य इं सावर्ण्यनिषेधेऽस्त्यपि न क्षतिः परत्वात् नादिषु हि रूपद्वयं सिद्धान्ते इष्येते शकान्तराशास्ति विग्रहे कर्तृकरणे [illegible] इति [illegible] स समासे
ने परस्य शकारस्य [illegible] सकारस्यश्चुत्वं ततो ऽनचि चेति द्वित्वं ननु शरोऽचीति अनचीति वा द्वित्वनिषेधोऽस्त्विति चेन्न तत्र नाज्झलाविति निषेधादिकारेण शकारग्रह
णात् ततो सरोऽझरीति लोपविकल्पात् द्विशाकारं त्रिशाकारं वा रूपमिति सावर्ण्यनिषेधेऽपि [illegible] द्वे रूपे अनचि चेति द्वित्वस्यापि वैकल्पिकत्वात् तत्र द्वि
त्ववैकल्पिकत्वं यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्त्य [illegible] ताकल्प्यस्येति पाक्षिक निषेधाद्वा लोपस्य वैकल्पिकत्वं तु झयो होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्य

[illegible]

लावृत्

तरस्यां ग्रहणादनुवर्तते इत्यवधेयं तस्मात् सावर्ण्ये सत्यसति वा परत्वान्नादि इति द्विशकारकं त्रिशकारकं रूपद्वयं रविशेषः परत्वानाभ्यासे येषां प्रशंसया शानादिकानह इत्यमरः
नमष्वष्टेऽय शस्त्रागमित्यादावपि अत एव भाष्ये अपर आह [illegible] पक्रमस्य वार्तिकद्वयमपि एकहेतुकतया व्याख्या [illegible] अपर आह ग्रहणमिकारादिभिः शकारादीनामिति व्याख्या
[illegible] व्याहारेण प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वा शब्द इति व्याख्यातं तत्र अपर आहत्यपरितो बोधावनं तद्युक्तं [illegible] सावर्ण्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेऽपि
गुरुरीत्या दंडाग्रमित्यादि न सिध्यति [illegible] तस्य वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्य [illegible] आवश्यके शकारा [illegible] सावर्ण्याभावस्य [illegible] नि
लएवेति स्यादेतत् अगृहीतसवर्णानामेव नाज्झलाविति निषेध इति स्थितं तथा च इकारादीनां शकारादिभिः सावर्ण्यानिषेधात् कुमारी शेते इत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यादित्याशंक्य अची
त्युक्तस्यासमाहितं एवं स्थिते मालासु इत्यादौ [illegible] त्वं स्यात् हकारेणाकारग्रहणे सति गौरी [illegible] त्यादि [illegible] परत्वान [illegible] किंच [illegible] इति ढत्वं स्यात् वागा
शरीत्यत्र झयो होऽन्यतरस्यामित्याकारस्य पूर्वत्वं स्यात् [illegible] इणः षीध्वं [illegible] स्यात् दासी [illegible] दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात् रामआयातीत्यादौ हलि
[illegible] त्वं स्यात् देवा आयान्तीत्यादौ हलि सर्वेषामिति नित्यो यलोपः स्यात् चार वागपितेत्यादौ यस्य हल इति यलोपः स्यात् [illegible] विभाषेति लोपः स्यात् [illegible]
त्यादौ हलोयमामिति यलोपश्च स्यादिति बहुप्लवप्रसंगः अ० [illegible] आकारोऽनु हकारस्य सवर्णः ततो [illegible]
ग्रहणेऽपरिभाषा [illegible] व्याकृतिग्रहणादिति वार्तिकमते तु हकाराकारयोरकारान्तानां [illegible] प्रसंगः यद्वा आकारसहितो [illegible]
[illegible]
वन्नास्तीति सत्यग्रंथस्य व्याख्यानात् सकलमनाविलं इति शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं ई ईर [illegible]
[illegible] संज्ञं स्यात् हरी एतो विष्णू इमौ गंगे अमू तपरकरणमसंदेहार्थं [illegible] अन्यथा हि [illegible]

रा०कौ०५
२

वैलेत्स्यादावतिप्रसंगः स्यादितिभावः भाष्येतुव्युत्पत्तिः पदार्थोऽभेदकाश्चगुणाइतिपक्षमाश्रित्यगुणांतरयुक्तानांदीर्घाणांसंग्रहार्थं तपरकरणम[illegible] अथ
तकारस्यैवफलमित्यभिप्रेत्य तावेतेयुद्धकारेऽपिसिद्धः तात्परइतिपंचमीसमासपक्षस्याप्यस्थितत्वात् एकारस्यतुअण्वादे यागुदित्सूत्रेणसव[illegible] सिद्धेः इ
ह्वतोः परस्य तपरत्वात्गुणानांतरयुक्तसंग्रहाय युक्तोयत्नः तस्माद्भाष्यमतेऽपि इतोऽस्तपरकरणमसंदेहार्थमेवगुणान्तराभेदकत्वेतुईदितः [illegible] अभिप्रेत्य
एकरूप्यं कृतं इहतपरइतिसूत्रेपंचमीसमासोऽस्तित्विभिप्रेत्यदुदितितथाअनपरएवएकारोनिर्दिष्टइत्यपि सुवचं स्यादेतत् असंदेहार्थापिक्रियमा
णेतपरत्वेप्लुतंव्यावर्त्येदेव यथाऽयोन्मीलितंवक्षुः पटं नहिनपरवतीतिस्यात्मागात् अथायंदकारःक्षेदोरपीतिवर्तितेचेत्र एवमप्येकारोपहातुप्लुतं अपरत्वा
त् नत्वीइतोवाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनानवकाशत् जातिपरोनिर्देशइत्येतत् नहिंदरूपेण्यतिप्रसक्तिः दीर्घप्लुतयोरपिविशेषणीभूतामिवक्षितेतिचेत्कथंतर्हिप्लुतस्य
स्तरः नचप्लुतत्वाद्दीर्घनिरिक्तेवेतिवाच्यं अत्रीहतीत्यत्रअप्लुतवदुपस्थितइतिसूत्रेणाप्लुतवत्प्रयुक्तेप्रकृतिभावनिषिद्धप्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्यतस्यैवमृत्यात्वात् अ
प्लुतवदित्यस्यप्लुतदेवदत्तेतोत्मादेशवरितार्थत्वाद्वपथ्येतरोऽभ्यं तथाचपष्टवार्तिकं वधुजनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधोहि प्रगृह्यप्लुतप्रसंगोन्येनविहितत्वा
दिति अत्राहभाष्यकारः यथोद्देशंसंज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात्प्रगृह्यसंज्ञांप्रतिप्लुतोऽसिद्धः तथाचद्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात्सिद्धासंज्ञा कार्यकालपक्षेऽपि
प्रगृह्यसंज्ञोक्तिकार्यं प्रत्ययोःप्रगृह्यस्येत्यतदेशात्तयांप्रतिप्लुतस्यासिद्धत्वेनअनुनासिकःप्रवृत्तिनैतिस्यादेवदोषः एतेनअत्राहइतीत्यादौप्रकृतिभावोविधास्यमानः
प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकारान्तरसंधिषुप्लुतस्यासिद्धत्वेऽपिसंज्ञांप्रत्यसिद्धत्वानपायात् यथोद्देशपक्षएवहाज्भावेनइष्टत्वात् वस्तुतस्तुअनुनासिकप्रवृत्ति ३९
भयेनैवहयथोद्देशपक्षाश्रयणं प्रकृतिभावस्तुकार्यकालपक्षेऽपिस्वपारः नचप्रगृह्यः प्रकृत्यान्तेनएकवाक्यतापन्नांसंज्ञांप्रतिप्लुतस्यासिद्धतयात्रिमात्र

स्यसंज्ञानुरूपयोदितिवाच्यं प्लुतस्यासिद्धतायांबीजाभावात् यतःकेप्लुतःप्रकृत्येत्येतदेवज्ञापकमितितन्न प्लुतदशायांतत्स्थानिनोऽलसपायासधर्मामेजस्यात् नैवं
वंलक्षणेवदोषइतिवाच्यं अनाथौपनिमूलकवाक्यांतरकल्पनापेक्षयालाघवात् एवमपिहितत्वात् असत्वाविशेषात्प्रसंज्ञापक सिद्धः प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्तेप्रकृति
भावइतिनतुप्रगृह्यत्वप्रयुक्तोऽपि तस्मात्कार्यकालपक्षमाश्रित्यप्रकृतिभावस्यसमर्थयितुंशक्यत्वेऽपिअनुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेहयथोद्देशपक्षाश्रय
णमितिस्थितं अत्रहरदत्तः यद्यपिसंज्ञायांप्लुतासिद्धःप्लुतस्तथाप्यनुनासिकप्रवृत्तेरसिद्धएव ततश्चपस्थानेनुसंस्कारकृताद्विमात्रस्य नसोऽनुनासिकइत्यत्रोऽस्थानी
किंतुत्रिमात्रः नतस्थानिवद्भावात्स्यापिप्रगृह्यत्वं अल्विधित्वात् किंच अप्रगृह्यसिद्धः प्लुतःस्वरसंधिष्वित्यस्याश्रयणीयं दंडआटकमितिप्लुतस्यदीर्घेणानिष्टनिवृ
भास्यात् अतएवसुभ्रुकाइतिसुभ्रोकेतीत्यत्रगुणोभवन्प्लुतमेवनिवर्तयति नतुस्थानिनं अन्यथायादेशरूपेप्लुतःश्रूयेत तदिहयथोद्देशेऽपिसंज्ञापरिभा
षकथमिवेष्टसिद्धिः कथंवाग्रंथेषुतरवीपरविरोधइतिविपश्चितः एतद्व्याख्यातं आहुः यद्यपिद्विमात्रस्त्रिमात्रेणापहृतस्तथापिसर्वत्रासिद्धमितिशास्त्रा
सिद्धत्वबोधनात् त्रिमात्रोऽपिद्विमात्रएवायमितिबुध्याप्रगृह्यसंज्ञाक्रियते अतएवअमुनेत्यत्रमुत्वेकृतेतदुपजीवनेननाभावेयत्कृतेसुपिचेतिदीर्घोऽसुशाद्ध
एवंदशाक्षायमितिबुध्याप्राप्नोति तत्परिहारायतंनाप्राश्रयणेननाभावेकर्तव्येकृतेचसतिमुभावोनासिद्धइत्यष्टमेव्याख्यातं कृत्स्नेजंनस[illegible]पादपरि
ज्ञापकासमाहितं नत्विहद्विमात्रेकृतासंज्ञांस्थानिवद्भावेनत्रिमात्रेआनयामः येनानल्विधावितिनिषेधःशंक्येत नहिरजनभमप्र[illegible]प्लुकं
नगोरवतीतिवृत्तं एतावानेवपरंविशेषः रजतश्चमोअनाहार्यः प्रवर्तकः इहतुशास्त्रस्याप्रमाण्याद्दाहाकीशयोपितनप्रास्त्रप्र[illegible]िथा
मकइति नदेतत्कथटनेवस्फुटीकृतं यदाह शास्त्रासिद्धत्वाभ्युपगमाप्लुतबुद्धावसत्यांप्रगृह्यत्वेविधीयमानेद्विमात्रत्व[illegible]ह्येति

श० कौ०
२८

अस्सिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति वृत्त्वतुकोरसिद्ध इत्येतत्स्वरस्थं वार्त्तिकमिदं उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशो नेन [illegible]
मितं वृत्यस्य कार्येस्युतुगादेः तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः तथा चैकस्याथे सर्वं ग्रहणात्स्यात्सिद्धत्वमेवाभावः एतेन यस्मान्नसंज्ञा तस्मात्सोऽनुनासिक [illegible] प्रथम
इवर्णमुदाहृतं यवृषिदंडाटकंसुक्ष्मेकेनीत्यादौ आदेशस्तु तः श्रयेनेति नैष्विन्न उच्चरित्यान्तश्च प्यादेशोनुस्तुनस्यैव विहितेः सुतोमयापृहि यथेड [illegible] अनुनासि
त्यन्यदेतद यत्तु षष्ठ्यभावप्रकारो वस्युनि सिद्धः सुतः स्वरसंधिविधिनतु इहानुनासिकपर्युदासानुरोधाद्यथोद्देशपक्षाश्रयणाद्वा इति स्थिते स्वरसं [illegible] नापेक्ष
श्रापकाश्रयणे विनेदोष इत्याशयेन ननु सामान्यापेक्षज्ञापकमेव किंचिदाग्रहबीजमस्तीति दिक् ननुदाहरणेषु इदादिकमेवाद्विवचनं ननु तदंतमिति चेन्न यथेशावकोपे
नदंतत्वात् ननु ईदूदंतं द्विवचनांतमिसेव कथं व्याख्यातं एवं हि सतिव्यपदेशिवद्भावेनाश्रयणीय इति चेन्न कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारमित्यत्र
न्यपलक्षणेन द्विवचनांते अतिव्याप्तेः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति सुप्तिङंतं पदमिति अंतग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च एतेन ईदाद्यंतं यत् द्विवचनं तदं
तं कुमार्यगारादेरेतु सकारांतं द्विवचनं न त्वीराद्यंतमिति परास्तं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंताग्रहणात् यत्तु पूर्वं अस्मिन्नेव सूत्रे वर्णान्तरमुक्तं अर्थेकेतुके स [illegible]
स्तां वस्त्रे इत्यत्र शार्ङ्गरवाद्यादि अतिव्याप्तेरुक्तं व्यापिना परत्वाभावे कृते तस्यानुक्तिप्रत्ययलक्षणेन श्रुतीत्याद्यतिव्याप्तेः तन्न उं तरंगात्र विभिधीरवाहरं गापितु
वायतइति पश्चात्परापवाद औकारस्यैव लोपात् अस्तु तर्हि ईदाद्विशेष्यं तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेत्तन्न गंगे इत्यादेः सिद्धावपि दध्येते इत्याद
द्विः द्विवचनावयवो यस्यमकारो न तु द्विवचनं किंच प्रगृह्यस्य संनिहितत्वाद्विवचनमेव संज्ञि न तु ईदादि विशेष्यत्वात् तस्माद्यथाव्याख्यातमेव मनोरमं अश्विनो
मणीवोदितां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवोष्ट्रस्य लंबेते इत्यादि दंपतीव दरावानु मुनित्रयानुक्तत्वादस्मानाणाभिनिर्दिष्ट इत्यादयः एवं च वरदैः समासस्यापतः [illegible]
नयानुक्तानां वाक्यार्थनां तु रीवस्यैषिः शीसिदुर्गुहेभ्यो वा क्रमे के पदेरस्मिन्नायां अंगारकं इत्युच्यते इत्यादीनामनादरणीयतो [illegible] मणावेदस्य लंबते

तइतिदुइवार्थके न्वायाह्वानं निषेधमित्याहुः न्यासकारस्तु संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे इति शाकल्यग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनेह संबंधाद्व्यवस्थितविभाषायेत्युणाद्वे दंलभ्यत इ
त्याह केचित्तु इवार्थे च वा शब्दः प्रयुक्तो भामो भीमसेन इतिवत् कारंतु खंडितजलातिवर्ष कनाइवेत्यादिवद्वेत्याहुः वस्तुतस्तु वद्धा यथा तथैवैवं साम्य इत्यमरस्य पेत्वेविषा
इमाश्रित्य शाश्वंवपुपेशा इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातृभिरुदाहरणात्सर्वं सुस्थं पुस्तकाप्रमेव पाठः प्रातिपदिकमात्रमेतद्धितस्य च तेरननुगुणत्वात् एतेन स्फुटार्थ
[illegible] नयामरावी इमौ प्रगृह्योऽस्तः अमी ईशाः रामकृष्णावमू आसाते न त्वमू इत्युदाहरणं तद्वैस्वर्ण्यागतार्थमिति वाच्यं तस्मिन्नेकस्य मुत्वस्यासिद्धत्वात् अदसोमात्
[illegible] प्रतित्तु नासिद्धत्वं आरंभसामर्थ्यात् तथा च वार्त्तिकं आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे इति पुंसि वचनमेव चेहोदाहरणं स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनेतु मुत्वस्यासि
द्धत्वेप्येकारांतत्वात्सवर्णे वा सिद्धा संज्ञा ततश्च प्रकृतिभावोऽनुनासिकपर्युदासश्चासिद्ध एवेत्यवधेयं यत्तु हरदत्तेनोक्तं अणोप्रगृह्यस्य सूत्रापस्थितेन सूत्रेण संज्ञायां
[illegible] प्रमाणाद्यर्थं मुत्वस्यासिद्धत्वाल्लुं नयोरपि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासः सवर्णे वा सिद्धः एतस्सूत्रारंभस्तु अद्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति तच्चिंत्यं
स्तुतस्यांत इत्यनुतरेण न दृष्टे सत्ये यथोद्देशपक्षस्यैवस्थापितत्वात् तस्मात्पुंसि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासोप्येतत्सूत्रस्य फलं ननु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयं अथा
क्षरं सिद्धरदत्तोक्तिः समर्थयितव्येत्याग्रहस्तु हरदत्तं समर्थयितुं सर्वसंज्ञा कार्यकालपक्ष एवास्तु न चैवं मुत्वस्यानुनासिकपर्युदासो न स्यादिति वाच्यं ईईइत्यउउऊ उत इति
[illegible] परभागे मुत्वस्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात् एकारस्तु अप्लुतादेवमुतं ग्रहीष्यति नत्वतादपि परस्तपर इति तत्कालग्रहणापत्तिः ऋदोरप्विति वदृकारस्त्वाणभित्या
[illegible] ल्याप्य पुर्क्तं चैतत् यथोद्देशपक्षे मुत्वाश्रयसंज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां तत्रोक्तेन ते तमेवद्धिमात्रत्वेन प्रवृत्तिमाप्ता अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् नाभावस्तु मुभावात्या
[illegible] नभापाः ततोमुत्वमिति नतं नाभावमाश्रित्य मुभावेदशैषपुमिति

न प्लुतसोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञायुक्त प्लुताभावात्प्रागेव प्रवृत्तेः यत्तु पुनरेव प्रवर्तेत १ नेन इदं सूत्रस्थ हरदत्तग्रंथोऽपि उज्जीवित
श्री बुध्यासामनुवन्द दीर्घः प्रतिविध्यीयत इति तु धितं प्रगृह्यसंज्ञाकल्पाभावान्नकिंचित् न च प्लुतेऽनुनासिकत्वं तेरे वकलमस्तीति वाच्यं संज्ञायाऽअप्रवृत्तावपि
ल्लावद्धंस्याधु भाष्ये केयटयोः स्फुटं प्रभावः प्लुता लो कुयाधापिप्रगृह्यसंज्ञाकल्पाभावान्न किंचित् न च प्लुतेऽनुनासिकत्वं ... अंतरंगे बल्लीयइति न्यायात् प्रकृतमनुसरामः तन्नास्य
तुभावात् प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्युदासस्याविधिस्पष्टस्यतत्कृते लोवितत्यादेति सुप्लोके तीत्यादौ बहिरंगत्वात्सु तः अंतरंगे बल्लीयइति न्यायात् प्रकृतमनुसरामः तन्नास्य
णेऽप्यस्मिन्सूत्रे इदं सूत्रेणेकरूप्याभिधयोर्देशापक्ष एवाश्रयणीयः तथा च रुत्वस्योत्वं प्रतीवप्रगृह्यसंज्ञाप्रत्येव मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वं स्यात् न त्वयादीन्प्रत्यपि तन्नश्चामी आस
इत्यत्र अयादेशप्रसंगः अमुआसेन इतीरस्यावादेशः अमी अत्रेत्यङः प्रदान्तादतीत्येकादेशप्रसंगश्च न च संज्ञाप्रत्येवासिद्धत्वेन च नार्थक्यं स्यादिति वाच्यं अनुनासिकपर्युदासेन तु
तार्थत्वात् अत्रोच्यते यथानुनासिकपर्युदासः मात्रंप्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञा सूत्रं न प्रणयेत् अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसो नेत्येव ब्रूयात् असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु
सिद्धांतेऽपि न भवत्येवानुनासिकः अनण्त्वादवसानत्वाच्च अतस्तत्र मात्रग्रहणमीदूद्ग्रहणं वा न कर्तव्यं न चैवं हे अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः त्यदादीनां संबोधनं विभक्ति विरह
स्य औत्सर्गिकत्वात् अतः संज्ञारंभसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते तद्बलाच्च अयादिविरहेऽपि सिध्यति प्रकृतिभावस्यापवादरूपत्वात् उपसंजातनिमित्तोऽपि उत्सर्गे उपजनि
माणानिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यत इति परिभाषया वनाराच्च यत्तु संज्ञारंभसामर्थ्यादयादीन् संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वमुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापकादयादीन् बाधित्वा परत्वान्मुत्वमीत्वे इति
ल्ला अप्रगृह्यभावज्ञापने लाघवात् अर्थापत्तेरस्मात्सूत्रादुपपादकविषयताऽऔत्सर्गिकीं कृत्वा मुत्वमित्वयोरेकपदाश्रयत्वेन बल्लीयस्त्वं अंतरंगं बल्लीयइति न्यायात् न कथं प्रतिषे
धोपन्यासः नाजानंतर्य इति निषेधस्य असिद्धं बहिरंगमित्यस्याप्येव न तदा हत परिभाषायाः यद्यपि असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यनेनैव गतार्थत्वादंतरंगं बलवदिति परिभाषा न
कत्वियोति विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं तत्र आश्रयमाणं तत्र सापवादमिति वारत्वाभ्यां फलेऽविशेषात् वृक्ष इह इत्यत्र सप्तम्येकवचनेन सह गुणांतरंगः सवर्णदीर्घत्वं तु ब राम
हिरंगं न चेहासिद्धपरिभाषायां गुणो लभ्यते नाजानंतर्य इति निषेधात् अत एव अत्र च परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं आश्रयमाणनिमित्तोऽसौ परश्चासौ व्यवस्थया मुगप २८

त्संभवो नास्ति बहिरंगेणासिध्यतीति एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते अत एवोक्तं वार्तिककृता शात्वुडं तस्यानंतरंगलक्षणत्वादिति धियामि अदुदुवदित्यादि वृत्तेरुदाहृते
ज्ञापकं चात्र ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं तद्धि खट्वा आ ऊढा त्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगं इत्यंतरंगत्वाद्गुणे कृते ह्यद्धत्रोसत्यां पररूपं य
थास्यादिति क्रियते एतच्च संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधाद्वेति सत्यं अत एवापरिनिष्ठारूप्यकारणा अपवेतिपक्षांतरमाभि
त्यत्र सिद्धिकृत् मात्रा किं अमुकेत्र न त्विह सूत्रे ईदूताविवानुवर्तेते न तु एकारः सत्यं सति मात्राग्रहणे एकारो नानुवर्तेत अदसो मात्परस्य तस्यासंभवात् अन्यथात्वनु
वर्तेत एकदेशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना तस्मादेकारानुवृत्तितात्पर्यग्राहकं मात्रग्रहणमित्यास्थितं अत्रेदं तत्त्वं इह तो सप्तम्यर्थे प्रगृह्यो अदसः एतन्मात्वि च नंकलोऽनसूत्रेति ए
वं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे मात्राग्रहणं च न कर्तव्यमिति महल्लाघवं एकदेशानुवृत्तिश्चनाश्रयणीया भवतीति ई अयं प्रगृह्यस्यात् अस्मे इंद्राबृहस्पती
त्वत्पुष्पी वु रुवुवुन स्थानेसुपांसुलुगिति सूत्रेण शे आदेशः शिता सर्वादेशता शेषलोपः न युष्मे वाजबंधवः युष्मास्वित्यर्थः अत्र पदपाठकाले युष्मे इति
इत्यादावुदाहरणे रिबोध्यं संहितायां त्वत्रपरत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात् एवं त्वे रायः मृद्ये यस्त्वे सुभगा इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणं
त्वं बोध्यं लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं तेनेह न काशे कुशे हरिशे बभ्रुशे हरिवल्गु आम्पोलेमादित्वो भवः प्रत्ययः ततः सप्तम्येकवचनं निपात
एकाजनाङ्॥ ॥एकोजिपात आङ्भिन्नः प्रगृह्यः स्यात् अनिषेधाधिक्षेपयोः अ अपेहि इ विस्मये इ इंद्रः उ उत्तिष्ठ संतापान्वयार्थ्ये उ उमेशः एकाजिति
कर्मधारयः बहुव्रीहिरप्राधान्ये नांतरंगत्वाद् व्याहरतिमृगः इत्यादि निर्देशाच्च तेनेह न प्रेदं ब्रह्म सूत्रत्वे विधानविधा प्रेद्ध इत्यादि स्यादेतत् यद्यपि कर्मधारयस्तर्हि
एकग्रहणं व्यर्थं निपातोऽयोऽवू इत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः न च विपरीतविशेषणविशेष्यभावेन अजंतो यो निपात इत्यर्थः स्यादिति वाच्यं तदंतविधेरभावादिति वाच्यं तथा
निव्यावर्त्यं अभावेन लाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः न च हलंतव्यावर्त्यं तस्य संज्ञायां सत्यामपि प्रकृत्यभावात् न च पुरोऽस्मीत्यादौ हलंतस्य संज्ञायां सत्यां प्रक
लाभि

वाशेरुत्वं न स्यादिति वाच्यं प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वात् पादेशे पाणावात्। ननु सांतस्य रुत्वाभ्रवप्रसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसंगसादवस्थ इति
वाच्यं। प्रगृह्यसतं तीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात्। सकारांतस्य तु न किंचिदपि सिद्धकांडस्थं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत। तस्मादत्र निपातस्य विशेषणे अल्ग्रहणं
व्यर्थमवस्यादिति सुष्ठूक्तं। ननु अजंतस्यैव यथा स्यादज्मात्रस्य मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किं न स्यादिति चेन्न। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि अजंतत्वानपायात्। विशेषणसाम
र्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावो नेष्यत इति चेन्न। तदंतविधिपरित्यागेनापि तस्यार्थवत्त्वसंभवात्। तथापि अन्यतरपरित्यागे आवश्यके विनिगमकं किमिति चेत् आनङ्ग्रहणमेवेत्यव
धेहि। तद्धि व्यपदेशिवद्भावमाश्रित्य अमाङ्बाधे व्यर्थं स्यात्। तस्मादचो विशेषणत्वेपि आनङ्ग्रहणाज्ज्ञापकात् तदंतविधिर्नेति अचो विशेष्यत्वेपि तु नतरां तदंतविधिरिति उभयथाप्यल्
ग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितं। ननु अच्समुदायो निपातस्येकग्रहणमस्तु। अइउअ पेहीति हि समुदायस्यैव संज्ञा स्यात् नावयवानां। एकाच् इत्युद्दिश्य न न्यायादिति चरमस्यैव प्रकृ
तिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति चेन्न। अनित्वेकत्वस्याविवक्षयैव समुदायनिरासासंभवात्। अ आ इत्याद्यकारः। अत्र समुदायाग्रहण। तदंकानिरासार्थमेकग्रहणं तु
वर्णग्रहणे जातिग्रहणपक्षे व्यक्तिसंख्यानविवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्यत इति। तेनेदं भेदेऽपि हल्ग्रहणस्य जातिकत्वात् सिद्धमिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणं सूत्रेणैव ज्ञापितं
भवति। दंभेः सिद्धमित्यन्वयः। अन्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिकत्वादिति। तेन दंभेः सनि हलंतसनीत्वं तोलिकत्वात् इभावदंभेः इच्छतीति तोः कृतयोरन्त्योपाभ्यासस्य अभ्यासलोप
कृतं तांश्चेति सनः कित्वान्नलोपे अभ्यासलोपे कृते धिप्सतीति सिध्यति। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योरन्त्योः समीपे हल् नकारः ततः परः सन्। यस्मात्पुरः सन्
नकारात्मनापोइकः समीप इति कित्वं न स्यात्। तथा तृंहू हिंसायां तुदादिः उपरत्वाद्इडभाव इति तोः हृषति। लिटक्षतीत्यादि कित्वं स्यादेतत्। अइउ अ पेहीत्यत्र एकाज् इति वचनस्या यो
पन्यासो न युक्तः। समुदायसंज्ञा या अवयवानामननुग्रहात्। अत एव हि निम्लोपात् निम्लेपादित्यादौ बहूनां समुदायानां समुदायस्य तद्धो रापसंज्ञा स्वीकृता। नापि निपातस
मुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं। एके कस्मिन्निपातसंज्ञाविधानसंभवात्। सत्यं एकाच्समुदायग्रहणे शंकाभावं तु स्यादेव। तन्निरासार्थं वृत्तिग्रन्थ मम राम २०

दूरात् हूते वाक्ये समासान्तस्य प्लुतो रकारः स्यादथवा वाक्यान्तराभावात् प्लुतः।

कग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति। वस्तुतस्तु अवक संज्ञायामेकग्रहणमुक्तं ज्ञापकमाश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्यागे एकस्यापानुनिपातइत्येकं। चकारात्र। तथा अ
तेडिः अः हे अ आग छ इत्यपि प्रत्युदाहरणं। आङ् नाङित्येवंस्थामीमांसा भाष्यकारः। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयो
रङित्। ईषदर्थे न सूत्रेण निर्दिष्टत्वादेतन्नित्यस्य एतादेशो न कृत इति केचित्। तन्न। अत्र वाक्यान्तरेण च ङिताञ्जुकथनमात्रं न तु इत्यमेव कथितस्य तैमा अनुकथन
मितभाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मात्पूर्वत्र किंचित् प्रायवास्यांतरेणान्युपादिश्यते ते अन्वादेशाः। इह तु ईषदर्थादौ यो वर्तते इति वृत्तिनिर्दिधेया
किं तु माङ्त्वाप्रकृतामात्रेणापातो अतो नैतादेशाः। एवं न तत्रैषीनरथं त्वमेव तादिमं यागं पष्ट हं ङ्गापकत्वाप्यप्यादय्यातं। मीरूत्वस्य निषेध्यत्वाविनक्षणात्। सि
द्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादित्यस्तु। ईषदर्थे आउष्णं ओष्णं। आतीषदर्थे। इति कुगतीति सूत्रे वार्त्तिककृता ङ्व्यवहृतः। क्रियायोगे। आङितः। शतः। प्राद्यु हि ङित्युपूर्व
तः। मर्यादाभिविधौ निसमासारद्वंद्वे आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। मर्यादायाः सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वा समासः। मर्यादायां। आ
उदकान्तात् ओदकान्तात् अभिविधौ। आजन्मत्रात्। आसमुद्रात्। विनातेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः। आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यवड्डिन्त्रि
ईषः। पर्वप्रसंको तस्य वाक्यस्य स्यान्यथात्वे पोतेनापि आकारः प्रयुज्यते आ एवं तु मन्यसे। नैवं पूर्वमम्स्थाः संप्रत्येवं मन्यसेऽन्यथा। वाक्यारंभ सत्त्वनाप
आकार इत्युपरे। तथा स्मृते। स च आकारः प्रयुज्यते न तत्रतोभीनिर्दिश्यते। आ एवं किल तदिति। अत्र च वाक्यस्मरणयोरङित्त्वमेव तात्पर्यं। अतो वा
क्यस्मरणाभ्यां मन्यत्र ईषदर्थादिभावेपि ङित्वं बोध्यं। तेन आमेन्यस्य स्मरसायद्वभ्रअपाहृणानेन्यत्र संप्रत्ययेऽवतरणार्थाकारस्याङित्वेन आङोनुनासिकश्छंद
सीति प्रवर्तत इति शिष्टैर्हृद्यमाद्यः। पुंके चैतत् ङिदङितोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवक्षायामेतावता पि ङाप्यवादङित्त्वसंपाता तात्पर्यकत्वात्। प्रत्यभागा
तस्योरेव युत्यानुवादरूपत्वात् ओत् ओदंतो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् आहो इति उताहो इति निपात इति किं। रेवासि। तपूतेनित्यासआ। गा

श० कौ०
३१

पवाचा हि। विष्णो वा पशुरित्यत्र प्रमाहेत्येतदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति। तन्न। प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि क्षत्युभावात्। न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः। प्रकृतिभावविधौ
पदान्तादित्यधिकारात्। न चायं पदान्तो भवत्येकेति भ्रमितव्यं। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावेनानुत्पन्नविभक्तिकस्यैव रूपाभ्युपगमात्।
अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः। न चैवमपदस्य प्रयोगासंगतिरिति वाच्यं। अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीतेत्येवंपरत्वात्। तस्य सुप्तिङन्तविषयकत्वात्तद्विध
शास्त्रमूलकत्वात्। इत्थं च रीत्या सुविभक्तेरपि प्राप्त्या गौ इति स्वरूपस्यैवापरिनिष्ठितत्वाद्वा। अत एव हल्ङ्याब्भ्यो लोपः शाकल्यस्येत्यपि न प्रयोगे। कथं तर्हि इदं सूत्र
रार्थवद्ग्रहणाद्वार्त्तिके एङः पदान्तादिति रूपं कृतं। इति चेत्। तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षित्वा विभक्तिं चोत्पाद्य अर्थो वा नरो अर्थवानिति समासेन
समासे सुपो लुकं कृत्वा व्याख्यानात्। एतेनोत्तरसूत्रे संबुद्धौ वा किं गवित्ययमाह इत्यत्र हरदत्तो वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः। तस्मादिदं देवासीत्यादिक्रमेण प्रकृता
हरणं बोध्यं। न च एङः पदान्तादित्यारम्भसामर्थ्यादेव नेत्क्लिष्टिः। हरेऽवगच्छेत्यादौ चरितार्थत्वात्। न च एङ्ग्रहणसामर्थ्यं। ङसिङसोश्चेत्यत्र चरितार्थत्वात्। उत्तरसूत्रे
तु संबुद्धिग्रहणाभावे आहो इत्यादौ विपरत्वादिक्लृप्यमिति। पूर्वसूत्रस्य अहो ई आ इत्यादौ उत्तरस्य तु विष्णो इतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसंभवात्। नैव
ह ओ दन्तस्य कार्यितया उत्तरत्र तु विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधिविरहादोकारमात्रस्य कार्यितया भिन्नविषयकत्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यं। अप्रपाग्नित्यादौ
प्रकृतिभावस्य यावच्छ्रुत्यो मनु नु यारिखे हाभिप्रकल्प्य विरोधेन विषयभेदेऽपि विप्रतिषेधसंभवात्। अर्थाधिकारपक्षे तु उत्तरसूत्रे प्रोक्ताकारांतस्य संज्ञित्वाच्च। तस्मात्सूत्र
द्वयपि न वित्ययमाह इति प्रत्युदाहरणे नेति स्थितेः। प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न संबध्यत इत्याशयेन तु वृत्तिग्रन्थो योज्यः। अस्मिंश्च पक्षे मुंडकस्तु निघ्नायन इकौ राम
सवर्णे इत्यत्र पदान्तग्रहणं संबध्यत एव। अन्यथा गो यो गो य इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक्। स्यादेतत्। निपातसमुदाया एते। आह उ। आहो उताहो इत्यादि। ३
न तश्च आदिवद्भावान्निपात एकाजित्यनेनैव सिद्धा संज्ञा। न चैवमाहो इतीत्यादिषु उँ इत्यस्य प्रसंगो निरनुबन्धकोऽयमुकारः। न नु उञ इति समाधानात्। अ

त एव उञ इति स्वरूपेण कारोच्चारणमविसाधकं। अत एव उञ ऊँ इत्यत्र ऊँ इत्यत्र भाष्यकृतोक्तं। द्वावुकारावित्यौ। एको निरनुबन्धकः अपरः सानुबन्धक इति। न चैवमपि आ उ ओ इत्यत्र आ उ नाङो नेरेका
देशस्य अनाङि निप्रतिषेधप्राप्तेश्चातिप्रसक्तायदन्निश्चितव्यं। अनाङित्यस्य पर्युदासाश्रयणेन अङः नाङो नेरेकादेशस्य आद्यन्तवद्भावादनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात्। प्रसज्यप्रतिषेधे हि असमर्थसमासो वा
पर्युदस्य स्यात्। भाष्ये प्रतिषेधार्थमेतदित्युक्तेः ... मात्रं। कथमन्यथा अनुपदमेन अदोऽन्तादित्यत्राभिविप्रसंगमान्नां व्यप्रतिपदोक्तस्यैव ओकारस्य ग्रहणमिति समा
दधीत। तस्मादिदं सूत्रं विनापि सर्वं लक्ष्यं सिद्धमेवेति चेत्। अत्राहुः। अहो ओ इत्यादयो न निपाताः ते समुदायाः किंत्वसत्त्ववाचिन एव। एतच्च एतद्बलात्प्रतिपदोक्तस्य ओकारस्य ग्रहणमिति
वभाष्यबलाच्चावसीयते। तेन आ उ अहो इत्यत्र आ सम एकान्तरमानमिति निपातप्रतिषेधः सिद्धः। अत एव पदकारैरपि ओ सुवर्तमुक्त इत्यादौ ओ इति रूपादि एकपदेनैव पठ्यते
दंसूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदायमित्याभिप्राय एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातारः परास्ताः। स्यादेतत्। अ नदः अदः समभवद्दोऽभवतीत्यत्रातिप्रसंगः
अन्तस्य निपातत्वात्। ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञाविधाने निपातास्यभवा निपाता इत्यस्याधिकारात्। न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्यत इति वा
च्यं। वर्णग्रहणे एकपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। अन्यथा एचोऽयवायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्त्तेत वृक्षेऽपि करे इत्यादौ प्रतिपदोक्तकारितार्थ्यात्। वर्णस्य प्राधान्ये मासरूपरिभा
षा विशेषणत्वेन तु स्यादेवेति चेन्न। अविशेषेणाप्यप्रवृत्तेः। स्वरूपपदत्वात्। तथा चैषैव स्याम। अप्युत्पत्तिप्रसंगः। अगौर्गौः सममभवद्गो भवदित्यादौ गमेऽइत्योकारस्य प्रातिप
दोक्तत्वाभावप्रसंगः स्यादेव। न हि गौणमुख्यन्यायेन समाधानम्। तथा हि। संपीभवति ब्राह्मणः स्वच्छ्वति देवदत्तः मङ्क्षु सिच्यते तद्भावमुपह मित्यादौ बहुवचनपुरुषव्यवस्था
नुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः। तथा च प्रकृतोऽप्यारोपेणावगमानादिकृतिबाधकाभावात् ... स्वतोऽप्यन्यत्वं प्रति प्रकृतिभूत
स्य वाहीकादिष्वेव गौणाशब्दस्य गौणार्थता स्पष्टैव। अत एव महान्महाभूतो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादौ आन्महत इत्यात्वं न प्रवर्त्तत इति चेत्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वै
षम्यात्। तथा हि। विशिष्टोपादाने गौणमुख्यन्यायः। तस्यार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात्। अर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहसापेक्षत्वात्॥

ज्यो॰ तथा च ग्रहणमतद् इति विशिष्टग्रहणेन निर्दिश्यमानमात्रं गौणे न भवतीति युक्तं। इह तु ओदिति वर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थे वृत्ते न भवेत्। निपातसंज्ञा
३२ संज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव। अत एव हि संज्ञाभ्युपगमस्यापि प्रत्यभ्युपगतस्यापि तत्पुरा उज्जभ्युदुरा पुत्रप्रवर्तते। अत इन्द्र तु प्रयुक्ते तएव। उज्ज्वलयथा इओ यतश्च तुल्ययोगक्षेमत्वेन स्यात्। अत एव गो
वाहीके उक्ते। गोर्वाहीकं पाठयेत्यादौ न स्यादेव स एव। एतदर्थं पिवृणोऽश्रयत्वात्। गोत इति तपरत्वं मोकारांतोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात्। तथा च ओतो णिदिति सूत्रे ऽध्य
रु हृस्वपि। गामित्यत्र परापि वृद्धिर्नर वकारोन्त्र आत्वेन बाध्यत इति। तत्रैव कैयटोपि वक्ष्यति। ओत इति सूत्रं प्रत्याख्यं। ओकारांतोपलक्षणं तथा वा गोमन इत्ये नत्प्रत्याख्येयमिति
वृत्त्यादिग्रंथे षष्ठ एवमेवमस्थितं। यत्तु वदंति। मुख्य एव स्वार्थे सास्नादिमति गोशब्दो ह्व स्यात् लभते। ततो वाहीके ऽवांतरसंज्ञिधानाद् गौणता प्रतीतिः। गोभवादित्यत्र तु गौ
णार्थतां विना स्थिरेव दुर्लभ इति वैषम्यं। तस्मात् पदकार्येषु यं प्रायोऽन्ताप्रातिपदिककार्येष्वितिस्थितमिति। तन्न। सा वाक्यसंस्कारपक्षे स्यात् प्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थता-
पत्तेः। पदसंस्कारपक्षे तु क्रियया वृत्तोत्तरं संबंधः। तत एकक्रियावशात् कतानामरूपेण हानन्वयेन पार्ष्णिकः परस्परावच्छेदः तथा च गामानयेत्यन्वयेपि वाक्यार्थं न गौणार्थ
ता। किं तु वाहीकेन सह पार्ष्णिकावच्छेदवेलायां। न चांतरंगत्वेन प्रवृत्तेः पदसंस्कारो बहिरंगगौणत्वप्रतीतावपि निवृत्त इति तदपि न। तावतापि सूत्रे पाठयेति क्रियान्वयोत्तरमेव
गौणतायाः आश्रयणीयत्वात्। कठोपि कर्मणि भावे योपीतिपक्षे कथं चेदुक्तिसंभवे विशेषसामान्याधिकरण्यात् स्यादेकत्वीति येषेवं रूपे भाष्योक्तपक्षांतरे तु तुल्यन्यायात्
वतारात्र। अभ्युपेत्यऽत्र इत्यो पुनरावापनेश्व। शब्दप्रयोक्ता वाहीकनिष्ठस्य वकर्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च। तस्माद्द्वाश्रयत्वात् प्रवृत्त्यात्वे इत्येव तत्त्वं। न तु प्रातिपदिककार्येष्वि राम
दिति। अत एव च एकत्र शताः च अमित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेपि न स्यात्। यः किलष्टरूपपुरस्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात्। अभिव्यक्तिपदार्था ये इत्यपि गौणमुख्यन्याय ३२
एव विशिष्यकथनपरं। प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वे हि मुख्यत्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः। अत एव सर्वादिसूत्रे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति ई वार्त्तिके प्रत्याचख्यौ भाष्यकारः। इदं त्वाह। संज्ञाप्र

तिषेधो स्वावक्तव्यः। अभिव्यक्तिपदार्था ये इत्येव सिद्धत्वादिति। यत्तु तत्रैव कैयटो वक्ष्यति। प्रसिद्ध्यप्रसिद्धवशात् संभवतो गौणमुख्यन्यायो नेह ऽक्तः। पदकार्येषु पीनत्तुप्रातिपदि
ककार्येष्विति। ओत्वे तत्र उक्तत्वादिति। तदप्यस्मद्युपमार्गं। युष्मदस्मदोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्याणां उपसर्जनतायामिव संज्ञायामप्रवृत्त्यापत्तेः। युष्मत्पुत्रे अस्मत्पुत्र इ
त्यादावपि तदापत्तेश्चेति दिक्। तदेवमदोऽपवदगोमद्वदित्यादौ आदिति प्रगृह्यसंज्ञा अन्ययत्वादिवदनवत्वादितिवृत्तौ रीत्यैव पुरस्तः पदेव सूक्तः। अत्रोच्यते। सर्वसूत्रे अनाङिति पृथुदासाद् आङः स
दशाः प्रतिपदपठिता निपाता एव प्रगृह्यसंज्ञा इह स्वार्थाधिकारेण अनाङ्गं ग्रहणानुवृत्त्या वा तथैवेति सर्वसुस्थं। तथा च सर्वादिसूत्रे अकारांता कारो अनुपसर्जनत्वे सत्येव प्रयोगः
इति प्रयुक्ते कैयटः सर्वादिनि सर्वत्र त्रोषि शाव्यतता त्वं गौणतामामपि स्यादित्याशंक्य सर्वादीनामित्यत्र अनुपसर्जनादिति परिभाषया अनुपसर्जनानामेव ग्रहणेसि
द्धे तथाभूतानामेव सर्वविधावनुवृत्तेर्नान्त्यः कश्चिद्दोष इति समाधत्ते कैयटः। संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे॥ ॥ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषिपाठादौ न पादर्शनात्। संबुद्धि
निमित्तकः ओकारो अवैदिके इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात्। विष्णो इति। विष्णविति। संबुद्धौ किं। गवित्ययमाहेति वृत्तिकाराः। एतच्चिन्त्यं षष्ठ्यर्थे सूत्रे उक्त एव। अनार्षे
किं। ब्रह्मबंधविद्यब्रवीत्। इतागित्तियोपदोत्रा उञः॥ ॥उञ इतौ प्रगृह्यसंज्ञो वा स्यात्। उ इति। विति॥ ॥ऊँ॥ ॥उञ इत्यनुवर्तते। शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति
च। प्रगृह्यस्य उञ इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात्। दीर्घोनुनासिकश्च। ऊँ इति। इह यदि एकयोगः स्यात्। उञ ऊँ इति। तदा आदेशो विकल्पितेति रूपद्वयमेव स्यात्। ऊँ इति।
उ इति। अतो योगविभागः प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता। एवमपि ऊँ इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्युभयमपि नानुवर्तेत तदा उञ्मात्रस्य नित्यं
ऊँ भावविधानात् प्रगृह्यस्यैवाप्रगृह्यस्यादेशः स्यात्। तत्र प्रगृह्यस्यादेशोक्ते तत्स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात् ऊँ इति रूपं सिद्धं। न चानल्विधाविति प्रतिषेधः। उञ
इति समुदायरूपेणाश्रयणात्। तथा च इट ईट् इति सूत्रे इट इति समुदायरूपाश्रयणाद् ग्रहीष्ट इत्यत्र प्रश्लिष्ट इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिज्लोपः सिध्यति।
तिस्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते अप्रगृह्यस्य तु आदेशो ऽननुनासिको यण् स्यात्। तथा च इहरूपं विनयमन्यत् उ इत्येकमेव रूपं सिद्धं। नत्र परं द्वयमित्यव्याप्तिः। अतिव्याप्ति
श्च। साननुनासिके वकारयुक्तस्य प्रसक्तस्यापि प्रसंगात्। अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्तेत तदा प्रगृह्यस्य उञो नित्यमादेशः स्यात्। तत्र विति ऊँ इतीति द्वे रूपे स्यातां

अनुस्पब्रलादिस्यादे

शा॰ कौ॰ ३२ नतु उइतीति द्वितीयं। अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत ततउञ आत्रस्य आदेशाविकल्पनात् ऊँ इति उइ ती ति द्वयं प्रगृह्यं स्यात् विति वितीति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया।
रूपचतुष्टयं स्यात्। तत्र त्रितयस्य स्पष्टत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापततीति। तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनुवर्त्तत इत्युक्तं। इह विभक्तिवि
परिणामेन प्रगृह्यस्येति इति व्याख्यातं। आदेशसामानाधिकरण्यात् प्रगृह्यं ऊँ इत्येतदिति व्याख्यानेपि केनचिद्विशेषणइत्यवधेयं। ननु परिनिष्ठितमेव प्र
योगार्हं। परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तमित्यविरुद्धे स्यतां च एकादशानां तत्त्वं नो हि ऊँ तङ् तावत्। तावत्यावश्यकत्वात् अप्रवृत्तेति। वैकल्पिके उञ आगमो दृश्यतां च एकादशके
मेघ्रस्योदाव्याप्तिवारणायोक्तं नित्येति। अतएव वृ चूल्टू इत्यादीनाममलौकिकैः तिसिद्धान्तः। तथा उउइति इत्येतद्रूपं न स्यादेव। अत्र हि शाकल्यमते तु आदेशे
प्राप्यमेव। इतरेषां तु मते प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् ... एवं यदि शाकल्यग्रहणं वृथा अकृतं स्यात्। ननु विकल्पमात्रतात्पर्यकं। तथा च भाष्यं। शाकल्यस्य विभाषेत्युप्यथा
स्यादिति। उञः शाकल्यस्येति तिच। तथा चके पटः। शाकल्यग्रहणं तेरेव फलं वाग्ग्रहणेन प्रतिपाद्यतीति। स्त्रान्तरानुसंधानद्वारेण विभाषासंपद्यत इति च भाष्ये। अ
स्तुशाकल्यग्रहणं वृथाकृतं तथापि निपातएकाजनाङिति न नैव सिद्ध उञ इति तावन्नियमार्थं। तथा च शाकल्यभिन्नमतेन प्रगृह्यस्तेति प्रथमसूत्रार्थः। उत्तरसूत्रे प्रगृ
ह्य स्योञ इत्येतावतैव शाकल्योक्ते पुनः शाकल्यानुवृत्त्याइतरेषामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योस्तीति अनुमीयते तेन उइति रूपं सिद्धं। अथवा उत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्ति
सामर्थ्यादुद्घाटिकाराश्रयेण न शाकल्यस्यैव प्रकृते विशेषरूपत्यांतरंगत्वात्ते अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यस्योञ इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यता पिऋभ्यते। यथोक्तं किलोप इत्युक्तं भा
सामर्थ्याद्भाविति दिकू। आदेशस्य स्वायमनुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तं। तथा च वृत्तिच प्राचीनास्वं। उकारस्येति करणे नघुञ्चोरुञोए कोदापितः। शाकल्येनेति। एके संज्ञे
नुनासिक इति। अतएव पदेन ऊँ इति पदकाराः पठंती। सानुकरणप्रयोगेनुनासिकेनुनासिको वेत्येष विधिः प्रवर्त्तते॥ ॥ईदूतौ च सप्तम्यर्थे॥ ॥शाकल्यस्यात्
विति निवृत्तं। ईदं तं ऊदं तं च शब्दस्वरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यसंस्यात्। अध्यस्यां मामकी तनू। मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते सुपां सुलुगिति लुक् सप्तम्याः कावेतौ। मामकी
की इति। तनू इतीति पदकाले कार्योदाहरणं बोध्यं। सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणं। इह ताविति किं। विपः सर्वे ष्वियो अग्नाभवाति। अग्निरा राम ३२

द्वात्स्यां सप्तम्यां डा आदेशः पदकारैः प्रगृह्यं षु इति शाकृप्रयोगस्यानिमित्तत्वेनेहापि पदकाले इति शाब्दप्रयोगप्रसंग इति प्रत्युदाहरणमिदं। सप्तमीग्रहणं किं। धीती मती।
सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णई कारः ततो अकः सवर्णे इति दीर्घएकादेशः। नत्विह सुपां लुक्। ह्रस्वश्रवणापत्तेः। अर्थग्रहणं किं। वापी
मश्वो वाप्यश्वः। नुपामातिनेपातिः। अँ संज्ञायामिति सप्तमीसमासः। ननु सप्तम्यर्थोपीहास्त्येव तत्कथमर्थग्रहणकृतेपीष्टसिद्धिरिति चेन्न। इत्थं। जहत्स्वार्था हि वृत्तिरिति पक्षे पदे
वर्णेव तदन्ते वा पृथिपदार्थानामानर्थक्यादीदंतमिहानर्थकं न तु सप्तम्यर्थे वर्त्ततीति स्पष्टमेव। अजहत्स्वार्था हि वृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यतीति किंतु त
त्संसृष्टे प्रधानार्थे। अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यावानर्थः सप्तम्याभिधीयते। आधारसंसृष्टः निष्कृष्टाधिकरणरूपः तावन्मात्रस्येह ग्रहणमिति तृतीयाधिकरणभविष्यति। य
धपि वाप्यश्व समासे विग्रहसप्तमी केवलेन अधिकरणमात्रबोधः। यश्चाद्यास्यापितया संसृष्टबोध इति कश्चिदपि तथापि सिद्धान्ततावत्समर्थः पदविधिरिति परिभा
षानुरोधात् समासस्थले एकार्थीभावरूपसामर्थ्यं। ननु त्वयोपेक्षा। अतएव उपसर्जने विशेषणान्वयोन भवति। राज्ञः किदृश त्वादितिविदितो पलभ्यते। मीमांसकादीनाम
पि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसंबंधिनीत्वभाष्यव्याख्यप्रमाणके अर्थग्रहणेन वाप्यश्व न प्राप्तिप्रास्तेय्यावृत्तिः। आतिबलाका। शशारिशशिराटश्च बलाकाबि
सकंठिके त्यमरः। आप्याभ्युपोपि मञ्जी किंगाः। बलाकासाहचर्यादाद्रूति केचित्। वस्तुतस्तु त्वाशापदयः पक्षिविशेषवाचकाः न तु बलाकापर्यायाः। अतो बहुकाशाह
चर्यमप्रकिंचित्करं। श्री वंशपरमस्य पत्नीको शोक्नीकांडे। आटः शारसिवेरटी तक्केः। आतेरपि तस्याहत्य पीत। तपरकरणमसंदेहार्थमिति वृत्तिः। अत्रवार्तिकं। इदू
तौ सप्तमीत्येव। लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत्। पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाडाम्भावः प्रसज्यते। वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसीयदि। ज्ञापकं स्यात्तदंतत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्। अ
स्यार्थः। इदूतौ सप्तमीत्येव लुप्ते नार्थग्रहणेन अत्रोत्तरमाह। लुप्त इति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेरभावात् सप्तम्या एव संज्ञा स्यात्। लुप्तेपि लुपि प्रत्यय
नागस्यसंज्ञा सिद्धये कर्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः। ननु सोमो गौरीत्यादौ विभक्तेर्न लुप्यते। किंतु धीतिमतीत्यादाविव पूर्वसवर्णे कृते अकः सवर्ण इति दीर्घएकादेशस्या

शा०कौ० ५ ।एवञ्चाप्सप्तमीग्रहणेनग्रहणादस्येव सप्तमीत्याशंक्याह।एवंस्येति।आडाम्ब्या इति एकादेशं बाधित्वा परत्वादांग वृद्ध्याडामोस्याता मित्यर्थः।तस्माल्लुगे वेति स्थिते अर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेवे
३८ त्यभावः।नन्वर्थग्रहणं मास्तु।वचनसामर्थ्यादेव संज्ञाविधावपि तदंतविधिर्भविष्यतीत्याशंक्याह।वचनादिति।यत्रैव दीर्घत्वं तत्रैव वचनसामर्थ्यं स्यात्।इतिन भुक्तं सरसीशब्दान्तमिति यथा।
अत्र हि स्वरः शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति इकारादेशो सप्तम्या क्रियते।तथा च सोमो गौरी इत्यादौ न स्यादेवेत्यर्थः।एतद्वृत्तिमनाप्योति।तत्रापि सप्तम्या
लुगेव न तु इकारः।यदि सरसीशब्दाद्दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते इति भगवदुक्तेः।काकसारः सरसी सर इत्यमरकोशाच्च।तथा च सरसीः पुंस्त्रीलिङ्गं तु मध्ये त्यादि प्रयोगोपि
दृश्यते एवं च सरसीशब्दोपि लुगनिमित्त इति न किं करवैविवन्नोत्तदंतविधिरितिस्थितं।न च नकरीत्या असकृत्सरसीशब्दः सर स्वशब्दोपि सांतो निर्दिष्ट इव एव।तथा च सांतादेव इकारादेशो यम
स्त एवं हि सतिसंज्ञाविधौ ज्ञापकात्तदंतस्य तदंतग्रहणस्य पुनराश्रयणं न कर्तव्यं भवतीति चेन्न।तथा सति इकारस्य सुपः पूर्वेणानुदात्तत्वं भासरः शब्दस्य च सर्वधातोरसुनि प्रत्यये तस्य नित्स्व
रेण सरसी इतिपदस्याद्युदात्तत्वं प्रसज्येत।गौरादित्वेपि ल्यादयश्चेति पाठात् गिम्पल्याद्युंतः प्रातिनः सरः शब्दात् ङीषा तुं गौदात्तमेवेष्यते।तथैव वेदे पाठात्।एवं नहि प्रागप्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्ष
नां त णं नास्तीति ज्ञापको यदर्थग्रहणमस्तु।एवं च इहदे द्विवचनमिति सूत्रे इहदेदंतं द्विवचनमिति पक्ष इहदेदंतं प्र द्विवचनं तदंतमिति पक्षश्च समर्थितो भवति।तत्र हि कुमार्योरगारं कुमार्यगारं।अ
त्र कुमार्युके संपद्येतां मुकुर्योस्तांवेत्राइत्यादि तिव्याप्तिर्न दोषः।स च प्रत्ययलक्षणविरहादेवो द्वन्द्वे इत्यासंज्ञापकमिति।प्रागप्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्य निर्दोषः।कदं ज्ञापकं नु
प्रयुज्यते तदाह।नदंतत्व इति।नदंतत्वगर्भेप्रश्रद्धेयपीत्यपि।ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेरभावादेव तदंतप्रश्नस्तत्र नास्ति तदत्युपगतो भावाद्गह।मातेति।वाप्यश्चइत्यादौ माभूदित्यु
क्त।अत्रेदमवधेयं।अभितस्तत्रत्यभ्युदिमितिसंत्रादीरित्युक्तम्।नोनेपापोः किंत्वे वा तप्तमीशब्दात्प्रांशब्द व्यंजत्युक्तादंतं।प्रांत्पने नेति यद्यपि मुक्तमार्गः।विवृतिरसान्याप्तिवालोक
मितिपदपीः स्वपेः।वा तं प्रतिमितेसंमुखपावनादितिवातप्तमीः।निःशंगोमगारूतिवांतमगनत्मापश्च विशेषः।एवमप्युपपत्तिः सवर्णदीर्घयपि पपितात प्तमीइतिरूपं निर्विवादं।तथा
च इहत्यमप्रमाणस्य इकारस्य सप्तमीत्वात्तत्रापि सरसीपदेनस्य संगतं इकारस्यप्रमाणस्यासंभवात्सामर्थ्यात् तदंतविधिर्भविष्यतीति हितस्यार्थः।तस्माद्द्विकारांतो सामर्थ्या राम
त्तदंतविधौल ब्धसोमो गौरी इत्यादौ वापिप्रभविष्यती त्याशयः।कल्पकः।यप्यासक्त इत्यादौ तु भावयमेवप्राक्तिभावेन।तथा प्रयोगप्रचारंसः तथाविप्यानामेवोदाहरणानां ३८

घु

त्सौदोत्यादितिवाच्यं।मुतिज्ञयोग्ये विना अस्मादिदष्या श्चोदस्यत्वकल्पने अतिप्रसंगात्।लोकेप्रगद्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलंभाच्च।अत्र निषिद्धमनु
मतं भवतीतिन्यायेन उक्तौ कविप्रवीपदीवा तप्तमीइत्येषां प्रगद्यत्वस्येष्टत्वाच्च।अतएव वृद्धमते तुष्टु इति सूत्रे दृष्टेति ज्ञानित्यिं किंमुपादाय न्मसप्तम्यर्थः सादेशा
श्वदंदस्येव।भाष्यसद्भावात् इत्यादाहृत्यादृइति केचिदितिश्लोकवृत्तौ हरदत्तादयश्चोदस्तवं वदतां मते स्वस्यापरितोष मात्रित्य कुरितादृ॥ ॥दाधाध्वा
व्वदाप्॥ १) दारूपा धारूपाश्च धातवोघुसंज्ञाः स्युः।दाइदपौ वर्जयित्वा।तत्र दारूपाश्चत्वारः।डुदाञ् दाने।दाण् दाने।दो अवखण्डने।देङ् रक्षणे।प्रणिदत्ताति।दाण्।प्रणियच्छति।दो।प्र
रू णिद्यति।देङ् प्रतिदयते।धारूपौ द्वौ।डुधाञ् प्रणिदधाति।धेट् प्रणिधयति वत्सो मातरं।अदाब्लिकार्ये।दाप् लवने।दातं बर्हिः।लूनमित्यर्थः।घुत्वाभावाद्दोदद्घो
रिति न प्रवर्तते देपङ्शोधने।अवदातं मुखं।इह घुत्वाभावादेव उपसर्गादिइत्येतन्न स्यात्।घुप्रदेशाः नेर्गदनदेत्यादयः।इह दोदे ङ्घे टाम्नुकरणानि घ्युवस्यापतत्प्रकृतिव
दनुकरणमितिअतिदेशादाद्विदेश्चपदेशी तीत्या लंक्रियते।अनैमित्तिकमात्वं।शातिनुप्रतिषेधइतिसिद्धांतात्।नैवं।निमित्तत्वानिनैस्यादधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञानि
षेधादिति वाच्यं।अधातुरितिपर्युदासाश्रयेन तुप्रसज्यप्रतिषेधः।अस्तिचेह स्वाश्रयमधातुत्वं।यद्यपि वदे तौ घ इत्याद्यविहादिकाभिविशेषपुरस्कारेणेवातिदेशात्वत्वप्रव
तीभविष्यतः।ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा दाधा इति निर्देशः कर्त्तव्यः।प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दोदेङ्धेटां तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं घुत्वं।लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः
निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येत्यस्याश्चनेहप्रवृत्तिः।सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात्।अतएव दाप्लवने धान्येरोनातिप्रसंगः।तयोरनुकरणे आत्वासंभवेन इहद्दघइत्य
नयोरनुपात्तत्वात्।ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात्प्रणिदयति प्रणिधयतीत्यादे आत्वविरहात्कथं घुत्वमिति चेदाशंसो सि।नहिरयं कृतात्वमनुकुर्मः।येनोक्तदोषः स्यात्।अ
पितु देदोधेङ्स्यॆ उंते ष्ववानुक्रियमाणेषु लक्षणवशान्निष्पन्नमात्वमित्यर्थः।नचैलक्षणोनरूपान्यत्वेपि अनुकरणता हीयते सख्यरसंबुद्धावित्यत्रापि सखिरूपप्रतीतेः।गवि
रू ८

न

२०कौ ५ स्पमोहत्यक्रोगाद्गुणनीतेश्च। दीङ्स्तनेहग्रहणं। तदनुकरणे आत्वासंभवात्। वार्त्तिकमते एङंता नांदीङादीनां मात्वविधानात्। भाष्यमते त्वनिमित्ते परे स्वरूपाभावात्। तेन एरीङ इत्यादा
३५ घाले कृतेपि घुसंज्ञाविरहात् [illegible]ते त्यत्र नेर्गदेतिनित्यं णत्वं न प्रवर्तते। शेषविभाषेति वैकल्पिकं तु स्यादेव। तथा उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्य त्यत्र स्थाघ्वोरिच्चेति इत्वं न प्रवर्तते इति सकारस्य मृतैः।
नन्वस्मिन्पक्षे दापदेपावनुकृतौ न वा। आद्ये अनुकरणं घुसिद्धसौभगसाधर्म्याच्च येषु घुसंज्ञा वैकल्पिकः स्यात्। अंते अदाविति व्यर्थं स्यात्। अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोः घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादिति चेन्न
न। अदाविति अस्मिन्नसति तयोरप्यनुकरणं संभाव्येत। न हि लक्षणैकचक्षुष्का [illegible]दीदेङ दानांदाङ्देपोश्च वैलक्षण्यं किंचिदनुभवन्ते। युक्तं चायं ग्रहणाग्रहणव्यवस्थाप्येषामां। व्याख्यानतो वि
शेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते किंतु आगतिकगतिरेषा। अनभिधानवत्। नवतद्बलेनासिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते। वार्त्तिककारमते तु प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदमनुकरणं।
तच्चेवं प्रणिधुति प्रणिदयते त्यादौ शीतिनस्यात्। स्वाबाभावात्। तथा देङ् रक्षणे। अवदित। धेट्। धन्याधित। प्रणिदाता। प्रणिधाते त्यादावपि न स्यात्। आत्वस्यात्र लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्र
तिपदोक्तस्यग्रहणमिति तिन्यायादिति वाच्यं। वचनबलेनैवतत्समाधानात्। तथा च कात्यायनवार्त्तिकं। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्दर्थमिति। भारद्वाजीयाः स्वप्र
तिपदोः प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमिति तिन्यायादिति वाच्यं। वचनबलेनैव तत्समाधानात्। तथाचदाधाप्रकृतयोर्ङे इतिपठंति दाश्च प्रकृतयश्चेति द्वंद्वः। त्वासन्निधानाद्धातोरेव प्रकृतय इति व्याख्येयं। भाष्यकारास्तुवार्त्तिकं प्रत्याचक्षुः
ठंति। शिद्धकृतार्थमिति। तथा च दाधाप्रकृतयोर्ङे इति पठिष्याम। प्रणिमयते प्रणयमयते त्यत्रापि णत्वं यथास्यात् तदेव पुरस्तादपकृष्य घु प्रकृतिमाङ इति पठिष्यामः। घुप्रकृत
घु तथाहि। नेर्गदेति सत्रे मावदवस्य प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं। प्रणिमयते प्रण्युमयते त्यत्रापि णत्वं यथा स्यात्। नैवं मीनोतिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तेः। मांङ्मेङ्ङकारानुबंधस्येव तताव्रपवयपठनीयता
यश्च माश्चेति द्वंद्वः। सन्निधानाश्च प्रवौमरयोः प्रकृतिर्गृह्यते। नचैवं मीनोतिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः। घुप्रकृतिमाङिति पाठे न प्रणिधुति प्रणिदयोति इत्यादेः सिद्धत्वात्। शिद्धर्थतावत् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त
व्यं। अन्यथामामानेइत्यत्रातिप्रसंगात्। तस्मात् घुप्रकृतिमाङितिपाठे न प्रणिधुति प्रणिदयोति इत्यादेः सिद्धत्वात् शिद्धर्थता वत् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त
तु। अन्यथामामानेइत्यत्रातिप्रसंगात्। तस्मात् घुप्रकृतिमाङितिपाठे वक्तव्यमिति पुनरवशिष्यते तदपि न। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य
ग्रहणमिति स्थितौ भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्तव्यमिति पुनरवशिष्यते तदपि न। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य राम
ग्रहणमिति स्थितौ। भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं। ... तद्विअदाप्इतिसामान्यग्रहणार्थं क्रियते। लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां देङ्ग्रहणाभावे तु किंनि ३५
घुसंज्ञासिद्धेः। अस्यांच परिभाषायां देपःपित्वं लिंगं। तद्धि अदाप्इतिसामान्यग्रहणार्थं क्रियते। लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां देङ्ग्रहणाभावे तु किंनि

ध्याद

६

पःसामान्यग्रहणार्थं न पित्वेन। नचैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेनेति वाच्यं। दोदद्घोरित्यत्र धेग्निवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन दइत्यनेन धेटोपि घुसंज्ञाज्ञापनात्। न च दधातिनि
वृत्त्यर्थं दइत्यक्तमिति वाच्यं। तत्र दधातेर्हिरिति सोरेण विधानादेव दद्भावप्रसंगात्। न चैवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यनेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबंधप
कग्रहणे इति परिभाषाया भाष्ये यथा बाधस्तथा अथ वृद्धग्रहणपरिभाषायाः अभिबाधः स्यात्। तथा च प्रनिदारयतिप्रविधारयति इत्यत्रापि अतिप्रसंग इति चेन्न। गदादीनां प्रउ
पसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य तानेर्गदादीन्प्रत्युपसर्गस्यनेरिति व्याख्यानात्। दारयति धारयत्योरप्रविप्रवयोस्तदाधारूपयोरनर्थकत्वान्नतं प्रतिउपसर्गत्वं। प्रावृषा पु
नः प्रादय स्तत्रं प्रत्येव गतुपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात्। नचैवं प्रणिदापयतिप्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यं। तत्र घुगागमात् प्रवृत्ताइत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तौ घुग्वि
शिष्टस्यापि घुग्रहणे न ग्रहणात्। अनागमकानां सागमकाः इत्याश्रित्य इति पक्षे तु स्पष्टैन घुवेन घुसंज्ञासिद्धेः। न तु अनंतर्गमिवे तेषामंतर्ये संयोगो वा नष्टाश्चेदुपरत्ववारितस्था
नेंतरतमसत्वस्थमाधुरीत्या दौरवत्यादरपि दापयत्यादि साम्यमेव। निष्पन्नस्याणोरप्येत्वात्मकपरमेनरेकघुकारविशेषादिति चेत्सत्यं। सिद्धेतु प्रसंगेरपरत्वादित्यकरणपरस्तत्र
स्थवार्त्तिकरीत्या समाधानेक्ते। उक्तभाष्यरीत्यातु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्तसूत्रकारमतमाश्रित्यउद्धर्तव्यः। नहि दधइत्यनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यत इति दिक्। इदं त्ववधेयं। प्र
णिदापयतीत्यत्रापि उपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यं णत्वं। क्रियाविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकप्रत्ययं तु प्रसर्गत्वाच्छेषविभाषेति विकल्प एव। न तु नित्यं णत्वमिति। स्या
देतत्॥ उपदीदीघतइत्यत्र सन्निभी मी मेति इस्त्वाभावः स्यात्। वार्त्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात्। सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नायं दोषः। सूत्रकृता दीङो ऽननुकरणत्वात्। भाष्यम
ते त्वात्वे प्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञायां तद्विरहादितिचेत्सत्यं। वार्त्तिकमते पि नेयं दाप्रकृतिः। एङंतानामात्वविधानाभ्युपगमात्। नचैवं आदेत न्निबंधनघुत्वप्रत्ययाद्यसिद्धिः।
तत्राकारांतलक्षणप्रत्ययविधिपरिभाषया एवं नैतत्सिद्धेः। भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाय एज्विषये आत्वं सिद्धांतितमित्युन्नेदंतत्। इदंतु वक्ष्यते। भाष्यवार्त्तिकोभयमते ऽविउ
पादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्यत्यत्र स्थाघ्वोरितीत्वं प्राप्तं। तद्भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतं चपदीसत इतिस्थितए ज्विषयप्रवृत्त्यात्मनमात्वं सिद्धांतितमुपजीव्यति।

—भाष्यमतेपि प्रयोगस्थानामिवानुकरणात् । अन्यथाणत्वपि भावे प्रकृतिग्रहणाय कर्षणेन वार्त्तिकस्वरुं उनेनसंगच्छते ।२
तथा भाष्ये दीर्घमुक्तमित्यत्र न त्वा पुनिश्रतिभाष्यं न चनागहे दरूपत्वात् कथं पुंस्त्वं कथं वा ताच्चेवं पनेतत्वमितिवाच्यं दोरदूषोरिति चेदूनित्त्वविधिग्रहणादनुबंधोपदेशे जं न त्वा भावे पि अभेप्रत्ययरतिज्ञापनात् ७

अ

१०कौ०५ यदित्वात् पुंसंज्ञास्यात्तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेति स्थिनु: कित्वं स्यात् अतोभू कि कमुपजीव्यप्रवर्त्तना आकारकित्वप्रवर्त्तिकां पुंसंज्ञां न प्रवर्त्तयत्येवेति । वार्त्तिककृता तु दीङ: प्रतिषेध: स्थाघ्वोरित्व
२६ इति वचनमेव कृतं । अस्य मते विदीङ: स्तआदावात्वे कृते घुणिदा तेत्यादीनेगदितिणत्वं भवति । अतएव वार्त्तिककृता दीङ: प्रतिषेध इत्येवोक्तो न किंतु स्थाघ्वोरित्वइत्यविषय विशेषानिर्दिष्ट: स्त्व
मेतेतु नभाष्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव । किंच । भाष्यवार्त्तिकयोर्नकेवलं सूत्रकृतासह विरोध: किंतु परस्परेणापि । तथाहि । भाष्यमते प्रणिदायते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणा
त् । वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकं । एजंतानामेव प्रकृतित्वात् तु गमेनई दं तस्याप्रकृतित्वात् । अन्यथा उपदिदीषते त्यत्रे स्वभावापत्ते: । तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सह दूर्वो विरोध: प्रणिदीन इत्यादौ
तु भाष्यकृता सह इतरेतरविरोधो विरोध इष्यते हर इति । अत्रेदं वक्तव्यं । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धांतात् भाष्योक्तरीत्या सर्वत्रदीङ्ङपेरेनेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेपि शेषेवि
भाषेति व्यवस्थितविभाषाश्रित्य भाष्याविरोध: संपादनीय: । एकवाक्यतये वसर्वनिर्वाह संभवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति । ननु अदाबिति प्रतिषेधे दाप् लवन इत्यस्यैव ग्रहणं
युक्तं नतु दैप: । प्रकारेभ्रस्यमाणे औत्वविधौ गादिति चेन्न । अनुबंधा अनेकांता इति पक्षश्रूयमाणस्यापि पकारस्य कार्यादि परनव प्रवृत्तेन धातोरेजैतत्वान्प्रायेआत्वप्रवृत्ते: । एकांता अनुबंधा
इति पक्षेपि न वत्यवालो नौ नुबंधकतमने जंतत्वमिति सिद्धांतात् । अत्र चउदीचांमाङो व्यतीहार इति कृतात्वस्यमेङो निर्देशो ज्ञापक: । न च माङ् मान इत्यस्यैवात्र निर्देशो स्त्वितिमिनोत इ
त्यादेस्त्वपि कदाचित् व्यतीहारे इति सिध्यतीति वाच्यं । अपूर्वकालापेक्षस्य कायत्वस्य माङ् मान इत्यस्मादप्यनभिधानात् । अत्र भाष्यकारोक्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहु: । एवं च मेङ इत्येव प्र
ठनीयं माङोव्यतीहार इति गुरुकरणं तु अनुबंध कृतमनेजंतत्वमिति ज्ञापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु नानुबंधकृतं तु दित्यादिषु दाप् दापो पनेद इत्येव पठिष्यत इत्याहु: । न तु स्वरेभेद: । दापतं
स्यादेरूप यथाप्युदात्तात् । न तु ताच्छीलिके चानश्चिदाप्रमात्र इत्यत्र स्वरे भेद: । इत्यपि धातोराद्युदात्तत्वा । वापितु चानश्चतां तोदात्तत्वमिति चेन्न । उभयथापि तोदात्तत्वानपायात् । न च
रयत्स्वरस्यसार्वधातुकत्वे न प्राबल्यमिति वाच्यं । अन्यत्रापि करणेष्विति पर्युदासात् । भात्ममान स्वभ्रेत्यत्र भाष्ये केयट बलेन स्वरश्री कृत्वा नरयपि अंतोदात्तता याः सिद्धत्वात् । स्था
निवत्त्वात् य: केयट्यं यस्क स्वरस्य स्वस्य भाष्य स्वोक्तिभ्यां विरोधात्प्रामादिक इति वक्तव्ये । यद्यप्यत्र स्वरस्य दिवादिष्वेवादंतत्वेन न पठिता: । गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयि राम
३६

य

तुं । तेननविश्वसेदविश्वस्तो । पृथिकत्वानिता: प्रत्ययादाश्च संत्य इत्यादिसिद्धं । यत्तु भाष्ये एकांतत्वे पक्षेपि नदाप इत्यत्र पकारलोपे कृते भविष्यति । दाप् लवने तु भन्तरवेमनुबंध: ।
अनयोरुत्पादनीयमितिसिद्धांतितं । तत्र स्वंप्रत्यवतिष्ठंते । सत्यप्येजंतत्वे उपदेशोएजंतत्वं कथमिति । अत्रोच्यते । प्रकरणसामर्थ्यादुपदेशे एजंतत्वाभावेपि आत्वप्रवृत्ति: वक्तव्यत्
उपदेशग्रहणं भाष्यकारेणन मन्यते । तथा च तत्र वक्ष्यति । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेतासोतित्यत्रापि प्राप्नोति । अत्रापि च भ्यः प्रवृत्ति ज्ञापयति न पर नि
मित्तस्यएच: आत्वं भवतीति यदयं क्रीङ्जीनां णाविति आत्वं शास्ति । नेतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ् जीनां णावेवेति । यतर्हि मीनातिमिनाति दीङां ल्यपि चेत्यत्र एज्ग्रहणं
अनुवर्त्तयतीति । ननु प्रणिदापयतीत्यत्रापि अदाबिति प्रतिषेध: स्यात् इति चेन्न । यथोद्देशपक्षे तरंगत्वाद् बहिस्थायामेव घुसंज्ञाया निर्देशत्वात् । कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञायामात्वस
सूत्रमपि वांत: चेत्वेन सर्वत्र प्रकारो निर्दिष्ट: अतोदापयतीत्यत्र नासौ निषेध: तस्यापित्वादाबन्तत्वाच्चेति ॥ ॥आगुंतवुरे कस्मिन्नु ॥ ॥अत्र सहायपि आदाविगुंतेइवकार्याणि
स्क: । औपगव: । यथा तस्यादीनां प्रत्यया कदात्वं भवतीति एवमिह अणोपि । आभ्यां यथा ह्रस्वाभ्यामित्यादौ स्तुपि चेति दीर्घत्वं भवति । एवमिहापि इङ्गतो दिवादि: । एकं । अनेकोयदिति
अजंताद्धातोर्विधीयमानो यथोत्तमत्यो यथा चेयं जेयमित्यादौ भवति तथा इहापि इणस्त एतिस्त इतिक्यपि इत्यमित्येकरूपं न तु एयमिति । एकस्मिन्निति किं । सभासंनयनेभव:
साभासंनयन: अत्र हि आकारस्य आदित्वेसति तमेवाश्रित्य सभासंनयनेत्यस्य ह्रस्वत्वं स्यात् । न तत्र अपं बापित्वाद्द्वापे इति छ: प्रसज्येत । तथा वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति सूत्रे आ
दिग्रहणस्यापीदमेव व्याख्यास्यतस्मात्सामर्थ्यादिवे [illegible] सभासंनयनेत्यस्य वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न । वदिहि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनाति
देशिकस्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं तर्हि जानातीति ज्ञा [illegible] आलणी इत्यादिरसा हा पोपि वृद्धो न स्यात् । न तत्र ज्ञा या अणंतीय: इत्यादिनुसिध्येत् । अत्र सोतर्हि प्रकृतसूत्रस्यैक
ग्रहणे यत्र आदिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अंते च स सर्वोपि विशेषादतिदेशस्य विषय: स्यात् । यदि तु अतिदेशसामर्थ्यात् शौशाद्द्वद्दनुवृत्तं विशेषा सभासंन
पु पि स्यात् । वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवे विचेदह हे तेषु अतिदेशस्यादिग्रहणस्यच सामर्थ्यात् सर्वत्र विकल्पापत्ति: । इह एकग्रहणे कृते तु अनमप्यमो व्याहत्या वृद्धसंज्ञा

न

शा.कौ.० पामादिग्रहणं सार्थकमिति हिकुः यत्रान्यासहकृतोक्तेः अतिदेशस्तत्रैकग्रहणाभावेहद्दसंज्ञा तत्रस्थमादिग्रहणं आनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सत्‌ः असहाया
हीनोच्चाहीनामेवहद्दसंज्ञा वारयेत्तः ननु समासे नयनस्य । सनयनेस्मेजेहत्तगौताम्बनुरोऽवचोपेस्य अनातिदेशिकस्यादिन्येसतन्तत्वादिति तन्नित्यं पाल्लिन्स्तिपस्मा
३७ ना त्सर्वेणान्तिस्थआदित्वसिद्धान्तो त्यामध्यस्यापि आदित्वविहानात्‌ इत्यानेवदिहविशेषः असहायेसत्वतदविशेषणविरहादुष्टाभावः मध्यस्थेनुदेशोप्याभावाह्निशिष्टा
भावइति वार्तिककारस्य लाघवादसत्वमात्रमादिग्राहस्य प्रहर्त्तिनिमित्तं । अनुत्वमात्रेवोजशब्दस्य । ननु तत्त्वस्मिन्निस्मिन् विशेषणं । गौरवात्‌ तथावासहायेपि
मुख्ययोरेवार्थयोः संभवइति मन्वानः सूत्रमेतन्मतान्तरवौ आहवा आहकु इत्यानुत्रालक्षण न्याहायंनयोः सिद्धमेकस्मिन्निति भाष्यकारस्तैनैतन्मेने । समस्मिन्निति न्नि
विशेषणमसेयमप्युक्तस्य गौणस्यामाणिकत्वात्‌ः लोकेत्वयमादिरंतोवेत्यक्ते अवशिष्टमपि किंचिदस्तीतिनियमेनप्रतियंति । यद्यप्रियतोपस्थितिस्तत्रापि साध्या
अनुभवमेपलभ्यएकदेशमात्रे शक्तिकल्पनेतुसगुणादिपदानामपि लाघवात्‌ हार्यत्वमात्रे प्रिनत्वमात्रेतंघटकपुत्त्वमात्रेवाशक्यतावच्छेदकं स्यादिति शिष्टविष तर
न्याय यकशब्दच्छेदेनसकलशिष्टव्यवहारोकोपः स्यादिति ॥ नन्वेवमपिव्यपदेशिवद्भवनेकृत्रिममेवास्यात आरेताहोवा त्वचप्रवृत्तेप्राथम्यादेकाचूत्वेवाप्रसिद्धि दे
त्वेयथास्यात्‌ । एकाचइतिहिबहुव्रीहिर्वृत्तौ नचइतोरुद्ध्यायादेशयोरुभयोर्हुद्दाव्यतम्बवकृतेन्त्राय आरेस्तनयोरेकान्त्वपचेहि व्यमुख्यमेवास्तीति वाच्यं । द्वि
स्र वेनेचोतिरूपातिदेशेनदसत्रेअनयोरेवद्वित्वोक्तेः किंच यजेः पंचमलकारेसहेवान्यहोहि षितोयत्रीपानिसाहोषिड्डुलेलेटीतिसिपः तस्यश्चेवः व्यपदेशिवद्भा
वेनैव साध्यं । प्रत्ययस्य सकारस्तस्यषत्वमितिसिद्धान्तात्‌ । तस्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येवसस्त्व्यंतात्किंमहतासत्रेण । अपदेशोनामविशिष्टो मुख्योऽपदेशो
व्यवहारएकाच इत्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशीपचिमतिः तस्मिन्निवासहायेपिकार्यस्यादित्यर्थः अतएवभाष्यकारः अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति । वचन एक·
निरपेक्षालोकव्यवहारएवव्यपदेशिवद्भावेसिद्धेएवंघटनोद्दिशिव्यपदेशिवदिति भपमपिनसूत्रपितव्यमित्यर्थः । अस्तिलोकेनिरूढोपंव्यवहारः अपमेवमेज्येष्ठः

पुत्रोऽयमेवमेमध्यमोऽयमेकनिष्ठइतितथा । असत्यपिसोष्ठमाणायांचप्रथमगर्भेणहतेतिव्यवहरन्ति तथापूर्वमनागतोऽपि अनागिमिष्वाहइदंमेप्र
थममापत्रमितिमनुसर्वेइमेगौणाव्यवहाराः तत्कथंमुख्येचरितार्थे शास्त्रेगौणोभवन्नैतेतिचेन्न निरूढत्वात्‌ तेषां गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकक्षत्वात्‌ तापकाच्छे
यइयंदृष्टई इतिस्थिलोपशास्त्रितत्स्थपदतिव्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । नचघन्त्रथाइत्यत्र सूत्रे वरसरूपत्वेपिवलादित्वविरहात्‌ तथाहीर्घइणः किन्तीत्याहीन्व
पिज्ञायकानि नहि व्यपदेशिवद्भावं विनाइणोभ्यासोलभ्यतेइतिहिकः एतन्नैकेपदेन अर्थवताव्यपदेशिवद्भावान्कृतेद्रसोहितशहाकारस्यानर्थकत्वे
नैतत्रादिसंज्ञासिद्धये आदिवद्भावोवचनेनैवसाधनीय इति अत्रेदंवक्तव्यं अर्थवताव्यपदेशिवद्भावइतितावन्नोपपरिभाषा तस्याविध्यंगत्वात्‌ व्यपदेशि
वद्भावस्तुलौकिकइत्युक्तं तान्यानेपतिर्लगत्वायोगात्‌ किंतु शास्त्रेव्यपदेशिवत्वयोजनायशास्त्रार्थः समुदायमाश्रित्यतस्यैकदेशः शब्दइतिसुत्यादिषित कर
मवर्थ्यतोपिहितेतिपतस्याशयः । अतएवषष्ठेऽभिज्ञोवत्वादिरेकाचदइत्यत्रत्वकृतात्इत्नावसरे भाष्ये पय्योरनर्थकेनापिव्यपदेशिवद्भावेः स्वीकृतः लोकइवशास्त्रे
प्यनर्थकस्यव्यपदेशिवद्भावसंभवात्‌ तस्मादर्थवतित्यपोवादमात्रं सत्रमतत्याख्यानेतुसम्यगेवेतिदिक्‌ ॥ तरपतमपौघः । एतौघसंज्ञौ कुमारितरः कुमा
रितमाः घरूपेतिरूस्वः नद्याः शेषरूपं नदीतरइत्यत्रतुनभवति तमयासाहचर्यणप्रत्ययस्येवतरपोग्रहणात्‌ः यद्वा तरवितिरूपसंज्ञापरत्वाश्रितेः तच्चपरिनिष्ठि
तेमयोगेक्वापिनास्तीति ओपदेशिकत्वग्रहणात्‌ त्ययुतरपमत्ययस्येवास्तिः अपिचः प्रतिपदोक्तत्वमिपिपाहसुलभंगोनावपवशोप्युपसाहितेन दीतोनानिप्रसंगः
किंचः समानाधिकरणेस्त्रीलिंगेपरेतसंबंधिधीयते अन्यथामहिषीवद्रूपमहिषीरूपमित्यत्रापिस्यात्‌ः सुप्सुपेतिसमासः महिषीवपमान्नितीत्यर्थः सामा
नाधिकरण्यसौत्वेचसार्थिकत्वाद्दातिशयनिकेमात्ः ननुनदीतरोन्नोनोक्तदोषः नन्यातिशायनिकप्रकरणएवनदीघरतिपतोघरजिलाक्रियतांलाघवादितिचे

पृ

शा॰कौ॰ अप्रकरणोत्कर्षेणोहूसंज्ञाकारणस्यान्येऽपिनास्तीति ज्ञापनार्थत्वात् सचानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे भवति। तेनात्याद्वीरः लोपश्च बलवता स्यादिसिद्धं चे
३८ दिन्तु सामान्योपेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोऽस्वार्थिकतामाङुः तेनात्र होमहीपालवसाहमिकामित्यादिप्रयोगाः समार्थिता भवंति॥ बहुगणवतुडति संख्या।
एते संख्यासंज्ञाः स्युः बहुकृत्वः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् बहुधा। संख्याया विधार्थे धा। बहुभिः क्रीतो बहुकं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्
बहुशः बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्यां वचनात् ... गणकृत्वः गणकः गणशः तावत्कृत्वः तावद्धा तावत्कः तावच्छः य
त्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् आ सर्वनाम्नः शेषं। यावत् कतिकृत्वः कतिधा कतिशः [redacted]: किमः संख्यापरिमाणे डति च शेषं प्राग्वत्। स्यादेतत् वै
पुल्येपि बहुशब्दो वर्तते। बहुर्हि भवान्तिति। संघश्चापि शब्दः भिक्षुकाणां गणः इति। समवायश्चापि गणः तत्र भवः तथाच संघे वैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्यासं
ज्ञा स्यादिति चेत् संख्यापर्यायेनेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणं। तच्च नियमार्थं। अनियतबहुत्ववाचिनामध्येऽ
नयोरेव संख्यासंज्ञा न तु भूयःप्रभृतीनामिति। तेन बहुविधयोर्लौकिकयोर्नियतबहुत्ववाचिनोः अप्रभीनां चनदीर्घः ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्नि निरोपारोपं
प्रे यमस्य त्वडतो व्यवस्था स्यात्। नियमार्थत्वमेव तु अयुक्तं पराह्। विध्यर्थतायामेवोचितं स्यात्। तथाहि अलितावकृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति
परिभाषा। सावकाशमसला। संज्ञासूत्रेण सतिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तद्धितं बोधयेत्। एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे संख्याशब्देनेषु
अग्रहणाद्वन्नस्यात्। अकृत्रिमत्वात्। तस्मात्स्वसंग्रहमेव बहुगणग्रहणं न तु भूयादिनिवृत्त्यर्थमिति। अत्राहुः सतिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमोऽप्रसिद्धा एम॰
मान्यायेऽहूसंख्याकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः विशेषपरत्वेन तु सजातीयकृत्रिमांतरमेव नियमेन व्यावर्त्यते न त्वकृत्रिममपि। तदेतदुच्यते उभयगतिरिह शास्त्रे भव ३८

णार्थ ध्यै५ वर्द४

तीति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः उभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः अस्ति च संख्याशब्दे उभयग्रहणे लिंगं। संख्याया अतिशदंतायाः कन् इति सूत्रे शदंतपर्युदासः यदि
कृत्रिमा संख्या शदंतास्तीति दिकः तेनं पंचधा पंचकृत्वः इत्यादि सिद्धं भवति। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति तथापि वतुडत्योः केवलयोः
संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् सामर्थ्यात्तदंतग्रहणं। तद्धितविधौ हि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बोध्यं। एतच्च
ख्या सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं। बहुगणशब्दयोः संघे सावीति युक्तं। वतो [illegible] इटिक्को षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् इति सूत्रे जं गदिपरे आगमा विधीयमाना बहुभवतीनामुद्देश्य न
वाहकं संख्यात्वे ज्ञापयंतीति किमनेन सूत्रेण। ननु एकगणस्य संघेनाहो विशेषास्त्रवणात्संघे वैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न
अभिधानसंख्यावाचिनोरेवानयोः संख्याकार्यं भवतो संज्ञावत्मात्रज्ञापनो नवादिनोऽर्थे च संज्ञिसर्वथा संख्यामप्रतियाद्यपतोऽपि संख्याकार्यं कल्पनस्यागौ
प्र स्वर्यालत्वात्। भूयो हीनां तु अनियतसंख्यावाचिनां ग्रहणं न भवतीति यत्र संख्यावाचिनां वादीनामेव लोके संख्यात्वेन प्रसिद्धत्वात्। प्रसिद्धाः प्रसि
द्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। नन्वेवमपि बहुगणयोरिव बहुगंस्यादीनामपि विधाशस्कृत्वसुजादिसंख्याकार्यप्रसंगः न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षज्ञाप
कस्यगादीनां तु उद्दिष्टयकमेवेति वाच्यं। अनुपपत्तेः समानत्वेन एकस्त्वोपात्तत्वेन [illegible] वैषम्यबीजाभावादिति चेत् मैवं लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्सामान्यापेक्षं क्व
चिच्च विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्यभ्युपगमात्। तदनुरोधेनैवेदमुक्तं संख्यात्वादिति कुरु भाष्ये समसहस्रमानेनेव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रमाणीकृतमिति तु प
रमार्थः अत्र वार्तिकानि। अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं अर्धपञ्चमशूर्पः इत्याद्यर्थः अध्यर्धशब्दः संख्यासंज्ञो वाच्यः एकदेशवाचको यद्यपि शब्दः तस्य अधिकेन समासे कृते योगि
कार्यः संख्या प्रतीयते नतु संख्येति वार्तिकार्थः अध्यर्धेन क्रीतं अध्यर्धं शूर्पं। द्विकसंख्यस्यानुवर्तमानेन हि तार्थे इति समासः ततः शूर्पादञ्यतरस्यामिति अ

श॰ कौ॰ ३६ अंत्रोर्वो अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुक्। अध्यर्धेन क्रीतम् अध्यर्धकं। संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्निति कन्। इह समासविध्यर्थमिति संबंधसामान्ये षष्ठी॥ समासे विधीयमाने
समासनिमित्ते वा अन्यस्मिन् कार्ये विधीयमाने इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। तथा चाध्यर्धशब्दस्य तेनाध्यर्धग्रहणेन कर्तव्यं भवति। तद्धितलुगि
वा ग्रहणमिति। अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः स त्वेतन्नुवर्तते। पूरणप्रत्ययान्तस्य पूरणप्रत्ययान्तो न्नाप इत्यर्थः। समासकार्यद्व्यर्थमित्येव। अर्धं पंच
मं येषामिति बहुव्रीहिः। अर्धपंचमैः शूर्पैः क्रीतं अर्धपंचमशूर्पं। पूर्ववदत्र ठञो वा लुक्। अर्धपंचमेन क्रीतं अर्धपंचमकं। अधिकत्य
हणं वा लुकि समासो न्नाप इहेष्यते। अधिकया षष्ट्या क्रीतः अधिकषाष्टिकः। अधिकसासप्तिकः। तद्धितार्थेति समासः। प्राप्तवतेष्टजः। अलुकीति वचना
त्तु किं कर्तव्यं संख्या संज्ञानास्तीति द्विगुत्वमापन्न। तेनाध्यर्धपूर्वद्विगोरिति लुक् न। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः। अलुकीति मध्यर्थः उ
त्तरपदे अध्यर्थमिति वचनादेव लुगभावस्यार्थस्य शक्यत्वादिति चेन्न। अर्हतेर्थात् प्रागर्थेषु येभ्यस्तेषां लुगप्राप्त्यात्रैवोत्तरपदहेतुः सावकाशत्वात्
षड्डा नाष्टः। लां ता नां ता चं संख्याष्ट संज्ञा स्यात्। षडिति। षट्पश्य। पंचसप्तनवदश। संख्येति किं। विप्रुषः यामानः ता नि षड् इत्यणि स्त्रनुमिह तेन
वे स्यशब्भक्ते तर्यो नां तासंख्यैति षट् संज्ञा स्यादिति चेन्न। अस्तां। नचैवं षण्णां लुगिति लुक्स्यादिति वाच्यं। सर्वनामस्थान सन्निधाने न कृतस्य नुमस्तद्विधात्तक
त्वात्। नन्वेवमपि अष्टानामिति न सिध्यति। तथा हि अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च अष्टनआ विभक्ताविति आत्वे कृते अनो नत्वात् संज्ञायामसत्यां
षट्चतुर्भ्यश्चेति नुड् न प्राप्नोतीति चेन्न। यथोद्देशपक्षे आत्वात् प्रागेव षट् संज्ञा। अंतरंगत्वात्। ततः कृते नुडागमे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् षट् संज्ञक श॰ ३६
त्वेन नुटः सिद्धत्वात्। कार्यकालपक्षे तर्हि उक्तदोषस्तदवस्थ एव। किंच यथोद्देशपक्षे विधित्वाद् इति देशो नुलभः अत एव अक्षरत्रयं पर स्मिन्निति फल

मिति कैयट इति चेन्न। अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट् संज्ञा ज्ञापनात्। तथाहि वं संख्याया इत्याद्यन्तत्वबाधित्वाद्यता दिपाठा
त अष्टनो दीर्घाष्टन् शष्टः साधितः। तस्मादिति अष्टभिरष्टाभिरिति रूपद्वयं तत्र आत्वाभावे अष्टा अत्वपक्षे त्वितो अष्टानामिति सिद्धं तः तत्र षट् त्रि
चतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रे तावषक्षणां षष्ठिरिति आत्वविवक्षा विभक्तौ न द्वात्वे मा ससत्वादित्वात् स्युपोत्तममिति समासे षट्त्रिचतुर्भ्यो यो हलादिर्विभक्तिः तदेतपदे उपो
त्तममुदात्तं भवतीति हितस्यार्थः। तद्व्याख्यायां अष्टनो दीर्घादित्यारभ्यते। दीर्घान्ता दष्टनः परा असर्वनामस्थाने विभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः। तत्र यथात्व
पक्षे षट् संज्ञा न स्यात्। नहि सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे अलुपोत्तममिति षट्संज्ञेन बाध्यते इति किं दीर्घग्रहणेन। कृतात्वस्यापि षट् संज्ञा
यां सत्यानुषङ्गस्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्यते। नचाष्टनः स्वरः शसि सावकाश इति वाच्यं। तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इति स्वत्रेणैव गतार्थत्वात्। अष्ट
न शाद्धे तो दान्त इति समन्वयमेवोक्तत्वात्। तेन दीर्घपदं इवर्ण भावपक्षेऽपि विभक्तेरुदात्तता स्यादिति तव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव। तस्मा
द्दीर्घग्रहणेन आत्वपक्षेऽपि षट् संज्ञा ज्ञाप्यत इति स्थितं। नचैवं दीर्घग्रहणस्य आत्वविकल्पज्ञापकत्वेन स्यादिति वाच्यं। अपज्ञापकत्वसंभवात्। नत्वेके
न एकमेव ज्ञाप्यत इति नियमः यावता विना अनुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात्। तत्रैकमनेकं वेत्यन्यदेतत्। प्रकृते च उभयं विना दीर्घग्रहणं वैयर्थ्यानुद्धारादिति
[illegible] यद्धि तु स्यान्नाषकारान्तकारः आकार आन्तेयस्याः सा स्मां तेतिमक्षेत्तत्स्तत्र एव आकारो विभक्त्यसौ तत शाद्धा भ्यामित्यत्र षड्भ्यश्चतुर्भ्यो हलादिरितिविभ
क्तेरुदात्तत्वं स्यात्। आहाभ्यां हाभ्यामित्यादौ त्वादौ आद्यदात्तमेव तुह्याभ्यामिति यदेषयतः तस्मादिह आकारः प्रश्लेषोनव र्णनीयः किं त्वकारप
कार एवाद्वर्ज्यइति स्थितः तथा समुप्रमेयो गृह्यमाणमेवाद्वत्वात्तद्धलोपे ह्यात्मायां समाहितः तथाहि षड्भ्यो लुगिति तत्र षड्भ्य इति विभज्यते॥ अष्टा

शा॰ कौ॰ अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्त्तते ॥ तेन षष्ठ्योप्ययुक्तं कृताकारादष्टनोपि तस्मादिति सूत्रार्थः नचैवं जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्यं औ भ्यस्य
षिवैयर्थ्यापत्तेः ॥ अथवा अष्टन आविभक्ताविति तस्मादनेनोत्तरपदानियोगविभज्य हलीत्युभयोर्योगयोः शेषो व्याख्येयः तेनाष्टानामित्यत्र नुट्
४० स्थाने द्वात्वेन नुट् प्राक् नचैवं जश्शसोरात्वेन स्यादिति वाच्यं लाघवार्थमष्टभ्य इति निर्देशे अष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेन जश्शसोर्विषये आत्व
नुमानात् यत्रात्वं तत्रैवौश्त्वं यथा स्यादित्येतदर्थं हि तत्र द्वियोच्चारणं कृतमिति स्यादेतत् हलीति पक्षमयोः शेषत्वाद्धि प्रियाष्टनशब्दे ओजसमौट्शस्
टाङे॰ङसि॰ङस्॰ङि॰ सोसामसुवे कस्मिन्नपि नमुमाणमात्वेन सिध्येत् न चात्रात्वेनेष्यत एवेति वाच्यं इतः प्राचीनपक्षे गामित्याश्रितेः तेषु नात्वप्रो
त एवः विभक्तिमात्रे नहि धानात् क्वचिल्लुक् नष्टत्वेनुषे ॥ ष्णान्तसंख्याविधीयमानो लुक् तेषु धागोगतापोनमयथा आत्वमपि नस्यादेवेति वाच्यं
वैषम्यात् लुग्लुकोविधौ हि षष्ट इति षट्चतुर्भ्य इति च बहुवचननिर्देशात् षष्ठ्यर्थप्राधान्य एवं तो प्रवर्त्तेते आत्वविधौ तु आष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौ
णत्वेपि प्रियाष्टाभ्यामित्यादावात्वं प्रवर्त्तत एव पद्मागाधिकारे तस्मात् इत्येतत्परस्य चेति वचनं समाप्तत्वात् नच जश्शसोरष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देश
नानुमीयमानमात्वं केवलं प्राधान्ये च अष्टौ प्रियाष्टौ वितण्त्रययामवत्येवं गौणत्वेपि भविष्यतीति तत्र शेनानुपपत्तिरिति वाच्यं औत्वं हलु गुणविवर्ग
णात्वेन भवति अष्टा इति वा स्पष्टं चैतदिह वस्तुत्वे भाष्यकैयटयोः तथा च औशत्वविधौ कृतात्वनिर्देशात्वलेनात्वमापमानमात्वमपि प्राधान्ये राव
अनुगौणतायामिति तद्द्वौ प्यनुपपत्तिसाम्यात् तस्मात् हलीत्युभयशेष सूत्रस्यादत्वप्रियाष्टनः टाङे॰ङ॰ङिङसो साम्सु तत्रैवौ नसमौट्शसि॰ आगुरौ रम॰
षु नुपद्देषु भवेदात्वमसीदपि ॥ फलमेदमहेत्येवं कथयद्दृविकल्पते ॥ अत्रोक्ते प्रियाष्टानोपि प्रियाष्टानइत्येवरूपं स्यात् तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टर इत्यादौ पाण्ठोशव ४०

DR BHAU DAJI

पथ्यालक्षणमप्युक्तेस्त्वभिहितत्वाच्च अत एव पथ्यालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय नभवन्त्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटोप्याह एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा
अपि तोषयन्त्येव अवस्थितविभाषया गौणतायामजादिष्वात्वेन भवतीत्याशयेन वापोन्या उदाहृतं भाष्ये कैयटेपि व्याख्यातं तस्मात् प्रियाष्टनः
सर्वेषु वचनेषु राजन्वाष्टसाधारणं रूपं हलादौ तु हाशष्टसाधारणमपरं रूपं औशत्वं तोक्तमाप्तिवेनालीति प्रामाणिकः पन्थाः ॥ अत एव सर्वादीनि सर्व
नामानीति सूत्रे हरदत्तेन गौणत्वे औशत्वं भवतीति स्पष्टमेवाभिहितं ॥ अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तद्ग्रहणमत्रेष्यते परमाष्टौ इत्युक्ता प्रियाष्टा
वरं त्वत्र आत्वस्याभावादौशत्वं न भवतीति काशिका संगच्छते अत एव च अष्टन आविभक्ताविति सूत्रेनेदं तद्विधिस्त्वात्रेष्यते प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टा
रस्यापि पथ्यास्यादिति काशिकाग्रन्थोपि संगच्छते हलादावात्वस्य निर्वीर्यत्वात् हरदत्तस्तु अष्टाभ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टानस्त्रैतद्भिग्रन्थमुपादा
यः पथ्यापुनर्गौणतायामात्वेन भवतीति यावत् द्वयोर्वचस्तेरिति प्रतिज्ञापः अष्टन आविभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्त्वरूपस्याग्रहणेनाष्टौ स्यः ते
नोयस ज्ञेयमष्टनि भवति तत्रापि विकल्पितत्वात् पथ्याः प्रियाष्टानोपि प्रियाष्टानइत्यपि भवति तत्राप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतोलापमिच्छति प्रियाष्टः
पश्येत्यादि आत्वाभावपक्षे प्रयोपृष्टत्वेः प्रियाष्ण इति भवतीत्येतेनग्रन्थेन सर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यमित्यादि विरुद्धं नकथ्यमभाहितकानितत्त
स्याशयस एवमष्टव्यः अष्टोपेष्टत्वाभ्यपि जडुक्तिश्चैवः स्थस्मादपि विधौ अस्योपस्यस्यानिवत्त्वेनेत्वापोगातः नेचपूर्वत्रासिद्धेयेनस्थानि
वदिति निषेधः तस्यषः होसयोगादिलोपलक्षणात्वेधिति सापवादत्वात् नन्नुगणाभ्यो नोण इति प्रतिपदोक्तेणत्वत्तत्र गत्येतः ननुष्टत्वासिद्धिलभ
ष्ममपिः विलंबितमातीति वत्वादिति चेत्रः अपद्दोतस्यपूर्वधरति सत्रेसंग्रहणात् षाम्यामिति सूत्रे नुवर्त्य तत्त्वस्य णग्रहणस्य पदान्तस्येति नेषधस

श्री.कौ. अस्य च भाष्यमतानुसारित्वात्। यथोक्तं मुनीनां प्रामाण्यात्। न च मूर्धन्यशब्देन षुशब्देन वा निर्वर्त्यमानेनाकारे वैषम्यमस्ति। सूत्रकारीत्याकथंचि
४१ त्सम्भवन्नपि न्याय्ये यथाभाष्यानुरोधात्। तस्मात् यावच्छब्दो वीप्सार्थ इति सवर्णवर्णग्रहणं केवलमिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह। अभ्यासजस्य
पेत्वमिति हृस्वमिति एवं तु अग्रहणं न कर्त्तव्यमिति। तथा च तु कस्तुत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चत्वे नासद्धतया ऽविच्छेद्यत्वात् तद्रूपं सिद्धमिति तदाशयः
कैयटेन व्याख्यातः। तदेवमिप्राष्टुरसाध्ये वर्णग्रहणमुचितं। न चैवं क्षम्यइत्यादावपि नकार एव यद्येतेति वाच्यं। तत्राहुश्चाटितिसूत्रेण णत्वमहत्त्वादिति दिक्॥
उतिच। उत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। कतिसंति। कतस्याः। षट्त्वान्नशसोर्लुक्। संख्येति किं। यातेउतिः पतयः। नस्य चासंख्यासंज्ञापि स्यादिति वा
च्यम्। वतुसाहचर्येण तत्रत्यडतेस्तस्यैव ग्रहणात्। इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये। बहुगणवतुसंख्याः डति। संख्येत्यनुवर्त्तते। ततः ष्णान्ता षट्। संख्या डतीत्यनुव
यमनुवर्त्तते। पूर्वसूत्रेऽर्थलब्धसंज्ञाविज्ञानं संख्याप्रश्नविषयस्यैव डतेर्ग्रहणं न्याय्यमित्याहुः कसेति॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। क्तः क्तव
तुः। ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा। संज्ञया च विधानं। वक्ष्यति हि तनीपे विवेति। तथा चान्योन्याश्रयः इति चेत् न। सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञाना
त्। तौ भूतेकाले भवतः यथोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति। स्यादेतत्। अनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयंते न तु श्रवणार्थं तेषां लोपविधाना
त्। तथा च लुप्तानुबन्धस्य परिनिष्ठितस्य यत्स्वरूपं तत्र क्तानुबन्धकार्यं भवत्विति वक्तुं निष्ठेनुमशक्यं। न च ककारादिवदुपलक्षणमस्त्विति वाच्य
नेकत्वाभावप्यतीतिवाच्यं। ककारेनापि हि वेदिकाप्युत्पादिका हि कस्थितं किं न परिच्छाप्यते। तहुलाचाउद्योनेपिकाकेव्यवहारेनेसंकार्यते। नचेह एम.
पीचेयान उपलभ्यते। क्तप्रत्ययत्वेन प्रत्यययोः कारादिकल्पो हिककारनकारौ तद्रूपागमे सहैतत्र तत्रपारिचेयस्य परस्माद्यत्रस्यउर्वचत्वारि ४१

ति। अत्राहुः कालकालकविशेषादृष्योर्थो एवात्र वेदिकापुरीकादिस्थानापन्ना तदर्शकच्चानुबंधस्य तौ संस्थापितत्रत्यप्रयुक्तं कार्यं साधुतया ज्ञायते। न था
लूनः शालिरिति केनचित्प्रयुक्ते लक्ष्येन कर्मधातुकालबलात्क्तप्रत्यय इति निर्णीयते लोके यथा लग्नेति प्रयुक्ते तुमेषवाची लैनशब्दस्तद्भवत्यपातः
प्रयुक्तरिति निर्णीयते हसितमभिप्रायवाभिरभिलक्ष्यार्थं विभक्तिर्त्रिसुणादिसूत्रात्। लोकः स्याद्रश्च विरुद्धयोरिति तु पंचपादीहृत्रोल्लिख्यते। तथा माभित्रघटेदेव
दत्तरितिप्रयोगे केनैकत्वाघवगमात्तु रे तस्यापि प्रयोगे न तु निष्ठान्तस्येति निर्णीयते। स्यादेतत्। अजिघ्रसिभ्यः क्तरिति क्तप्रत्यये ग्रंथे घृतमसितमिति स्माति
त्तः तत्रापि निष्ठासंज्ञा स्यात्। ततश्च निष्ठावद्यजनादिनिस्वरः स्यात्। निष्ठातश्चेति संज्ञापामाष्ठ हां त्रस्यास्त्यवेदादिराकारेनेति सूत्रार्थः। न वेष्टापत्तिः। घृतमि
मिश्ररत्नादंवत्तोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति। अत्राहुः। अतः क्तक्तमीति सूत्रेकमिश्रहलेनेवासिद्धे कस्यग्रहणेन ज्ञापितं उणादयः क्तचित्तप्रत्ययकार्यं न लभ
न्त इति अतोऽन्यत्र निष्ठासंज्ञेति। यद्वा। घृतादीनां चेत्तिफिट्सूत्रेण सिद्धं॥ इति शब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पंचममाह्निकं॥ [illegible]सर्वादीनि सर्वनामा
नि। एतानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। तद्गुणसंविज्ञानो ऽयं बहुव्रीहिः। तस्मात्प्रधानार्थस्य गुणीभावे वर्त्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयिपि यासंविज्ञानेयत्रसं
तद्गुणसंविज्ञानः। तत्र सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहः। तथा च प्रयोगेण न्यपदार्थप्राधान्ये लभ्यते पदार्चित्राणां वोऽयस्य सरस्यादावपि। अन्यथा हि यस्यगावीश्व
त्राः इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात्। न चैवं विधेऽर्थे बहुव्रीहिर्ण्यते पर तु ऋत्रिवाक्ययोर्विशेष्यैकसंपन्नेऽपि त्राणां गर्व मपमिमित्यादिविग्रहवर्णने भीमंसाव
र्त्तिके क्तान्तेनुन्नमुन्निवचासाम्यन्नुक्ते। अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्त्तिकन्त्राव स्यमाणत्वात्। भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकत्वः शे
षमाश्रित्य सत्राहरौ वोक्तः स्यात्। शेषस्य साधितत्वात्। द्वितीयाश्रितातीतादिभिः तृतीयात्तत्क्तार्थेनेत्यादिक्रमेण द्विषणांत्रिकाणां समास उक्तः। तदेप्रस्या

शौ·कौ शेषः प्रथमातूपस्थितः तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति दृष्टेदं वेगातदृत्यादेश्चित्रित्राणां गवामयमित्यस्यापि इह गवां स्तवबहुव्रीहित्वं किंच मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्या
४२ यनवचनात्कथं चित्राणां गवामित्यत्र तत्प्रसक्तिः ननु इदंत्यादावपि इदं स्यापमिति विग्रहानुपपत्तेरस्मदीत्यत्र अयमेवमत्वर्थ इति चेन्न त्वाहीसुतरामुभिव
चनविरोधः तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात्संबन्धिनि मतुब्विधानात् समर्थानां प्रथमादिति सूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृति
त्वावधारणाच्च ननु एतान्यपि सूत्रवार्त्तिकभाष्यवचांसि कथं चित् भट्टानेष्यामद्दिति चेन्न समर्थः पदविधिरित्यादिनिबद्धाहि भर्थे जेतेत्यादिषु पदविधिमि
त्रेष्वपि योजयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसंमताद्विपरीतमेव वर्णयन् भवादृशो निरंकुशः किं विन कुर्यात् किंतु व्याकरणाधिकरणो सिद्धांतितत्वाकारणमा
माणं पंक्तयस्त्वेच्छया व्याकुलीकरोतीति पर्यनुयोगे समाधानं विभावयेत स्मान्वित्रा गावो यस्य रत्ने वश्विग्रहः सकलशिष्टसंमतः पाणिनिमुनित्रयवचसाम
नुकूलश्चेति दिक् आदिरत्र स्यावयवयवावित्वादुत्तरावयवभेदः समुदायः समासार्थः तस्य च समुदायस्य पुस्तकेद्वी प्रयोगाभावादानर्थक्यान्तरेण च्छिति
न्यायेन तदवयवेषु प्रवृत्तिमात्रो सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्दे प्रवर्त्तत इति प्रत्ते तद्गुणसंविज्ञानत्वं हलिसर्वेषामित्यादिनिर्देशाद्दलिंगः ज्ञापि
त्पादय· षडिति सूत्रेतुल्हद इति योगविभज्य जल्पेः संज्ञाविधानसामर्थ्यादेवदृत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः एतेन कंप्रतेभ्यः कण्वादिभ्य इत्यत्र
यत्रापि सकलशब्दसंग्रहार्थं यथा तस्तु तथवबहुव्रीत्योरेकशेष इति चतुर्थं च स्पतेन थेहापिन्नेपुंसकमनुपुंसकेनेति वास्तरमित्रानां यस्योत्तरः त्वरविधिः
प्रशिष्यत इति वा तस्तु तथवबहुव्रीहयोः सहविवक्षायां बहुव्रीहेः शेष इति पाणिनेः तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वे वसर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाग्रहणस्य राम·
गौरवापादकत्वात् महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति तत्सामर्थ्याच्च सर्वाभिधानसामर्थ्यविशिष्टनामेव संज्ञित्वमनुमीयते तः ४२

थाचतथाभूतानां गणोपादस्यावश्यकतया काणत्रणं चपाठ प्रमाणाभावादेवविशेषेष्ववस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति तेनते
षां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तं कार्यं चेत्सु भवमपि न भवति गणकार्यं यथा स्वहाहो नाम तेत्स्नामकश्चित् अतिक्रान्तस्तमतितत् तथा अदुतादिभ्यः अन्यम
तिक्रान्तमत्यन्यं अतिकतरं वं संज्ञाप्रयुक्तं यथा सर्वनाम्नः स्मै अतिसर्वाय ज्ञेइत संप्रेन्यो क्तं वार्त्तिककृता संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात्प्रत्ययः पुत्रिता
नां संज्ञाकरणमिति तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पूर्वोक्तरत्नेऽप्रत्यनुपसर्जनीभूत एव हसंज्ञानिस्थितः यत्तु स्वरूपमात्राश्रयं कार्यं न तु गणपाठसंज्ञाया
अपेक्षते यथा युष्मदस्मदोः सोऽशदस्यादितद्युपसर्जनत्वेपि भवत्येवेत्यवधेयः नचैवं युष्मदस्मदपरेऽस्य हस्वापित्वमादिप्रसंगः लोकप्रसिद्धार्थपरतायामे
वतत्प्रवृत्तेः अभिव्यक्तपदार्थायेइति न्यायात् तदेतद्ग्रहणमत्रबोद्धव्यं इदुं वेति ज्ञापकात् तद्धतत्रैव वद्धतेप्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाभ्यामिति वार्त्तिकव
चनाच्च तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वकरस्तत्र समस्तात् त्रिल त्रैलेग्यकर्त्तेसिध्यति नच तसिलादिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वत्राप्राचत
हि शेषणे तदंत विधिर्भविष्यतीति वाच्यं समासप्रत्ययविधौ न तदंतविधिरिति निषेधात् नचैवमतिसर्वायेत्यादावति प्रसंगः उपसर्जनप्रत्ययहास्योक्तत्वात्
अतएवपरमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादयो भवंत्येव स्यादेतत् अथ अतस्मिन्नत्रनेषुरत्यादावपि अन्वसंज्ञस्मित्रादीनिन स्युः अतिसर्वे इत्यत्रैवोपसर्जनत्वात्
तथाच अग्रहणइत्यादेश्लिष्टणमित्रस्यादिक्रमेण सर्वशब्दार्थप्राधान्येन विवरणं कुर्वीतः सत्यं वैयाकरणमतेन न समासस्योभयपदार्थप्राधान्यमेव नस्य
त्रेभाष्यकारेणात्रैवमसिद्धांतितत्वात् तथाहि आरोपितत्वेन जर्थः तथाच मायामनुष्यो मायामृगः व्याजनिशाकरः कपटवाक्स्मणाहि शब्देभ्यः पदआरोपि
तमिथ्याभूता यत्रगह्मणादस्यैव शब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्नइत्यादिकमार्थिकार्थं विकोणं न तु शाब्दोपमर्थः अतएव पतत्त्रेहेति सूत्रे नत्र्समास

श०कौ० इति समर्थकं । अत एव च श्रौतसर्गीकीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतापि निर्वहतीति दिक् । ननु पदाहृतदंतविधिरिष्टस्तर्हि भाष्यविरोधः तत्र हि संज्ञो
४३ पसर्जनप्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानमुपक्रम्य । अर्थद्वारकं क्षिभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसंगोद्धृतः सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाद्यभि
धायिनो ङेः स्मैस्यादि स्यादिना उक्ते तस्मात्तदंतविधौ सति तु अतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतया अर्थद्वारकविभक्तियोगाश्रयणेऽपि स्मायाः
दिप्रसंगस्तदवस्थ एव स्यादिति चेत्सत्यं । अत एव पाणिनीयं भाष्ये अथवा महतीयं संज्ञा यत इति पक्षान्तरमुपन्यस्तमिति गृहाण । ननु पद्ये परमचर्थसंज्ञा
तर्हि सर्वपदांतस्त्रायाम गद्दित णत्वं स्यादिति चेत् । सत्यं । अत एव निपातनात्समकोभाव । सणत्वं तु नूपमसाधेव । निपातनेन णत्वशास्त्रस्य बाधितत्वा
त् । अत एव शास्त्रस्वकारस्याप्यभिप्रसाधुत्वं येषां च विरोधः शाच्छातकर इति निपातनेन रुत्वकोर्जादिन्यस्य बाधितत्वात् । नन्वेवमपरस्परः क्रियासात
त्य इति निपातनेनैसंततशब्दो वाध्येतेति चेत् । न । तत्र सातत्य इत्यनेन एकदेशानुमतिद्वारा लुप्ते इव शपम इत्यत्र इति सर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञाप
कात् । नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति सत्यं । इष्टो हि तत्र पुरातनशब्दस्य पाठो वेदस्य । आग
मशास्त्रस्याप्यायपादे लोपस्यानित्यत्वमात्रे पुराणेति तिर्दंशेन साध्यत इति तु तत्त्वम् अतो नैव बाधकान्येव निपातनानीति भाष्ये स्थितं । पद्ध । नेदं संज्ञासूत्रं किं
तु गणसूत्रमात्रफलकं । यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न त्वितराणि पदानीति व्याख्यानात् । यथा ततो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति सूत्रे कुत्सना
भीक्ष्ण्ययोरिति योगविभागेन गोत्रादीनि इत्यनुवादे एतयोरर्थयोर्यानि वर्तन्ते तान्येव गोत्रादीनि इति गणसूत्रपरतया व्याख्यायन्ते । तेन चनोचिद् गोत्रादि एम०
न ह्येतान्यग्नि सिद्धगतेः कुत्सनेन च सुप्गोत्रादीनि विशिष्टयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं न तथेहापि । ननु कोरित्यात्स्वादीनामर्थाद्यंतर्गणकार्यमि ४३

ष्यनुः सर्वनाम्नः स्मै इत्यादिकं तु हकारान्तेस कस्मादि । शद्वेष्यति आद्यं स्यादिति चेन्न । गणपाठसामर्थ्यात् तत्र पठिता । नामेव ग्रहणात् । एतावानेव हि भेदो
यत्पूर्वोक्तेपक्षे संज्ञाविधेया । गणसूत्रे हि स्फुआर्थिकी । अस्मिंस्तु पक्षे गणसूत्रं । शाद्वी । कृत्स्नादिभ्यात्रि सत्यर्थादिति । अथवा उभयमनेनाक्रियते
पाठसूत्रं संज्ञा च । तेनात्रैतैकशेषाणामत्यतमाश्रयणात् । तत्र सहविवक्षायां विनापि वार्तिक एकशेषः आकृतिपक्षे हि शब्दस्वाभाव्याद् सरूपसूत्रे । को
गुणाद्विर इत्यादिवद्याख्यप्रक्रियाथो सत्सहविवक्षां विनाप्येकशेषविधानेतादित्थं वापि पक्षा । स्थिताः संज्ञाभूतानां व्याख्याने गौणमुख्यन्यायेनापि
सिध्येति । न चासौ परकार्यं घेवेति वाच्यं । विशिष्टरूपोपादाने सर्वत्र तत्प्रकृतेर्गोणधयादितमोल्वत्रे वार्त्तिककारीयानु एकसंज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञा
नंतरमेक इत्यनिवेशिनी संज्ञेति संज्ञा संज्ञया सर्वनामसंज्ञा बाध्यते इत्यपि समाधी नोनं वोध्यं । यद्वा । पूर्वापरावरेति गणसूत्रे असंज्ञायामिति योगवि
भज्य पूर्वोत्तरयोः शेषो व्याख्येयः उक्ताः सर्वादयः वक्ष्यमाणाः त्वादयश्चासंज्ञायामिति । तस्माउपसर्जनव्यावृत्तिरेवान्वर्थसंज्ञाश्रयणस्य मुख्यं फलं । नन्व
नुपसर्जनादिति योगप्रकारांतरेण व्याख्यायतद्वलेनैवान्तर्गणकार्यवारितमाध्ये । तथाथा । अनुपसर्जनेति लुप्तषष्ठीकं पदं । अः आदिति च छेदः । अश्च अत
चतेयोः समाहारः आत् । अकारान्तस्यैतस्यानु त इत्यादेशो यत्र क्रियते तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति यावद् भाष्यार्थः । तेन त्यदाद्यत्वे अदुतरादिभ्यः स्पर्भावस्य
गोणत्वायान भवति । अकारान्तत्वे न विशेषणं किं । पञ्चम्याः अतः पुष्मान्तिक्रान्ते भ्योऽत्तिपुष्मतः । एकवचनस्य च पुष्मानतिक्रान्तात् अतिपुष्मतान्
त्ययमकारान्तो विधीयते इति तथावोपसर्जनव्यावृत्तिरप्यन्यथासिद्धेः किं महासंज्ञयेति चेन्न । अतिसर्वायेत्यादिवारणस्य तदेकसाध्यत्वात् । न हीदमनुप
सर्जनादित्यनेन साधयितुं शक्यते । एतदपीति तोयादेरिह । वाहि भाष्ये पक्षांतराश्रयणमिति दिक् । एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रे पीभाषात्वेनापि नोपयुज्यत

शा. कौ इत्यर्थात्प्रत्याख्यानमेव भवतीत्यवधेयं॥ स्यादेतत्॥ कौमकार्य्यसिद्धये सू॥ ॥ अमांमणीयं॥ तत्र हि॥ कुमारीशब्दादेव ह्रगुणादीपिंतव्यः॥ अन्यथा कुमेरफ्रका
रस्यर्ह्णं हूनेस्यात्॥ तथा च क्षिप्रिण्ठ स्वसीप्रत्ययान्ततायेष्ट्वासांच तद्वैवर्निर्वहति॥ यद्दि दिच्चाणास्त्रिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणं परिभाषया॥ णिमेनेनान्तांत ग्रहणं तेन चप्रा
४४ तिपदिकविशेषणग्रहणं तातेप्रकृतिः स्यात्॥ तच्चासमासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधइतिग्रहणवतापातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति च प्रतिषेधात् दुर्लभः॥ अनुपसर्ज
नादितिउपसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तु प्रधानेन तदन्तविधौ ज्ञापिते कौमकार्य्यः सिध्यतीतिस्पष्टमेव॥ न च तथापि ग्रहणगतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कुमका
रशब्दादेवत्ती प्रत्ययो स्त्विति वाच्यं॥ ननु तत्र दृकद्वहणेपि॥ एवमर्थमेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृतैव चतुर्थ्यस्यायपि प्यते॥ तत्कथमिहोक्तमनुपसर्जनादित्यंवयो
गः प्रत्याख्यायतइति॥ अत्रोच्यते॥ चतुर्थसूत्र काएभिप्रायवर्णनमात्रेकारिष्यते॥ निष्कर्षेतु क्रियमाणेसूत्रेवैयर्थ्यमेवायातीत्याशयेन हि भगवतोक्तं॥ प्रत्याख्या
यतइति॥ तथा हि॥ काशब्दान्ङीवन्यत्रापि कौमकार्यः सिध्यत्येव॥ ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र भाष्यकृता यक्ष्यमाणया वाचनिकस्त्रीप्रत्ययेपिवानुप
सर्जनेनेतिपरिभाषयानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमनिषेधेन कुंश मकारीशब्दान्ठगुण्यत्ते॥ अतएव वृद्धिपात्मकारीषंगंधी पुत्रइत्यत्र ष्यङः तस्याभ्यमा
नेसंप्रसारणपरमकारीषंगंध्याशब्दस्यापि भवत्येव॥ नचैवमतिकारीषगंध्यपुत्रस्यापीभवतिप्रसंगः॥ अनुपसर्जनग्रहणंत्वेनउपसर्जनेतदादिनियमसत्वात्॥
नचैव मर्थपिप्पलीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपोनस्यादितिवाच्यं॥ हल्ङ्यादिसूत्रेदीर्घग्रहणसामर्थ्यात्तत्रोपसर्जनेनापितदादिनियमेनास्तीति ज्ञापितत्वात्॥ वस्त
स्तु निष्कौशाम्ब्यादेः समुदायस्यायावतन्त्रेपि न इवयवस्य यावत्तन्त्रयातत्वः परस्परलोपप्रसङ्गे न दापकः॥ अर्द्धपिप्पल्यादावप्यवयवस्य ङ्यन्तत्वेनेव निर्वाहः॥ एम·
न च निर्वि ङन्तविशेषणतावस्कुशकाः पासेप्यादावप्राप्ते॥ न च तत्र ग्रहणंनाद्वि हितत्वेनानिर्वाहः॥ कर्त्रीहर्त्रेत्यादावलोपापत्तेः॥ यः सरस्यादौ लोपापत्तेश्चयद्द ४५

सुत्तिसीतिप्रत्यये॥ प्रकृतिराश्रीयते॥ हलन्त्यसूत्रे केपञ्चग्रंथानिर्वाहयविवरणेतथैव वर्णनात्॥ एवं च वज्ञापकं सुलभं॥ एकदेशस्यापकृतित्वात्॥ अतएवं पञ्च
मसमासेगोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रेचकैपठेन ज्ञापकत्वंपह्रएवोक्तं॥ ननु यथापिमालादिष्टेत्यादौ समुदायादावंतत्वयुक्तं॥ सुः स्यात्तत्तैकपद्येकत्व
र्थयोपपत्तिः॥ एकवाक्यतया विधिरितिपक्षेपिपक्षान्तिकल्पमित्यादौसद्वेपएकवचनमुत्सर्गइत्यकसोअपणीयत्वादिति चेन्न॥ ङ्याब्ग्रहणस्यानर्थकतापा
यथा कथंचित्प्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टग्रहणेनद्यावंतात्सुंवत्वे सुम्वत्रेप्यवश्यमाणत्वात्॥ इह च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्॥ अर्थवत्समुदायानांसमा
सग्रहणं नियमार्थमितिहिस्थास्यति॥ नचैवमपि कटचित्कारीशब्दात् ठवक्ष्येवेति वाच्यं॥ एकाजद्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः॥ कुंनैनेकार्थीभूतस्य निष्क
ष्यङ्प्रसेनयोगरूतिवत्कुमशक्यत्वाच्च॥ किंच॥ सूत्रमारम्भमाणस्यापि ष्वगतिः॥ औपगवीत्यादावविवक्षैवलात्कोः शब्दादिपकदाचिन्नप्रसंगेन कौमका
र्येपाक्षिकदोषस्यत्वत्पक्षेपितुल्यत्वात्॥ स्यादेतत्॥ अक्रियमाणेस्मिन्सूत्रे कुंभकारीत्यत्रङीवेवनस्यात्॥ ऊमेनैकार्थीभूतेस्यार्णतत्सपत्नीत्वेनायोगात्॥ यस्य
चत्त्रीत्वेनयोगो विशिष्टस्य नतदन्तत्वं॥ तस्मादुभयहस्त्रौवदिति निषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदन्तविधिरुपजीव्यत्वमुपगन्तव्यः॥ सचयथापूर्वेत्रोपसर्जनेनापिभवति॥ नष
ट्त्वनुत्रादिभ्यः॥ प्रियपंचा॥ प्रियषट्॥ वनोरच्अतिधीवरीति॥ तथा टिदादावपिस्यात्॥ तत्तस्थवद् कुरुचरेत्यादावतिप्रसंगः॥ अतोनिषेधसूत्रमिदं सार्थकं॥
ननु पूर्वत्रोपात्ततदन्तत्वसिद्ध्या अस्पनेनाविशिष्यते॥ टिद्दाणञित्यादेस्तु उपात्तटिट्टिद्विकमेव॥ तेन वडुकुरुचरेत्यादौ विदादेरस्त्रीत्वात् ङीप्॥ कुंभकारीत्यादेस्तु
सोतस्यात्रियाद्वेत्तादृशादिपुङीप्भविष्यतीति चेन्न॥ एतद्धिषयविभागस्यदुरूहतयातद्वानार्थमेवसूत्रारंभस्योचितत्वादिति॥ नैतदेवं॥ आरब्धेप्यस्मिन्सूत्रेप्या
ख्यानस्यैवशरणीकरणीयत्वात्॥ अन्यथापंचात्रीत्यत्रअजानाभस्त्रीत्वोपितदंतत्रियोदन्यायाप्रसंगात्॥ अतोविशेषणविशेष्यभावं प्रतिकामचार इत्य

शु॰कौ॰ घनष्टाविति सूत्रविहिता सा त्रित्वादिकेचायान्तस्त्रीत्वेन विशेष्यते· तेनोरवेत्सादेशानुपात्त्रे तदंतं नचेति सकलेष्टसिद्धेः सूत्रं व्यर्थमेव · स्यादेतत्· तदंतविधिज्ञापना
४५ मेवेदं सूत्रमारभ्यतामिति· नचाप्रहतस्वैतस्यनेने वततिसाद्विति वाच्यं· तस्यज्ञापकत्वायोगात्· यचाजीत्यादिसिद्ध्यर्थं अज्ञानादिभिः स्त्रीत्वविशेष्यत इति हि वक्ष्यते·
तथाच महाभाष्ये त्रमस्मुदायस्य स्त्रियां ह्रस्वाविः अवयवस्य तथात्वेन सत्यपि तदंतविधेरप्राप्तौ तौ कथं तदंतविधिं ज्ञापयितव्या निषेधः पर्यवसानः
मेवेः इतरे रजाहि धि· स्त्रीत्वविशेषणोपसृहस्यादेना विशेषणात्· एवं च सपष्टमेव तात्पर्यकपर्यवसानेः नचैवं पंचमहोस्यत्राप्रिसंगः ज्ञापितत्वेनानेन स्पृष्टस्याधि
शेषणात्· स्यादेतत्· पूर्वसूत्रान्नदं शोवापि शलमध्ये तदतीति कात्यायनोक्तरीत्या सूत्रेसार्थके· तथाहि· अप्रधानेपुपसर्जने· तथैव पूर्वाचार्यसूत्रं षष्ठोकौंवे
व्यवहारात्· तत्रास्यापिशालिनामोक्ते· इत्रत्रेत्यण् तेतांश्रेयांत इत्यतः रत्नत्· तस्यमोक्ता ब्राह्मणितिलुक्· आपिशलाब्राह्मणीः अत्रमोक्तार्थस्यापिशो· प्रधानेपि
तदंतात्रीपः आप्यो अप्रधानमिति विशेषणात्· नचैवमप्यधेत्रामुत्यत्रस्याणोनुपसर्जनतयातदाश्रयो ङीप्स्यादिति वाच्यं तस्यलुप्तत्वात्· नच प्रत्ययल
क्षणाश्रयः वर्णाश्रयेत निषेधात्· दिगुणाजस्यत्रेत्यतदंतानुवर्त्तते· अणाच· अकारोपि विशेष्यते· अणोयो अकार इति· नतु विपरीतो विशेषणविशेष्यभा
वः वर्णस्यप्राधान्येप्रत्ययलक्षणायत्ते· अतएव दिग्वत्ताहरभवतः ननुत्वयापित्वनेनाणो विशेषणत्वे काहोषरितिचेत्· काशकृत्स्निनाप्रोक्ता मीमांसा काश
कृत्स्नीतामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी अत्रद्विती पणिप्रोक्तास्तुणिति लुप्तेप्यप्रथमोपणिप्वाणमेवोत्पत्रं इति तदंताद्विप्रणोवर्त्तमानात् ङीप्प्रसंगात्· तस्मात्प्र
धानादप्यथास्यादप्रधानान्माभूदित्येतदर्थं मारंभणीयमिति· अत्रोच्यते· अर्थेस्थामभिधेयायामभिधेयायामप्राप्तौ कारेणभवितव्य· प्रत्येकेहाप्येवं ··· ७म॰
त्यत्रः स्तुप्रत्ययस्य प्रयोगेतस्मादीकारोत्पत्तौ तुसम्भवति पुनर्न भवतिसत्तत्वसमासे त्वप्राप्तेरस्यचरितार्थत्वात्· तस्मादनुपसर्जनादिस्यं प्रयोगः प्रत्याख्यायते ४५

इति भगवदुक्तीर्नवींद्धेवेति दिक् ॥ सर्वादयःपंचत्रिंशत्· सर्व· विश्व उभ उभय· उतर· उतम· अन्य· अन्यतर· इतर· त्वत्त्व· नेम· सम· सिम· पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा
पराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां· स्वमज्ञातिधनाख्यायां· अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः त्यद्· तद्· यद्· एतद्· इदम्· अदस्· एक· द्वि· युष्मद्· अस्मद्· भवतु· किम् इति·
तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ· सर्वशब्दस्त्वीगशिवमित्यादिकरात्मवेप्रेमे अत्र तोरात्नत्वंगयो नियात्म्यते· तेन सर्वेषां विकारस्तत्रानुदात्तादेरत्रसिद्धः स्वरमनुदात्ता
दिमन्नतिकाद्विधीयत इति ग्राप्सत्रेभाष्ये स्थिते· प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तमएवं· उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः अतएव नित्यं द्विवचनांतः पृथग्वेनात्रहिकं
मर्थमेसो सर्वादिषु पठ्यते· नत्वत्रस्मायादय· संभवंति· काकचोस्करनामितरुपे सर्वविशेषः अवग्रहस्वकमप्पेवे यिपेर कारेर्नीक्रियते· चित्रइष्टजापामेकोरइ
न्पके स्यादेते तैवनिर्णीतत्वात्· नच उभाभ्यांहेतुभ्यां उभयोहेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीया चेतियाकृतीया सिद्ध्यर्थमिह पाठ इति वाच्यं· निमित्तकारणहेतुषु स
र्वासां प्रायदर्शनमितिवार्त्तिकेन गतार्थत्वात्· नवृत्तिकाराः सर्वनाम्नस्तृतीयायेति सूत्रेप्यनन्यादिदेवार्त्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्षमेवेति वाच्यं भाष्ये हेत
वित्त्सत्रे तस्य पठितत्वात्· अतएवाथेनकारणेन वसतत्पत्र प्रकारणस्यानुदात्तत्वे हरइत्नेन· उच्यते उभशब्दस्याद्विवचनमात्रविषयः इतीर्त्तद्विवचनलोपात्रासोप्रयुज्य
ते· उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतानि ह्रस्वादिविग्रहे उभयपक्षेत्यादिप्रयोगदर्शनात्· कथं तर्हि उभस्थाने उभयशब्दः सिद्धिरितिचेत्स्त्यं· उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र उभादिति
योगोविभज्यते· अवयवतयेनेः संख्यावाचिन उभशब्दात् द्वयवयवस्यार्थे अस्मात् उभयो मलि· ततो नित्यं· उभशब्दविषये नित्यमयचस्यात्· अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वा
र्थे· तदेत उभंवार्त्तिककृता· उभयो न्यत्रेति· एवंस्थिते उभयतउभयत्रेत्यादाविवकप्रत्यये अभय एवमेति· अकचि तु भकावित्यादि सिध्यति· नेवेहाप्यभय
इति स्यादेवेति वाच्यं· अकजर्थं सर्वादिषु पाठेन अयचो बाधात्· अन्यथापाठवैयर्थ्यापत्तेरिति कः लोगशिष्यमइत्यादिनामित्याद्युदात्तार्थं पाठ इति तु न युक्तं· गणा

शा·को·
४६
वांतोदात्तत्वस्यनिपात्यमानत्वात्ः अन्यथाउभेभद्रेजोषयेते उभाउनूनं उभाभ्यांदेवसवितः सयन्तउभयोर्नित्यामयोर्धितयाहो आधकदात्तप्रसंगात्ः उभ
यत्रादुदात्तश्चअवयवद्वयात्संख्याअवयवेतयबितेउभयोर्मणिरितियथाः रूपामलोहिताभ्यामारब्धइत्यर्थः लोहितावयवभेदत्वासैकवचनं उभयेमेवदेवाइतितिमनो
षिणाइत्याहेतुमुमुक्षापद्यद्यपितेः समुदायोर्थः लोहितावयवभेदत्वेतुतुल्यमेव यद्यात्रवर्गद्वयारब्धेमण्यो समुदायत्वेतेतदाबवर्गपदाभ्यात्रेनवर्णद्वयेनसहा
भेदविवक्षयाउभ्यतावयवभेदत्वाद्बहुवचनाःएव उभयेदेवमनुष्याः तस्यमित्राण्यमित्रास्तेयचयेचो भयेनयान्तियथा यद्यत्प्राग्जालित्वाउभयोर्मणिरिति
मुख्यावपादशमेवमणिद्वयसहविवक्षितेतदाएकशेषाणाद्विवचनंप्राप्नोतिः अनभिधानात्तुनभवतिः तथाचतद्भूतक्षासर्वविभक्तौ तिसत्रेषु तत्रैद्गृहीतानंयद्र
णावपाठइतिभाष्यमनवतायेंन्केपरःआह उभयशब्दस्यद्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वमितिः हरदत्तस्तुनात्मनेवस्वेउभयशब्दाद्विवचनमणीकृत्यपको
साप्रयतां तुपचन्तिकल्पपचन्तिरूपमित्यादावतिप्रसंगवारणपितुमित्याह इहअयजादेशस्यस्थानिवद्भावेनतयपत्स्यात्तेनतयपमथमचरमेतिसूत्रेणजासिवि
भाषाप्राप्नोतिः व्यवस्थितविभाषापारवेविप्रतिषेधेनवानित्यसमेवजासिसर्वनामतेतिकेचित्तविभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वान्नित्यसंज्ञाबाधांगादेकल्पिको
वाध्याइतितुसिद्धांतः नेवोठिविभाषितिसूत्रेभाष्यकारत्वाह अयचत्रत्ययांतात्मेवनत्वेसोतयपस्यादेशः उभादुदात्तोनित्यमितिसूत्रेतयपोनानुवृत्तेः अयचएवचानु
वृत्तेः नचैवमुभयीइत्यत्रटिड्ढाणञितिसूत्रेणतयवेतस्ययप्रयुक्तोपिनस्यादितिवाच्यं तत्रमात्रचितिमात्रशब्दात्प्रभृतिअपचप्रत्ययकाणप्रत्याहारग्रहणात्ः
एवंचतयप्प्रत्यग्रहणमपितत्रनकार्यः यद्वा द्वयसज्जितिप्रत्याहाराः तथाचदरघ्नच्मात्रचोरपिग्रहणेनकर्तव्यमपितिमहदेवलाघवं वस्तुतस्तुप्रमाणेमात्रच ए.म.
द्वयसज्वद्यवदितिपाठ्यमितिभाष्याशयः तथाचतेनोपिलाधवनेवेकतितियदत्राविप्रसंगः अतद्दत्यनुवृत्तेः नषष्ठ्यस्वाहिप्रत्ययादतिनिषेधादादा नचै ४६

वैतस्मात्रित्याद्यतिप्रसंगः सदशस्याप्यसमत्वाहीतो अर्थसंनिविष्टत्वादिति।। अत्रकश्चित्ः उभयेपन्यपर्ययोर्निर्देशः तेनवयाद्वयेषामपिमेदिनीमत्वाभिति
माघप्रयोगः समाधितोभवतीत्याहः तत्रअर्थयत्तायांकृत्तिकाणयमिवकेवचनानुपलंभात्ः महाकविप्रयोगवलाद्वेदकल्प्यतइतिचेत्ः महाकविभि
रेवतद्विपरीतस्यवहुशःप्रयोगात्ः तथाचमाघः गुरुद्वयायगुरुणोरिति। कालिदासोपि अस्मिन्द्वयेरूपविधानयत्नः इति श्रीहर्षश्च अयेमयोदासित
मेवजिह्मयाद्वयेपिनास्मिन्ननतिप्रयोजनेरति तस्माद्द्वयेद्वयंरव्यातिगच्छतीतिद्वयेषु तेषांद्वयेषामिति दृष्टः क्वचित्तस्यप्रयोगः यत्तु कश्चिदाह यत्तत्व
मेणाव्याकरणोद्धपशद्बस्यापिसर्वनामतान्युपगमात्रोत्स्यायंप्रयोगइतिः तदपिन मुनित्रयमतेनेदानीमाधुविभाग।। तस्यैवेदानीतनशिष्टैर्वेदागतप्रा
यपरिगृहीतत्वात्तत्वश्यतेहि निपातकात्याप्यतप यथाकलोपणाशरस्यातिरित्यादीतिशताञ्चाट्यतावसनतरतिसूत्रेसर्वैकवाक्यतयाप्रिद्धोषितत्वात्ः उतरउ
त्तमौपत्स्यैयौ। यद्यपिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणोतदंतग्रहणंनास्तितथापीहप्रयोजनंनसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवाचानिकसंज्ञेदंतविधिः केवलयोःसंज्ञायामयो
जनाभावाद्वाः अन्योमित्रः अन्यतरान्यतमशद्बावव्युत्पन्नौस्वभावाद्विवहुविषयेनिर्धारणेवर्तेते इतिपदस्यभाष्यकेयरः तत्रान्यतमशद्बस्यगणोपाठाभावात्
सर्वनामकार्यं नाप्यद्रतरादिभ्यइत्यस्यादेशतराणकार्यं तथाचभवत्यन्ते नतावत्सामान्यादिपयन्यतमत्तमरतिशाकटायनस्त्कृत्रअन्यतरान्यतमोइतेपत्तमांतौवा
त्यादितवान्तत्नतेप्यन्यतरशद्बोपारमणियमार्थत्वात् अन्यतमपाठोतराणकार्यसर्वनामसंज्ञाकार्यचनलभतइतितद्व्याख्यातारः इतरास्त्वन्यनीचयोरितिम
रः त्वत्वदतिद्बावप्यदेताबन्यपर्यायौ। तेनैकउदात्तः अपरोनुदात्तः एतेत्वमन्येदशंपत्रसुन्त्सिमिसुदात्तस्यप्रयोगः उतत्वः पश्यनित्यादिरनुदात्तस्येतिविवेकः
केचित्तुत्वद्विततांतमेकंपठंति तथाचजयदेवः मायुद्धांत्वदर्धरमधुरमधन्निपिवंतमिति त्वतः अन्यस्याः अधरइतिषष्ठीतत्पुरुषः नत्वत्वाधरत्वदधरति पश्य

शा·कौ तिहिशिहिशिहेरसिमवंतमितिपूर्ववाक्येनत्तह्· अनन्वयापत्तेः अनुदात्तस्यापत्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीतिफिट्सूत्रात्तथाचप्रयोगेतेः त्सीरी
४१ रूरवेतिसूत्तउत्वद्विति· त्वदितिसर्वनामसुपस्थितोनुदात्तोयमन्यपर्यायइतितद्या(न्या)योवेद्माष्यकारः इहप्रागुक्तरीत्याउदात्तानुदात्तयोरकारान्तयोर
नुदात्तस्यत्तकारोन्तस्यचप्राप्ताप्तिकत्वंनिर्विवादमेवगलपाठेपर्यवप्रतिपत्तिः। तत्राप्यनुदात्तस्याकारान्तस्यगणपाठेनसंशयः उतोत्वसमेत्वमिमा
दिप्रयोगात्· अवशिष्टयोर्मध्येकतरस्यगणेपाठइतिसंशयः उदात्तस्यप्रयोगाणांतत्रोदासीन्याततस्मात्तस्यकजभिहिकमुदात्तस्यवास्यापाठि
कन्विदिच्छालायाप्रयुज्यतेनवेतिविभाग्यतत्वनिर्णयेववुस्फतोतिरेकः ववत्यतत्सआयस्यान्तेतच्छिदएवयुक्तः अन्यथाऽव्याकशब्दत्वसालवनत्रा
एकश्रुत्योमयसंग्रहमेवातत्वशब्दमेकमेवापठिष्यदितिथ्येपमत्वेवसूनि· त्वेराप· त्स्मादयत्कशोमस्यपातस्यपुष्पदः प्रयोगाः नतुत्वशब्दस्य· पदका
रैः प्रगृह्यत्वमपुक्तस्यइतिशाहस्यप्रयोगादितिस्थितंवेदमाष्ये· नेमइत्यर्धःप्रयोगश्च· मनेमस्मिन्ददृशोसोमराजसमसर्वपयोपः नमंत्रामन्यकेसमः
मानोद्वकायदकेसमसे· उरुणाणोअधीयते· समस्मात्उतोसमस्मिन्उत्स्यपर्यायस्यतुसमशब्दस्यनसर्वनामता· यथासंख्यमनुदेशः समानामिति
ज्ञायकात्· हन्मेजंतरितिसूत्रेणनेपतेहोषाःसमानत्वासोवेतिभाष्यकाराप्रयोगाच्च· एतेनसमेयजेतितेप्रयोगोव्याख्यातः· सिमः हन्तेवकेचस्यान्मर्षा प्र·
हावदद्यादितिनिर्यूढः। आगत्रीवासत्तनुतेसिमस्येउत्सुत्रमर्केमजतेसिमस्मान· यद्यपीहत्वत्वसमसिमेमेत्यनुच्चानीतिमात्रंतथापिसिमस्यार्थवे ४७

रांतउदात्तइस्फदान्नताः अर्थवेदप्रविष्टेमंत्रेऋग्वेदादिगतेपीतिअभियुक्तैर्व्याख्यातइत्यवधेयपूर्वपराधरोत्तरायराःपचहिक्कालयोस्तहइत्यछिते
च· पूर्वसंग्राहिशि· पूर्वस्मिनकाले· पूर्वस्मावाख्या· पूर्वस्मिन्गुणधित्यादि· दक्षिणाथरशब्दोदिशितद्वच्छिन्नेच· अर्थनियमश्चायंव्यवस्थायामित्यक्ते
गौम्यतेस्याभिधेयनार्यद्वमाणस्यावध्येनियमोहिव्यवस्था· पूर्वादिशब्दानामुक्तोर्थोहिनियमेनवर्वाविदद्वधिमपेक्षते· स्थागएपापचेभावेरात्यक्तियाम
अतएवनिघातनादउ·। अवस्थायांकिं· दक्षिणागाथकाः प्रवीणाइत्यर्थः अधरंतावलरागः उत्तरेप्रत्युत्तरेवाशक्तेः कथंतर्हितथापरेषामुधिचेतिका
लिदासः अपरेष्वसवृतिष्ठतइत्यादिषुच। अत्राहुः ॥ दशवाचितयाव्यवस्थाविषयपोरेवयरापरशब्दयोरपवादाछत्रोदाहिनिवप्रयोगः। नचैवमुपस
र्जनताः नहिस्लाइणिकत्वमुपसर्जनत्वं· किंतुस्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमःसतुनहिन्नेप्रविष्टस्यापिप्रधानस्यः नवालाहणिकस्यापिहत्रिमप्राधष्ट्स्य।
अतएवतस्माद्धक्मानिसाहोजानलक्षणापेक्षापिसर्वनामकार्यानभोहसोसोयमोसाहमित्यत्रभाष्यगतालहणायामपिसर्वनामकार्यप्रदर्शितिः
वसतत्सतअत्रशनुत्वाद्विप्रकाराकोवोयोःनस्यादिशब्देभ्योभित्रत्वाद्दोवार्थिकः शब्दानुदेशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारकएवेतितत्वे। अप्रसंज्ञायांकिंउ
त्तराः कुरवः सुमेरुमवधिमवेक्ष्यकुरुशब्दोवर्ततेतरमात्तोहव्यवस्थाप्रसिद्धत्वानुनावधेः प्रयोगः प्रयोगवर्षतीत्याजनलसपथाः एवंदिशःस

श॰ कौ॰ पत्रीभवद्भिर्द्विरास्याः इत्यादावपि पवस्तातो ऽवस्थानीतिसर्वनामकार्यं संभवत्येव न त्वसंज्ञात्वान्निषेधः आधुनिकसंकेतो हि संज्ञाः न च हि सुस्मा
४२ स्तीति पंचमे ऽस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्ताद्यः । अत्र हि स्फुचितं तनः कुरुषु त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र आप्तवचनमेव प्रमाणं ः स्वशब्दस्य चत्वारो
र्थाः आत्मा आत्मीयो ज्ञातिर्धनं चेति ः स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियां धन इत्यमरः । यद्यपि स्वामिन्नैश्वर्य इति सूत्रे ईश्वरान्यवाच्यपि स्वशब्दः
स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्वर्थीयान्तमिति विवचनस्य मात्रविषयेन तु केवलः प्रयोगार्हः तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेव संज्ञाः आख्याग्रहणं किं
आत्मीयत्वे पुरस्कृते ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात् । आत्मीयात्मीययोः स्ये वसु वसुमिह ज्ञातिः स्वे स्मै इत्यादि ः ज्ञसिविभाषाविधा
यके तु अत्र षष्ठाध्यायोस्थलत्रेष्वेवं प्रभुत्वमात्मीय इत्येवदक्तम् ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम॰ ४२

वितेः आत्मवाचिनो ऽपुंस्त्वकृतपाजसि विभाषायामप्रयोगाभावात् इति केचित् तच्चिंत्यं स्त्रत्तामवर्थादिवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात् अत एवामरकोशे ऽपि आत्मनीति पूर्वान्वयि स्व
मिति तु उन्नरत्स्वपि तथा च विभाषा हेमचंद्रः स्वोः स्वगे नन्ने सात्सो ह्यसात्मनोः स्वं ज्ञेयधने इति मेदिनीकारोऽपि ः स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये ऽस्त्रियां धने इति ः वस्तु
तस्तु पूर्वपरे साहित्रिसूत्रामर्थ्यनिर्देशः पाठविशेषणं ः तेनेतरेषां पादादेवपर्युदासः तथा च विभाषा जसीति प्रकरणे एवाह्णीति नैवैसवलाघवात्कर्तव्ये त्रिसूत्री तु नु पद
नीयवैति निष्कर्षः अथवा गणपाठ एव पूर्वोक्ति नव कपादानेत्तरे विभाषा जसीति कर्तव्यं पूर्वादीनि चार्थविशिष्टान्यनुवर्तनीयानि ः न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शंक्या येन
मस्यनसि विभाषारंभात् ः यद्वा जस इसि ङी नो भिस्यात्तस्मिन ः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ः ओङ आपः शी नपुंसकाच्च शिसमेस्मातः कर्तव्यः परमार्थलक्ष्मगमेव शान्यासमेवाल्क
एवोदिभ्यो नवभ्यो वेस्येन तु जसः शी कृसन्ननुवर्तत्वार्था पेड़ेन संभवत्स्येते ः वाच्छेदसीसेति इति पूर्वेदस्सव यथा तथा चैवं त्रिसूत्री अष्टाध्यायां न पाठ्येति स्थितं ः असंज्ञाया
मिति तु न कार्यं अन्वर्थसंज्ञया अभिप्रेतपरार्थ्यापीयइति न्यायेन वा संज्ञायामुदस्तत्वात् ः अन्तरं शाटकमन्ये नानार्थाः तथा चामरः अंतरमवसरध्यंतरात्मनि चेति तत्र बहि
र्योगोपसंख्याने पोरेवार्थयोः सत्ता बहिः स्थिनाहतो ग्रामाबांधवेनान्यते ः तत्रा बहिः अंतरे अन्तरे गृहाः नगरबाह्याश्चंडालादिगृहा इत्यर्थः द्वितीयेन गणांशु अंतरगृहा इत्यर्थः उप
संव्यानग्रहणेपि करणं अपुंससाउत्तरीयपरं ः कर्मसु उत्तरआस्त्वतनीयपनः उभयथापि बहिर्योगेण गतार्थत्वात् ः उपसंव्यानग्रहणं नैककर्तव्यमिति भाष्ये स्थितं ः केचित्तु शाटका
नां ते च शरीरसंयुक्तस्य तत्तीयस्य वन्त्यपेतु वस्त्रार्थस्य तत्संयुक्तस्य च तत्तीयस्य बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यं शाटकयुग्माद्यर्थमिति वदन्तो वार्तिककारस्याशयमे
वाशयः आदिशब्दकृत्संरबादपि तैः भाष्यमते तु बहिर्योगग्रहणात्स्वर्पितेः तेन शीतात्मा आत्मा कारिणी साद्य विवक्षितग्रहणा सरं आस्याबास्तुसंबध्यस्यापि भविष्यतीत्याहु
ः सत्यपि बहिर्योगे पुरि विषयतास्य आकारिणी साद्य विवेकाणग्रहणां स्यर्य यावाबास्त्संबध्याने सर्वनामता ः अपुरीति च वक्तव्यमिति वार्त्तिकात् ः तद्गुणाः सत्वं स्वार्थ
योनत्वं जसि विभाषा विधायकस्य ः अंतरं सधिकस्य जसः शी विधानात् तदन्तस्यास्यभावात् अंतरायांपुरि ः प्राकाराद्बाह्यायां तदंतर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । भिन्नविभाषा

श:कौ· परिभाषया एकदेशस्य गृहीतत्वग्रहणेन ग्रहणाद्वा त्रिवीमाः तदन्तः सर्वो पर्वोपक्रमयरिकौ तत्रायमत्र्योदस इत्यस्य मातुरिति गणोलकारः तन्नः तथाति स्यन्द्ये इत्यादिबहुलमि
४९ तिस्त्रेधेद्वैगृहणेनैव पर्यायते: पदद्वेषपसमधिकः एतद्विद्वमोत्र सङ्कीर्यपिस्यते: अन्रस्य अवहितसक्कोन्याथिप्रधानेच प्रथमेकेवलेतथा साधारणेसमानेच संख्याच प्रयुज्यते: द्वि
शब्दोद्विलविशिष्ट अलिंग: संबोधनेकविषयश्चुपुष्पदर्थः अस्मच्छब्दलक्षणपित्रर्थः सलिंग: संबोधनमपि वाणीच भवत्वर्थः भातेउवत्वाणितिसुसाहितोयं पदप्रयस्मात्स्मा
दयोनसंभवंति: सर्वनाम्नस्तीयादितिविभिन्नकारणाहे नबुस्वीसा प्रायदर्शीनमिसेनेनैषणतार्थेनथापिंछिकन्नाद्विमपदः पूर्वनिपातश्च कृष्छ्येस्तथा आत्तशेषव्यन्त्रविरहाय
केन्नेभवतः फलेपिन्नः भावताथवि: त्वदाद्यिनेनदृद्दलादुर्दीवीवर्णाहितिः फत्रः भवेनमेवतिभवश्चड्विषद्विशीथ्रेतिचकारेण सर्वनाम्नोन्तकारणारस्यादेशः भवन्मयः
निस्पेह हृणाराद्दिसह इतिमयद्दः भवनिकः सर्वनामसंख्ययोरितिप्राङ्गिपातः भावकः भवदीयः भवतन्ष्ठकृच्छ्रसाविसत्रेहिशन्तेतनिवृत्तपेषद्दाद्दिसनुवर्त्तते: आकं भवादक
:श्रासंर्वनाम्नइसात्वे देवदत्तेषुभवांश्चुभवंतौ सहादीनिसर्वैरित्येकशेषः भवतोभावोभवत्त्वेसत्रसर्वेनाम्संतथागुणावचनसंज्ञान्वसनाथ्यत्रविरहोपिफलं अन्यथाहिभाव
अवभस्याद्विश्वास मध्यमस्यापरमस्या मुतस्याभुतस्यद्दस्यत्रत्वभवदमध्यमपाशब्दघृष्टदृसिसकलविधिशसपात्स्याज्ञाग्मः ॥ इससीहिशेषोवृत्तः समासस्यार्थः यदृ्ह्याश्री
तिमुंनयेः अन्तएवपृष्टदृ्स्यापिसर्वनामकार्यमेषा मनिर्यंतः पेमध्यमाः पितरः विशेषपदेपप्रेइत्यादौतदभावात्ः वद्दह्वाबुभेनाविनरेतरस्मातन अभो भेषाकीणमकोत
इस्यादिनाहिः प्रयोगोद्विवचनमितिपक्षेतद्दन्तविधिनासिद्धस्यानेद्विवचनपक्षेत्रस्यानिवद्वावेनेसवधेयं ननुवसनसादौवप्रहितिप्रत्ययविभागस्यसंभोहात्स्यानिव
द्भावेनासिद्धस्यानेद्विवचनपक्षेतस्यानिवद्भावेनैषस्त्वमात्रस्यात्रनठसर्वनामका मुख्यिवशिष्टस्याजिनितद्विरहोहितिचेन्न· संनिपातपरिभाषाप्रोक्तोत्तगुणप्रवृत्तौ बाधितत्वास राम०
मासषष्ठ्वबहुलमितिसमासवद्भावप्रसंगस्यठकः प्रथमंप्रवृत्ते एवनननत्राप्रसमभङ्गतमभीनयदृसादिव्याख्यातिनन्वसत्तकरिसा इतरेतरस्मादित्यसिद्धिः अभेोनपथा ४९

मित्तिउकथः नस्यत्रसमासवद्भावोऽस्तीतिचेत्ः तत्रप्रथमैकवचनोनत्वपरेषपदस्यद्वितीयात्र्यमलपरपरइतिवचनवत्वेनेवप्रकृतिप्रत्ययविभागस्यसिद्धेरितिदिक् व
स्पनगजानपदोपदामिरितिउवस्मादृतेरेषम्परतिवहुव्रीहिणासमाधेयं नपरइतिज्ञापकात्सर्वनाम्नः एर्वेनिपातोऽन्निस्पः पुत्रादेकासराजपृइति इभाषा भाद्दिना
अध्याताद्विसर्थेस्याध्याताणीजेनाहृत्रर्थैकप्रत्यये ध्याहृणाकृस्पसर्वनामताविरहात्समाधेयं ॥ ॥ विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ ॥ ॥ अत्रसर्वनामसंज्ञावास्यात
:उत्तरस्वेस्पः उत्तरपश्चिमादिङ्मान्तराल इतिप्रतिपदोक्तोदिक्समासोगस्येत नेहन पारवीसेवउत्तरणपसमोजस्यतस्मैपरेवीज्ञाणपएवंचवद्गव्रीहिग्रहणेनकर्तव्यं
दक्षिणोत्तरपूर्वाणामितिद्वन्द्वस्यलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवारणात्ः ननत्रणयैतत् तथाहि: एकबहुव्रीहिवत्ः आबाधवतिद्विभीवएकेकस्मैदक्षिणोत्तरहिरण्णा
दक्षिणायैइत्यादौछ्यते· तत्रोत्तरस्य त्रणनिषेधोमाभूत्ः बहुव्रीहिरेवयोबहुव्रीहिर्नत्वन्तिद्विबहुव्रीहिसत्तेनैवयथास्यादितिमेवं समासग्रहणानुवृत्तसायुक्तार्थेणोतउ
त्तरस्यत्रस्यप्रत्याख्यानेर्द्दा॥ ॥नबहुव्रीहौ बहुव्रीहौ कर्तव्येप्रतिसर्वनामसंज्ञानस्यात् त्वकंपितायस्यसः त्वत्कपितृकः अहकंपितायस्यमत्कपितृकः हृकोउत्रोपस्य
हृकस्त्रः इहहिसमासप्रहन्तेः प्रागंतेरगतयाञ्जकच्प्रवर्तेतम्सचसमासेसत्यपिस्वपदतः अभिक्रांतोप्रवेकंतत्र्युतिभवकानितिवत्तनहिहन्तेः प्रागपिउपसर्जनताभि
ननुयरिप्राणवप्राप्नुनत्र्यकत्वनिवर्तिनस्तहितंकंपितेत्यादिकथंस्यन्स्वतत्वत्कः पितेत्यादिकप्रस्यपप्रदर्शीनोविसाततइतिचेन्नभोंतोसिनहिपार्श्मन्त्रक्रियावाक्ये
उलेत्रहामाञ्गोचेत्वहुव्रीहिसंज्ञाप्रवृत्तासर्वनामसंज्ञावभिविद्धानरुपस्थितेऽस्यादिनिष्ठितत्वात्ः किंतुतत्सदृशं बहुव्रीहिसत्तास्त्वंवाक्यान्तरमेवपृहाहकेयदः अप्र
योगसमवायिषस्त्रक्रियावाक्यंतत्रापिनिषेधोनतुलौकिके तस्यपृथगेवप्रयोगात्रादृष्टाभावादिति अतएवचवृत्तः सर्वैपनेसंवविग्रहः नतुसर्वाद्गतिएतत्स्युरुषद्वस्या
द्दिविग्रहेपिस्वेषवगतिः अलौकिकेवाक्येअध्यायानइत्यादौप्रवर्तते: अन्तरंगानपिविधीनितिसिद्धान्तात्ः अतएवगोमत्प्रियइत्यादौसोऽटुगोवनेत्तइन्नस्यादित्यापः लौ
किंनुमहोधीरपोनप्रवर्तत· भाष्येत्वकसिरकइत्यावचरूपंस्वीकृसइदंस्त्वेप्रसाख्यातः पहाहमाकत्वेत्युकर्तव्योप्रसंगमुक्त्वसशायानितिअंगप्रतीतिप्र

स्यंगं अन्तकार्यान्ते त्वकसितकोहृत्किपुत्रः इत्यादिषु अकच्ः विम्बापिपरस्मादिषु द्वन्द्वे तु तुल्यसंयोगशिक्षामहंता नामिसाधकहाज्ञाते तिविषयविवेको बोध्य इत्यर्थः यथोक्तं मुनीनांत्रा
माण्यात् भाष्यात् क्वचिद्वक्ष्यमाणस्य तस्य बाधेयः तत्तोषासमासे॥ ॥अत्र सर्वनामसंज्ञानस्यात् मासपूर्वाय ज्ञ हृत् प्रतिपदोक्तः यथाभाषणात् एवं सदृशैः तितत्तो यात मासो मासे ते नतु कर्तृ
कर्तृकरणो कृतेत्यादिषु पितेन तत्पुरुषकर्तृ तमिति सादौ निषेधेन समासस्य सत्त्वे वर्तमाने पुनः समासग्रहणा गौणार्थं स्यादिसंग्रहार्थं तेन समासार्थवाक्येपि निषेधः मासेन पूर्वाय मा
पंचलौकिके वाक्ये निषेधी न तु न बहुव्रीहौ विति वद् लौकिके अकारान्ते काककवार्थ विशेषणम् अनकारान्तानां प्रतिपदोक्तः तीयासमासनिर्देशात् लौकिके निषेधस्य वैयर्थ्यापत्ते
:॥ ॥द्वंद्वे च॥ ॥द्वंद्वे उक्तं संज्ञा न स्यात् सर्वादि एषां धर्मगणे समुदायस्यापि निषेधान्न तत्पवर्गाणां तथाहि सदादीनां तावत् द्वंद्व एव नास्ति स्वरादीनि सर्वाणि समिसकशेषेणाधित
त्वात् न च द्वंद्वे कृते एकशेष इति भ्रमितव्यः एकवद्भावस्य रसमासान्त प्रसंगेन द्वंद्वापवादस्य एकशेषस्य अवस्थापयिष्यमाणत्वात् अन्यथा तेषामपि सा शवपि द्वंद्वेवत्ति निषेधश्चेत्ते
त्यदादिभ्यः शब्दानां त्वदंता : तत्र काकवारविशेषः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावत्तिष्यत एव ः दक्षिणोत्तर पूर्वाणामिति किंच सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाष्यसोदुर्वारः त्रैहि
मात्र ग्रहणं किं विस्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रसर्वनामत्वे पिपुंवद्भावार्थः अत एव दक्षिणपूर्वाय इत्यत्र संज्ञाभावे पुंवद्भावः ननु अवयवे संज्ञा चेत्तनिषिद्धा न हि कोऽधिका
रस्यन्त्रद्वंद्वपदस्य वेति वचनाद् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिस्यादौ उत्तरमादिप्रसंगः न च निषेधसामर्थ्यम् अनंगस्यत्र लोरेकीहस्यान्वरितार्थत्वात् इति चेन्न अगकोपि तु सर्वना
म्नो विहितस्य आमश्वेऽ सिद्धो इत्यादिक्रमेण आख्यानात विहितविशेषणस्यापि अप्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव तस्मात् समुदायस्य वा पर्युनिषेध
न त्वव्यवानभिस्थितं अत एव सर्वनामसंज्ञा पीतदंतविधिः सज्ञा वे द्वन्द्वे चेति ज्ञापकमिस्कन्तैः विभाषाजसि जसीति कार्यापेक्षया विकरणसप्तमी जसाधारं यत्कार्यं शीभावा
नत्वकर्तव्ये द्वंद्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः शीभावं प्रसेवेषां विभाषेति आत्वात्तें तेनाकच् न भवति तस्मिन् कर्तव्ये द्वंद्वे वेति निसनिषेधात् अत संज्ञक
प्रसक्त्वं भवति वर्णाश्रमेतराः केन अवधानाच्छेद शीभावः अकविकृते तत्तत्त्वापत्तितस्यापनशीभावः स्यादेव प्रथमचरमतया अल्पार्धकतिपयनेमाश्च एते ज ५०

डाक्टर भाऊ दाजी
Dr. BHAU DAJI

कार्यं प्रतिसर्वनामसंज्ञा वास्युः प्रथमे प्रथमाः इत्यादि शेषं पूर्ववत् नेमेनेमाः शेषं सर्ववत्ः उत्तरा भिर्भाव्यत्वीभावं प्रसेवसंज्ञाविकल्पः तेन प्रथमकाइत्याद्यवकचनः अन्यथा प्र
थमकेइतिस्यात् उभयपक्षे हृस्यतुने पं विभाषा किंतु नित्यास्त्वे इति गणव्याख्याप्रसंगेनोपपादितं॥ ॥पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां॥ ॥स्वम
ज्ञातिधनाख्यायां॥ ॥अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ एषामुक्तिस्तु गणमध्येपि पठ्यते साच व्याख्यातानथापस्मिन्नेवावधौ नित्यासंज्ञा प्राप्ता तत्रैव जसि विभाषार्थं पुनर्विधी
यते पूर्वे पूर्वाः इत्यादि स्वे स्वाः आत्मीयाइत्यर्थः आत्मन इति वा इहत्रिसूत्र्यामपठ्यंत स्यैतत्सर्वं गणव्याख्यावसरएवोक्तं विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सु पसंख्यानं द्वितीयस्मै
द्वितीयायैत्यादि एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाद्विगतिविशिष्टपरिभाषया वा द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्याद्युपसिद्धं एवं च विभाषा द्वितीयतृतीयाभ्यामिति सूत्रेण कर्त्तव्यं भ
वति अर्थवत्त्वात् अतिप्रसक्त्यावाः द्वस्तीयः त्रेः संप्रसारणं चेत्तसम्प्रसारणं तेनेह न अकारवचने जातीय न् पटुजातीयाय जात्येतावत्तु धुनिः ब्राह्मणजातीयायः सुखपार्श्व
ण हा भावमेतां भाव्याह्यद्यन्ते तिष्ठः मुखतीयायः पार्श्वतीयायः तथाः द्वितीयाय भागाय सत्रापि न भवति ः पूरणाद्भागेतीयादन्निति अनितृतेयस्येति सकालोपे वसति
तीयस्य लक्षणकत्वादिति दिक्॥ ॥इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणं स्वरादिनिपातमव्ययं स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यस्य अधिकाराद्रेसत्वे
पञ्चमेते निपाताः नन्वेवं चादिष्वेव स्वरादयो पि पठ्यंतां ः प्रकृते स्वरे चैवसत्पठतां अव्ययपदेष्वपि निपातशब्देनैवाव्ययीभूयतामिति चेन्न चादीनां हि सत्त्ववाचिना मेव निपातसं
ज्ञा यथा लोके न पततियथुमस्मानाइत्यत्र संम्यगर्थस्य यथुशब्दस्य लनत्सत्त्ववाचिना पथाः पशू नतास्पृक्केवाय आनिसाहे त्विरही नां तु त्वत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञेष्येते स्व
वाच्यपतिस्वः पश्यतियथा अथप्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादिनिचाद्यौसत्वे इत्युक्तौ असत्त्वे इति मिति चेन्न एवं हि सतिनिपात एकाजनाङिति प्रागस्वसंज्ञा स्वरादीनामपि काखं॥
प्रसज्येत नो हि स्वरादिषु किमोत्सहृदृराद्वयः इत्येकावोनद्वितो ः केम्भमयस्कृतएकाचः पदितु चादिरेकाजनाङिति क्रियेत शचादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणं
न लभ्येत ः तेन ब्रह्मश्रेयस्याप्यसंहः पठनेः तस्य संबोधनं एअवेसत्रप्रगृह्यस्यात् ः ननु चाद्यौसत्वेइत्यत्र असत्त्व इतिपाठविशेषणं ः तथाहि चारपतिराभोविभज्यते चार

यो निपातसंज्ञाः स्युः ततः असत्त्वे इत्यधिकाराच्चादयः सत्त्वे नेष्याः तत्र चादीनां सत्त्ववाचित्वाभावादासर्वदाः ते तु एव स्याद्दोषो न दोषः एवं चोभे संज्ञे न कर्तव्ये अव्ययं निपाता इति किं
नुः प्रीत्यादिन्निपाता इति वा अव्ययानीति वा स्वरादीनिः स्वरादीनि तद्धितश्चासर्वविभक्तिः इत्यादिस्त्र अव्ययीभावश्चेत्यनेन स्यात् तत्र चादयो सत्त्वे इत्यस्य यावदधिरीश्वरे विभाषा
कृञीतिः तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमास्कः अव्ययप्रदेशे अव्ययग्रहणं निपातग्रहणं वेति उच्यतेः अव्ययसंज्ञाविरहे अन्वर्थः संज्ञाबलवल्लभ्यं वक्ष्यमाणप्र
योजनं न सिध्येत्ः निपातसंज्ञाविरहे तु षांतत्वाचार्यप्रणीतस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिट्सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येतः अथ फिट्शिक्षेन वादिशा ह्यनाम्निवनिपातश्च
हूस्याप्यन्यत एवाप्तौ अववसेयः तर्हि अव्ययसंज्ञामात्रेण निर्वाहः स्त्र एकः एवेस्त्वधेयंः महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं नव्येति विविधु स्विकारं न गच्छति सत्त्वधर्मान्लि
लिंगसंख्याकारकादीन्न गृह्णातीति निपातनं तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः अस्तु चैवं सोऽस्त्यस्तु सर्वेसर्गति अतिक्रांतप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहान्नेहाव्ययसंज्ञा न तु स्वरादिषु चैःपा
इत्यर्थापास्त्या चेयव्यापत्तेः तेनयामस्वः परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिग्राधान्ये अव्ययत्वं सिद्धंः अव्ययसंज्ञायाः अन्वर्थत्वं आथर्वणेः वचिद्याया श्रुतिरपि दर्शयति सदृशं त्रि
पुलिंगेषु सर्वासु च विभक्ति+ वूः यद्यतेः तत्र कथं तरं तमप्प्रसंग इति चेत् नः अन्वर्थसंज्ञैव तंरतविषयेऽपि ज्ञापनात् अन्यथा उपसर्जने प्रसंगाभावेन तेन + ईषु वचनेषु च
सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययंः एतेषु यन्न व्येतिः किं तु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजनाः यद्वाः यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमितिः त्रिषु लिंगेषु सदृशं लिंगविशेषप्रतिपाद
नेसामर्थ्याभावादिति भावः विभक्तिषु कारकेषु एकत्वादिसंख्यासु अव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकारकसंख्यायोगोस्ति तथापि व्यनादरमव्ययत्वे अथ स्वरादयः स्वरिति स्वर्गे
परलोकयोः स्वर्गः द्यौः यथा स्वर्जलधेर्जलधेर्जले सुपरलोके स्वर्यातस्य स्वपुत्रस्येतिः अंतरिति मध्येः अंतर्वीणान्त्रिमन्तचरः प्रातरिति प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत एतेत्र राम॰
यो नो दात्ता इति काशिकाः तथ्विं सः स्वः शब्दस्य स्वरितत्वात्ः तथा च फिट्सूत्रं स्वरादीनामित्यत्र स्वरिताविति प्रयोगस्य अंतरित्येवमयोस्वः॥ ॥ पुनः प्रातः शब्दः आद्युदात्त इति क ५१
श्चित्ः तन्नः प्रातरिदं हवामहे इत्यादावंतोदात्तस्येव प्रसिद्धतरत्वात् पुनरि साद्युदात्तः अथ प्रथमे विशेषे च अप्रथमे तु न दृष्टं विशेषेः किं तु नर्क्षो देवणपुरुषाः स नुतो।

संवहनेन सन्तु तद्योगं कृति गुप्ते मिहति नीचैरित्यल्पे शनैरिति क्रियामांद्ये अधर्गति ससो वियोगे शीघ्रसामीप्ये लाघवे चिरात्यन्ते आ इति वर्जनेः युगपदित्येककाले आराद्दूरस
मीपयोः पृथगिति भिन्नेः एते सन्नतरित्यादयो नवांतोदात्ताः इति काशिका शनैश्चिरं धेते अद्रिषुः अधग्गात्मायामभस्यः इत्यलतु शने श्चीधकहारा आद्युदात्ता प्रयुज्यन्तेः स्यात् स्वरितेतिद्रु।
ष्टाः सानागतोऽह्नि ह्य इति दिवसे रात्रावितिनिषि सायमितिनिशामुखे चिरमिति बहुकाले प्रमामिति ईषदर्थेः ईषदित्यल्पेः जोषमिति सुखे मौनयोः तूष्णीमिति मौनेः बहिरितिः अव
सरस्सेतो बाह्येः समयेति समीपे मध्ये चः ग्रामं समयाः निकषेति केः विलंबलंका निकषा हनिष्यति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थेः स्वयंकृतंः वृथेति व्यर्थेः नक्तमिति रात्रौः नञिति निषेधे
ना विति निमित्तार्थेः हेतुरित्यर्थेः इद्धेति स्फुटावधारणयोः तन्वादिति प्रश्ने यस्य कः सामी सहे जुगुप्सितयोः एते सस्व भत्योः सांप्रता हा विंशति स्तोदा न्ता इति काशिकाः दिवा
चिरमः हृ एवमिः अथापस्तम्भ वस्थितिः नक्तं दृष्टो कुह विदिविषुः इत्यादौ न्वाद्युदात्ताः प्रयुज्यन्तेः वतः वतस्य पौनमय्यप संज्ञत्वात्ः ब्राह्मणवत्ः तेन तु तससिस्यादिभि विहितो व
तिहसन्तस्तु तेः ननु उप समीपादाय त्वर्थ इति विहितः स्वार्थिकत्वात् यदुत्रितो निवर्तीय सिद्ध्य्यस्य नेति निसेः सनोतात दुः सनोतनः सनत इदमपि नित्ये सनत्कुमारः तिर्यग्मिंस
तेर्ह्वो तिर्यग्र्थ्वेः तिरोहितः तिरः काष्ठं कुरुः परिमस्ततु लहन्ताः तिरस्कृतानि इतियथाः सनत्वादयः तिरोता आद्युदात्ताः इति काः सनाच्चरोतालनव्य इतिः तिरःसुस्वितरिश्चिनो
इत्यादौ त्वंतोदात्तः प्रयुज्यतेः अंतरित्यंतरात्तुः मध्ये निर्णये चः त्वां मां चांतरा कमंडलुः त्वामन्तरेणाम रस्यापनाक्तिः अंतरेणेति वर्जनेः अंतरेणाहरिं न सुखं ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्र
श्नशीघ्रार्थसंप्रसस्थे च ज्योगितिवा स्मिरहनिंदा सुविष्णु वा रिरि कं जंयज्ञः मर्द्धिः कं नाः कचाः निंदायां कं सं हृथ्यः सुखेः कंसु शमितिसुखेः शंकरः सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयो
ः दिवः प्रसन्नं सहसाभ्यात् सहसा विदधीत न क्रियास्व इति पित्यघ्ने अलमिति भूषणपर्याप्ति शक्ति वारण निषेधेषु भूषणे अलंचकार पर्याप्तौ अलमस्य धनंः बहु इत्यर्थ
ः शक्तौ अलमल्लो मल्लाय शक्त इत्यर्थः वारणे अलमतिप्रसंगेनः निषेधेः अलं दुष्या लभिदेव न्यो यत्सदा णनयाहरचः नवकृत्यमित्यर्थः व्रणडितिह विहीमेतिः वर्जने नानेत्य
नोकविनर्थयोः नानाम्नातो देहमतो समाज्ञे नानानारी निष्फला लोकयात्रा स्वस्तीति मंगले अन्यदित्यन्यार्थेः देवदत्त आपन्नो न्यद्यपत्तदत्त इतिः असतीति सत्तायांः अस्ति पक्षी

श:का:
५२ के मतिरस्मास्मिकः उपांश्विति अप्रकाशोच्चारणे रहस्ययोः कृमेति द्वांतौ कृमात्कर्तव्यवान् विहायसेति विपदर्थे विहायसा त्वम् इति विभांति दोषेति रात्रौ मृषामिथ्यांत्वेतौ वित
थे मुधेति व्यर्थे क्वाचोस्तु स्मृतः कालसंध्यादृशोऽनः आव्ययीभावस्थः इदं रूपं स्वत्रयं अश्वाध्यापीस्थित्रिसत्रासमानार्थमुपेयव्यन्तु उद्गीर्णव्यते: पुरस्तविरते चिरातीते भविष्य
दासन्नवस्तुग्वीते अविरतमपीटीतिस्पर्थः पुरि लुडि चेति लट् चिरातीतेः पुराणैर्नवं पुराणां पुरेत्पास्यंसमवंती निर्बंधस्मा समनंतरं भविष्यतीत्यर्थः स्यात् स्वयंबोधे विरंती तेनिकटागामिके
पुरेत्यमरः मिथोइतिरहःसहार्थयोः मंत्रयते मिथो मिथस इत्यपिदवेवतः साप्त इति बाहूल्ये मुहुः इतितुनरर्थे: प्रबाहुकम् इति सम्यकाले ऊर्ध्वार्थे च केचित्प्रवाहिके इति पठंति आ
यैतल्लमिति बलात्कारे शाकटायनस्त्वाह आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति: अमीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये साकं सार्द्धमित्येते सहार्थे नमस इति नेतौ हिरुग्
निवर्जने: पृथगिति निंदाभर्त्सनयो: तस्मिलादिस्तद्धितएवाव्ययं तः शसंतसी कृत्वस्सुच् सुच् आसववाणीत्वमर्थीति तसिलादिरीत्यादेच्यमर्थः पंचम्यास्तसिलि सारभ्य धा
सेनदृतेः सर्वेकृत्कोयस्तद्धितः तेरेता: सर्वदिक्षु बोद्धव्या: तथा: बहुलार्थात् शस् प्रतियोगे पंचम्यास्तसि: क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् इत्य आर्षसिर्युणा
दिसत्रेण सिमसयोविहितः अर्थाइत्थं दाहरणं सल्पर्वं विक्षमास्यात् लक्ष्यदर्शि संपद्य कर्तरि च्विः विभाषासाति कार्त्स्न्ये देयत्राच एतेदंतः अपिथाः स्त्राः अमुवछंदसीति वि
हितः अमइत्यगीकारे आमकुर्मः किमेतिहः अयथा आमुकामप्रत्ययाद्यामंत्रेलिडीत्यमीति केचित् प्रतामइतिधानो प्रशान्तिसमानार्थे प्रशान्तेखदनोयत्तदनेन प्रतानिति
विलोपे माइति निषेधे मा भवतु मा भविष्यति माङि लुङि निषेधार्थकयो: माकार्षीत् अस्य पायं मा भूदिति: आकृतिगणस्थायं तेनान्यपि अस्तः तद्यथा ओमिति प्रोक्तं अ
स्वकाममिति स्वाछंदे प्रकाममित्यतिशये: भूयइति पुनरर्थे साम्प्रतमिति न्याय्ये: परमिति किं त्वर्थे गुणवानसि परमहंकारिः साक्षादिति प्रत्यक्षे प्राचीति तिर्यगर्थे सस राम॰
र्घागीकारे प्रभृति वेगी: अहइति च संबलदृति वर्षे: अवश्यमिति निश्चये: सपदि शीघ्र: वजवदिस्पतिपये: तुलदृपिर्शि हिंसानोमा नु: आविः इति प्रकाशे अनिशं निस ५२
दासदा अजस्रं संततं: एते सातत्ये: उषेति रात्रौ उषा नोवा पुः सप्तसीम्यापृथिव्यर्थे ओमिति ब्रह्मवाची भूर्भुवरिति पृथिवीअंतरिक्षलोकयोः भूर्लोको भुवर्लोक: स्वरि

ति स्वर्गेति नरसाइति शीघ्रे स्नाकु: द्रुतं शीघ्रं क्षिप्रमिति वेलातिशये सुष्ठु इति प्रशंसायां कु इति कुत्सिते ईषदर्थयोः कायर्थं कवोष्णं अजस्रेति तत्वशीघ्रार्थयोः अह इति विहिरर्थे:
मिथुरिति द्वाविर्ते मिथुर्मंत्रयते विष्वगिति समंततोभावे: भाजगिति शीघ्र: भाजकपचति अन्वगित्यानुकूल्ये चिरायचिरराश्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थका: आद्यशब्दाच्चिरं चिरेण
चिरादिति गृह्यते अलमिति विनाशे आनुषगिति आनुपूर्व्ये आनुषक प्रविशति हवं धुता अनुमानेनुषगिति शाकटायनः आनुषगिति दाते केचित् अप्रा: इति शीघ्रसांप्रतिकयो:
अप्रेक्ष्य तिरेको वा: स्थाने इति युक्तार्थे: वरमिति हि ईषदुत्कर्षे: दुष्ठु निकृष्टार्थे: बलादिति हठार्थे: स्वइति पूजायां स्वनासी कृमेतिक्वांतौ अर्वागिति प्राचीने: सुदिमुत्कर्षे ॥ ॥
इतिस्वरादिः॥ ॥तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ ॥तद्धितांतः शब्दोऽव्ययंस्यात्: यस्मात्सर्वा वचनत्रयात्मिका नोत्पद्यते: किंत्वेकमेव वचनं: ततः तत्र: तद्धित इति किं: एकः द्वौ बह
वः असर्वविभक्तिरिति किं: औपगवनन्तु गोशेषवरणः इत्यादावतिव्याप्तिः नचसुत्रोप्यागमस्त्यानाद्योगप्रमाणे च तद्भाववर्शने स्यात् इति यदुक्तः सत्रकृतो मते तेनेत तद्धितांता
इतिवाच्यं एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् अत्राह: वार्त्तिककारः सिद्धं तु पाठात् सिलाद्यः शाकपार्थिवः शासप्रभृतयः शाकन्मासोंते
भ्यः मांतः कृत्वोर्थः तसिवती नानात्राविति नचइवप्रतिकृत्वादिस्वविकारेप्यत्लप्रत्ययोविंक्ष्मास्यात् लक्ष्यदसिद्ध इति विधानान्तद्धितस्य संग्रह इति वाच्यं प्रकारवचने थाल् इति
निप्रकरणे एवप्रतादित्य इवेथाल्छंदसि: प्रकारवचने इदमस्थमु: इति पठितं तु शक्यत्वात् सपद्गिणे आसस्थाल्लाविति पाठेन सिद्धत्वाच्च मांत इति आमअप्रचेसर्थः
तसिप्रतियोगे पंचम्यास्तसि तेनैकदिक तसिश्चेति द्वावपि तस्वेते स्यादेतत् स्वमते कथमुक्तिसंभवः यावता कर्मणि द्वितीया घकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादीनां स्वा
दिवाक्यैनेकवाक्यतापक्षे अव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति अव्ययीदायप इति ज्ञापकेन तु सर्वा विभक्तयः उच्यंते अव्ययेभ्यः समानामपि विभक्तीनां श्रोण्पापिवचना
नि तथा सप्तानामप्येकवचनान्येव अथवा प्रथमायाएकवचनं ज्ञेयं यद्वा प्रथमाया एकवचनमेवेति पर्हूचनुष्टयं यद्यपि अर्थेषु लभ्यते तथापि प्रथमैकवचनमात्रमेवेति
वक्तव्यपक्षएवत्रोश्रमः तमेव गृहीत्वा सत्त्वात् त्पुक्तिसंभवः स्पष्टः इतरस्तु पक्षत्रिकं अभ्युच्चयवादमात्रेणाय ज्ञापितेनतत्त्वात्विकं तथाहि यदिकर्मणि द्वितीयैव आम

हितेप्रथमैव॰ एकत्वएकवचनमेवेत्यादिरर्थनियमः यद्वा द्वितीयाकर्मण्येवेत्यादिप्रकृत्यापेक्षेविभक्तिनियमः यद्वा॰ एकवाक्यत्वेसामान्यापेक्षवचनविभक्तिभनियमेऽपिवा अ
यमपाद्याश्रय इतिसामान्यापेक्षज्ञापकाद्विभक्तिसिद्धिः तदा अविशेषात्संज्ञानाविभक्तीनांत्रीण्यपिवचनानीतिपक्षोलभ्यते यदातु द्वित्वेद्विवचनमितिसूत्रेपित्वाएकवचन
मित्येवएवथवक्तव्य अनेनदन्यथानुपपत्त्याचकर्मण्येवद्वितीयानकरणादौ द्वित्वबहुत्वयोरेवद्विवचनबहुवचनेनत्वेकत्वे इत्यादिक्रमेणसजातीयापेक्षोनियमः ततश्चाव
येभ्यः सकलविभक्तिप्राप्तौ एकवचनमित्यनेननियमः क्रियते यत्रैकवचनंचान्यच्चप्राप्नोति तत्रैकवचनमेवेति॰ यद्वासामान्यापेक्षनियमाश्रयणाद्अप्रयोगप्राप्तौ एक
वचनमितिसूत्रंक्रियते॰ तस्यचव्याप्त्यातिपदिकादिस्तनेनैकवाक्यता॰ तथाचखाबादिभ्यः कर्मादिषुएकवचनंसिद्धमेवेति एतत्सूत्रबलादव्ययेभ्यएवभवति॰ तिङ्. ता
न्तेनभवति॰ एकवचनमित्यस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेपिद्याप्तसूत्रैणैकवाक्यत्वात् प्रदेशान्तरेष्याद्वसामर्थ्यात्सत्वात्तेनापिज्ञापकंविधायकमितिद्वित्वेद्विवचनमित्या
देर्नियामकत्वसंगच्छते तदाव्ययेभ्यः सर्वाण्येकवचनानीतिद्वितीयःपक्षोलभ्यते यद्वातुद्वितीयाकर्मण्येवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः अव्ययेभ्यस्तुप्रथमैव
प्रथमाप्रातिपदिकार्थएवेतिनियमेनहिकर्माद्यधिकस्याव्ययात् अनिवार्यते एकयोरितितुपद्यान्यासमेवतत्रचएकत्वएवैकवचनंनसंख्यान्तरेइतिसजातीयापेक्षप्र
त्ययनियमपक्षः तदानिःसंख्येभ्योव्ययेभ्यः प्रथमायावचनत्रयमपिभवतीतितृतीयःपक्षोलभ्यतेत्रिष्वप्यमीषुपक्षेषुपचतिकल्पंपचतितरूपमित्यादौदोषः तत्रद्विप्रथ
मैकवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्षत्रयेप्यधिकंप्राप्नोति तस्माद्द्वितीयपक्षेऽपिसाकल्ये कवचनानिप्राप्यएकवचनमित्येकत्वस्यविवक्षितत्वात्प्रमातिक्रमेकारणाभाव
त्प्रथमैकवचनमेकत्वमितिसिद्धान्तः एवंचसत्यपिसूत्रेप्याक्तिसंभवेपचतितरूपमित्यादौ अतिव्याप्तिभयात्परिगणनमेवकर्त्तव्यंसूत्रंतुनकर्त्तव्यमितिस्थितं॥ ॥कृ राम॰
न्मेजन्तः॥ ॥कृन्मान्तएजन्तश्चात्रदंव्ययंस्यात् स्वादुंकारंभुंक्तेवक्षेरायः तुमर्थसेसेनितिवचेः सेप्रत्ययेरूपं नन्वेवंकारंचक्रेइत्यामन्तस्यनप्राप्नोति अव्ययाकृतोवृत्त ५३
तयालिङ्गः कृत्वेपिमांतत्वाभावात् सत्यं स्वादिषुअमितिपाठात्सिद्धेः यदिनतत्रद्विरुक्तस्येवग्रहणंतर्हिदरहस्कंदंतत्वादुसन्नानामपिस्वांसिआमइतिलुग्भविष्यति न

त्वद्विरुक्तेरितिनानुवर्तनेनचैवंतत्वादेरपिलुगापत्तिः अपरिसमाप्तार्थत्वेनपानस्वाक्सन्नेरवाभावात् अपरिसमाप्तार्थत्वंचसंख्याकर्त्तादिविषयकोस्तिकाङ्क्षात्वं अतएवानु
प्रयोगः प्राप्यते आमन्तार्थगतप्रकर्षादिप्रतीतिलक्ष्यअनुप्रयोगाद्युक्तेनतत्वाद्विनाभविष्यति अतएवदर्शतेत्रिंतकृत्वाउपयुज्यतेइति प्रतश्चाहोहिअवाहितस्यविपरीतस्यच
प्रयोगनिहन्त्रपरीतवत्स्यते यद्वा एवंसत्वाक्कृतिषुकर्षेसाअमेनान्त्याएवोक्तसेहलमाद्दिलोपोभविष्यति अलक्त्वाकृत्वेतपत्मेजन्तमितिवाकार्यः आमन्तद्विप्रसयल
क्षणेनकृदन्तेः रूपतेचमान्तः नैवंप्रतामोश्रुताम लवमाद्यन्तेगोलोपिसाद्यावतिष्ठाप्तिरितिवाच्य स्वरादिष्वपरयानप्रश्रुस्यपाठेनधातोः प्रसपलक्षणेनकृदन्तत्वमुपजी
व्याव्ययसंज्ञानभवतीतिज्ञापितत्वात् वचमानोधातोरितिनेत्वेकृतेनेतन्मान्तमितिकथंज्ञापकतेतिवाच्यं नत्वस्यासिद्धत्वात् नचवशानतेजनत्वस्याथान्तरहस्विलक्षणनपतीत्यादि
प्रसिद्धमर्थंचुरादित्वस्वीकारेणानिसंसनंतत्वाभावात्तेप्येवायंस्वरादिषुपाठइतिवाच्यं अनभिधानात्तस्मात्विधेमोऽनुसन्ते अत्रचज्ञापकत्वचरणेनयपंभाष्यमेवप्रमाणं अव्ययमि
त्यन्वर्थसंज्ञावलात्स्वत्यायस्यमाम्यवाविनएवप्रामृश्यस्यतप्रग्रहणंनतुशांतिमहाचकस्य तेनप्रणामोनपामैरसुहाहरणेनविरुध्यते स्वस्त्यादीनांतुसत्वावाचिनाप्यपार
सामर्थ्यात्सत्यपत्वमितिविशेषः अत्रतग्रहणसामर्थ्यान्तिसयोगेबहुव्रीहिगृह्यते तेनस्त्रापदेशिकराजानस्येते नेह आधेयः चिकीर्षवः भक्तुकारेभ्यः वस्तुतस्तुअत्रतग्रहणंअ
र्थमः लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवातिप्रसंगभंगात् ननुवर्णग्रहणोक्षंपरिभाषानप्रवर्तते॰ अन्यथा आदेशवायावइत्यादावतिप्रसंगादितिचेत् नः एवमपिबहिरंगपरि
भाषयासंनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्यतिपरिभाषयावेष्टसिद्धेः अयमत्रार्थः संनिपातः संश्लेषः तन्निमित्तोयोविधिः सतद्विघातस्यानिमित्तं तंसंनिपातंयोविहंति
सद्विघातस्तस्यसार्थः एवंचसप्तम्यंनिपातलक्षणस्येयादुर्नीतितिगुणस्यबहुवचनेतस्मादिसेत्वस्यचाव्ययसंज्ञाप्रतिनिमित्तत्वेनसंबध्येयः तथापरिभाषायाः प्रयोजनानिपपिसंति
द्विश्राज्ञान्तेअतेः श्रीपेकुलेः तत्रैवश्रीयायेस्यन्ते नलोपाभवतीति तथा अतिजरंकुलेः अतिजरेणः अतिजरेः अतिजरादिसन्नअमइनएस्त्रातइसेतेषुअकारस्यक्रौ
वकृतेषुसन्तउजरसोदेशोनभवतीत्यादि अनिसावर्णयपरिभाषाः कष्टायक्रमणेनपावर्गोत्यादिज्ञापकात् तेनाग्निमानित्यत्रहस्वनुडामनुविधिर्तेअतोज्ञातम्

श॰ कौ॰ स्यमनुपपन्नं द्वन्द्वत्वे कृते शेषनिघातेन समस्तेऽन्तोदात्तत्वमेव स्यादेवेति चेत् किं गोसौवीरादिषु नेदं सूत्रं प्रवर्त्तते उपाध्यादीनामव्ययत्वात् अत एवात्रिपदेऽपि विरुद्धमित्युक्तम्। ण्यादिसूत्रेण
४८ डीषोऽप्रसङ्गेनाप्युक्ता एवाव्ययमिति नियमस्याकृतत्वात् क्त्वातोसुन्कसुनः एतदन्तमव्ययं स्यात् कृत्वा पुरा सूर्यस्योदेतोः पुरा वत्सानामपाकर्तोः भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदि
चरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् पुरा जर्तुभ्य आतृदः सृपितृदोः कसुन्निति कसुनः॥ ॥अव्ययीभावश्च॥ अयमव्ययसंज्ञः स्यात् विप्रतिषेधादनेकम्
अः लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति उपाग्निः प्रत्यग्निः अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः मुखं स्वाङ्गमिति स्वरो यद्यपि नोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्
शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति एवं पूर्वं वत्समासस्य रीतोत्तरपदान्तोदात्तत्वं विसर्गस्यापि विकल्पः सकारस्य
उपचार इति प्राचां संज्ञा तन्निवृत्तेः पयः पयःकारः उपपयःकामः इहान्तः कृकमीति प्राप्तसत्त्वे अनव्ययस्येति पर्युदस्यते इह मुखस्वरनिवृत्तिरेव मुख्यं प्रयोजनं
लुक् तु नाव्ययीभावादिति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धः उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनं अतः कृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येति सन्नियोगे सकारसिद्धः योगविभागेन किं उपाध्यधीया
नः पर्याणवद्भवेद्बालोऽधमस्य त्रितस्य चेति अधिकरणत्वं पथ्यास्यात् तत्र हि अव्ययत्वात् प्रतिषेध उपसंख्यातः उच्चैरधीयानेऽसौ दोषो मा भूदिति तथा उपाग्न्यधिकमित्यादौ
अव्ययसर्वनाम्नामिति सकच्च उपकुम्भमन्यः स्विसन्नव्ययस्येत्यनुवर्त्तमाने ऽहाङ्किमेति मुम्प्रतिषेधोऽनः उपकुम्भीभूतः अस्य च्वाविति स्याप्यंस्यानिकः प्रतिषेधो न भवति
वक्तव्यः उद्देश्यत्वेन कर्त्तव्यः लुक् उपचारनिवृत्तेः स्थानेऽथवा पयते कृत्वाः मुखस्वरनिवृत्तिः पुनर्वक्ष्यते तत्रके विदाङ्कु मुखस्वरे त्वेष्यत एवः पथे तावत्सयो
जनेऽप्यात्तेऽनेवार्थत्वात् अव्ययीभावाद्वेति नित्यत्वात् इति स्वरेणानव्ययमव्ययं भवतीति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति स्यादेतत् रमा॰
स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वान्न हि तत्र सादिवत्सर्वा अर्थाः तत्र हि तत्सिलादिस्तद्धितः एधाद्यर्थं च सादिना स्यान्नार्थेनासंख्येनास्ति योगोऽदेवं अत्रोपित्वात् हि तस्मात्सर्वविभक्ति ४८
रिसम्पार्थः संगच्छते कृन्मेजन्तः संध्यक्षरान्त इत्यनेनैव सिद्धे इत्यर्थः संगच्छते क्त्वातोसुन्कसुनोः अव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं लक्षणे योगोऽव्ययमत इति अत्र

कुः पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन सापुत्रं सदृशुखरोपचारा इति पारायणं लभ्यते न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधो तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च लभ्यत इति व
क्तन्तस्क्रमाऽस्तन्स्त्रीः अव्ययीभावश्चेति तु गणेऽप्यमात्तः उक्तौ नर्थसंज्ञेयं वा सिद्धेः तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यावासघता मितियुक्तः पन्थाः॥ ॥शि सर्वनाम
स्थानं॥ ॥शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् वारीणि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः यदि तु प्रदेशेषु शिवर्ज्जाद्वेसाध्यं त्वेतन्न हि सुटि न स्यात् अथ शि सुटोरित्यन्ततः
नपुंसकस्यैकदेशोऽपि ग्रहणं स्यात् शिग्रहणेन तु शसर्थः स्यात् तस्मात्संज्ञा तावत्स्वरेणार्थाः महासंज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात् सुडनपुंसकस्य सुडिति प्रत्याहारः नपुंसक
भिन्नस्यस्त्रादिपञ्चवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः राजानौ राजानः सुडादिः प्राक्केशो अनपुंसकस्येति किं सामनी विमले इति उपधायाः दीर्घो न भवति अनपुंसं
कस्येति पर्युदासः तेनास्य सत्त्वस्य स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसकेनाऽविधिनीऽपि प्रतिषेधः तेनैव नान्तिसतीस्वत्र पूर्वसवर्णेनाग्रा नासंज्ञा भवत्येव प्रसज्यप्रतिषेधे तु सा
पि निषिध्येत पक्षप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति सम्बन्धात् पाकान्ते तथापि असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव पक्षः सुडस्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अ
नपुंसकस्येति सत्त्वपतेः प्रसज्यप्रतिषेध एव संमतः गौरवं च प्रामाणिकैः एतेन हि केचिन्नञ्समासान्तं सामर्थ्यपि साधवदतिज्ञाप्यते तन्नाम्नाह एवं जीवन्नाहमनाद् इत्यादि
सिद्धमर्वाङ्नावेतिविभाषा॥ ॥न वेति विभाषा॥ निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात् सुडयोगे विप्रतिषेधात् अनेकार्थत्वे द्विसंज्ञासंज्ञानि निषेधविकल्पयोर्विकल्पः संज्ञा
स्यात् न चैतदप्रसक्त विभाषार्थेन च तयोरुपलक्षणार्थतया अन्वयप्रसङ्गः एतत्सूत्रं सामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पस्यावाचिपदस्य लाक्षणिकत्वात् उभयत्र विभाषार्थं हे
सूत्रे प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः तथा हि विभाषोपदेशेन प्रतीयमाने इति प्राप्तविभाषा तत्र स्वरितत्वात् इत्यादिनानिषत्त्वात्प्रत्यये प्राप्ते
विभाषाश्वसाम्ये तत्रिकी अहति मात्रेऽपि तेष्वपरे भवतीति स्वरितवाद तथा विभाषागोर्णामितिप्राप्तविभाषा शा प्राणिषु सत्त्वपरत्वात्सावधातुकमपि दृष्टिति नित्यं सिङ्ग
सुपगमाः तेत्रङ्गश्रीवितेत्सा द्वारवभावोमस्य प्रियत्वत्वाद्वा वापर्भ्रात्रयरताः विभाषाश्चैरित्युभयत्र विभाषायां तु प्रादिविधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृत्वेव विकल्पः स्यात्।

शा॰कौ॰८ स्तुत्पत्यादित्वान्लिंगुमेवस्यात् अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिर्नास्तीति किं त्वेव विकल्पः स्यान्न तु पित्वतः नच पित्वविधिमुखेन किं तु निषेधमुखेनैकमपथापि प्रवृत्तिरहितमिवाच्यं
५५ :वैरूप्यलक्षणा वाक्यभेदापत्तेः संज्ञाकार्ये तु सति क्रमक्रमानुरोधेनेनेति निषेधः प्रथमं किं तु प्रवर्त्तेते ततः किं देकि द्वये सर्वस्मिन् लिटि एकरूप्यं प्रापितं सविषये प्रव
र्तते सेकरूप्येण विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्त्तेते: आहुः तो परार्थे समुदाये सह पूर्वनिरूपणां प्रवर्त्तत इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते: परान्तु प्रतिलक्ष्यं विभाषाम्ब्रेरिसेत डिपतेत
त्यक विधि विधिमुखेन क्वचि निषेधमुखेन प्रवर्त्तेते: संभवान्मेवं सूत्रमारम्भणीयः तथा च वार्त्तिकं: अपिशब्दो वा विदितत्वादिति वक्तव्यं त्र्याकृतिपर्यायेऽपि प्रदेशेषु वनवा
म्बेरिसादिपरित्वादिदं सूत्रे प्रत्याख्यातेष्वकः शृक्के चेतनतः अस्य पार्श्वमप्यारब्धा संज्ञा विभाषा योगो रिसत्र प्रवर्त्तेत: प्रतिषेधाम्बवलीयांसो भवतीति निषेधो णुवीसत्राप्तिपृ
वेधात्वकर्मापि हि स्यात् निषेधस्य तो विकल्पस्य स्यात्: नन्वारम्भणे तत्रे नवे सर्वे निपातस्यार्थो निषेध एव संज्ञी किं नस्यादिति चेन्न: तथा सति न बहुश्रीहावित्यनेनैव सिद्धे
विभाषादिकं मा सदृशस्य वैयर्थ्यापत्तेः इति नौ किं मुखं तावत्त्वरसप्रतिवचनाछस्वरसंज्ञाभावे तः तथाहि सति विभाषाम्बेरिसस्य नवा शब्दः स्वयं तेरादे शब्दसर्षः स्या
तः इति पाठे तु सर्वित्र्यर्थः संज्ञी निलपते: तथाहिः लोके वा स्वार्थप्रधानः शब्दः गौरिस्य माहेसाहेनानुहूतस्वरूपपरः संपद्यते: आकारो नत्वं स्वरूपमिति परिभाषणात्स्वरूप
रत्वे मोन्मर्गीकं: इति शब्द समभिव्याहारेत्वर्थपरं नेति विशेष: अर्थस्यैव संज्ञात्वमपि: नत्व विभाषा शब्दस्येत्युक्तं तेनद्व क्रोरस्मात् स्यादित्यादावपि वैरूप्यापत्तेर्बोध्य: एवं तमसंगे
त्रिविधाऽपि विभाषा प्राप्तेर्णविवेचिता: तत्राप्राप्त विभाषामध्यात्रापड्डि अविविभाषेति पठितेत्यत्र वेदं ति॥ ॥अप्राप्तविभाषेयमिति संसं किं तु त्रिसंशयादुस्पुपक्रमस्याः
प्राप्तेः भयपत्रवेस्यं वरूपको हित्रेयप्रकारकं संशयविषयीभूतानामेव स्वस्याभ्यमानत्वात् सापेक्षे हि त्वपस्योक्ति संभवो वक्तव्यः सचतुर्वचः तथाहि निजेगील्यते सत्रयेभ राम॰
डीतिनिसंत्वं विभाषाप्राप्तस्तत्रप्राप्ति स्वनाक्षिप्तिरिति गितीस्याहोनु विभाषाग्रोपडीस्मन्तुप्राप्तिस्वनो स्वित न तु लः प्राप्तविभाषाप्रकृ: अप्येप्तेः अविविभाषेस्तत्रपडी
सनु वर्स पङ्क्तिस्पेरक स्यअविभाजनेनतेवास्वत्वमिति आभ्यानादस्य वो क्ति संभवतीति: तन्तनिजेगीरस्य अचडीति स्थितेहि ग्रोपडीति प्राप्तेति: नवास्य भवस्या पाविभाषापाः प्रा ५५

प्तेः अववरत्वाभावात्: अप्यत्रयाः विभाषार्थः भसामर्थ्यात् पड्भ्लुक पूर्वं ग्रोपडीति नभवतीति: एवमप्युभयत्र विभाषात्वं दुर्लभमेव गिति गिति इत्याद्यो विभाविभा
षापाप्रस्थितार्थत्वेन पङ्क्तुकः प्रयोगे वग्रोपडी सम्यग्रहनेऽतन्भयो समासकालीनत्वान्न च लत्वस्यासिद्ध तथातः प्रयोगे विगतिवाच्यं: अतः भजपदम्पृक्ले नोत्तरंगत्वं प्र
तिबहि भंत्वात्स्वपोप्रेश्लेनत्र चवहिरंगस्य लुको सिद्धत्वात्: एवं भावेन पूर्वत्रासिद्धमिसस्य अप्रवृत्तेरिति: अत्रोच्यते: प्राप्तविभाषात्वे तावत्संभवेन तौ कं स्यो वा किं संभ
वः उभयत्र विभाषात्वं तु संभवत्त गापीति न्यायेन लत्वात्पूर्वं लुक् नव लुङ् भिन्नमजे वहुलेत्रः तस्यार्थोऽपीदं लेन वहिरंगत्वा सिद्धात्वा त्वं वाभावे पूर्वं त्रासिद्धमित्यस्याप्र
वृत्तेः तथा चाचः पूर्वमेव लत्वस्या दिनवाच्यः कानित्यग्विधिभ्रहणेन बहिरंगे परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्: धर्मिग्राहक प्रमाणेन लुक द्वयवत्तद्युक्तौ भाकांस मासादीनाम
विभाषस्यसिद्धेस्थ: नेन तु कर्तवित्त न्तिमित्ते लुकि वत्संति निजेगीरस्य चडीति स्थिते ग्रोपडीति न प्राप्तोति: पद्मपरत्वाभावात प्रत्ययलक्षणेन तु नलुमतेति निषिद्ध: तत्र हि अंगस्य
स्येन तांगाधिकारे निर्दिश्यत इति वृत्तं तेन च स्थानिवद्भावलुकाल्ड संनस्या क्विदिति निषेधात् अंगत्वाभावेऽत्वाम्य तथा चक्रयमुभयत्र विभाषेतिवेन्न: नधातुलोप
सूत्रमस्या लेनपद्यय्या लोपाऽप्राप्तेनस्थानिवद्भावसंभवात्: नवस्यैवासिद्धेनस्थानिवद्धितिनिषेध: तस्यैवोक्तः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सावाद्धत्वात्: पथ
वि अविविभाषेस स्यपूर्वत्रासिद्धमिति ग्रोपडीतिप्रसक्तिसिद्धत्वाद्धि प्रतिषेधासंभवः तत्स्वस्त्यामपि पडीस्य स्यनिवद्वृता वुभयत्र विभात्वेषानमभवतितथापि अधुनेस्यादिला
घवार्थमनुनेसैव वक्तव्यमुक्तः सूत्रे पिविभाषार्थेनेथा तथा न प्रयोगो प्रसिद्धः: किं तु पक्रमेण प्रकरणमितिवाक्य सिद्धत्वमभावर्थ्यात्तो सा शेपेन उक्ते संभवात्पोध्य: सिद्धौति
तु विभाषापा असिद्धत्वादेव निसंत्वत्वस्मुगपलोपवादिनां तु मते अजेपस्यप्राप्ते तरंगत्वान्निसं लत्वमितिपावस्थित विभाषेति वा समथपितव्य॥ ॥इति श्रीशब्दकौ
स्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमेपादे षष्ठमाह्निकं॥ ॥इग्यणः संप्रसारणं॥ ॥यणः स्थानेभूतो योऽयं वर्ण्णसेवंरूपो कार्य्यः पणस्थानिकइक् वर्णोपि स्वसंप्रयमपि संप्रसारणसं
ज्ञस्यात् तत्रायं: संप्रसारणमित्यादि विधिविधिमन्देशो बुका कार्यस्यग्रहणं संप्रसारणाच्चेसवनुवादग्रदेशोपुवर्णस्येति विवेकः पूर्वसूत्रादितिश्चाह्निनुवृत्तेर्वाकार्यस्यसं

शा॰कौ॰ ज्ञित्वं लभ्येत तस्माल्लोन पक्षे तु वाक्यमेव संज्ञि न चैवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यं वाह ऊठ् संप्रसारणमिति सामानाधिकरण्यबलेन तद्दृष्टापि तादर्थ्येनैव विधेयत्वनिर्णीतत्वा
नैवमपि च्छ्वः शूडः संप्रसारणमिस्यादौ दोषतादवस्थ्य सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् ननु तथापि वाक्यतदर्थयोः पारार्थ्यात् तस्य संज्ञित्वमस्तु वर्णस्य तु कथमिति चेत् तदुक्तं
शब्दानामन्यतमस्यापरार्थत्वस्याप्युपगमादिस्येव हि श्रुत्यर्थविशेषात् तद्विशेषण समर्पकविभक्तयस्तु चैवविहितश एवलिंगं आह च विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वे
स्येति उभयोः संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः यत्तु कैयटः संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभावाद् वर्णवाक्ययोः अविभागस्तथा स्वत्रक्रमिति वक्तव्यं तथा हि हिर्वचनेचीति
ऽहं स्त्रूतः एकशेषेणानिर्देशो भाष्य एव समर्थितः तेनैकशेषे तत्र समर्थं तत्रैवमित्यनमेवं नवस्थावो हुआ अर्थभेदाच्छ्रुभेदे आद्यः पक्षः शब्दभेदे द्वितीयः आद्येऽप्येकशेषे
मुनिमात्रभेदेऽप्येको आदृत्तिरेव सादिबोध्यं एव चतं तत्रभेदे तस्यणा भेदे त्वसाप कारत् उपकारस्य सात्त्वेन तु भेदे द्वौ हतिलद्गुणमिति मां एकमपीह नु एषोऽवधीरो नो न
नैव तस्मात् आह स्वनुक्रत्यवपाकरणं ग्रथयिता वस्तुतः सलघुक्तिपक्षतत्र यासुहायपादलाघवेति दिक् पक्षवाक्यार्थश्च संज्ञी अन्वये तत्र निर्दिष्टो वर्णोऽलन्त्ये संप्रसारणत्वाते
संप्रसारणमिति अथवा वर्ण एव संज्ञी विधिप्रदेशे श्रुतस्त्रलक्षणवाक्यविद्यसंज्ञाश्रयणीयेति सर्वेष्वेतेषु भाष्ये स्थिताः स्यादेतत् अहिहि एतमिस्यत्र लकारस्य यणः स्थाने
उत्तमपुरुषैकवचनमिट् तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् तत्र एवं ज्ञिलदेन तस्यानत्वादिति अत्राहुः संप्रसारणानुदेशापकारस्यानिकेन संज्ञा इ
लकारस्यानिकेऽपि ति अत्रेदमवधेयं वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्मिन् श्यविधेयसंसर्गश्च प्रयत्नप्रयोजनात् स्मर्याभावासस्थिता यणः स्थाने इग्वसाधुत्वाद्यासंज्ञितुं संज्ञा
वाक्यार्थः सोऽपि संप्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः न चार्यान्तरवाक्यार्थग्रहीतायाभिरुज्ञातीसा एवप्रसंगः तस्य संज्ञासंबंधमात्रफलकत्वात् अन्यथा च्छ्वः संप्रसारणमित्यत्र
वैयर्थ्यापत्तेः अतो नोक्तदोषः अहुहीत्यादेरलन्त्वाभावः उभयसंज्ञात्वपक्षेऽप्युपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्तेन एव वर्णः संज्ञीति अतो अहुहितणमित्यत्र नातिप्रसंगः इग्यवर्णे
कर्त्रीस्यमितिहरदत्तः उपलक्षणं चैतत् केवलकर्त्रीपि मिसंभवात् वर्ण एव संज्ञीति यदुक्तं पक्षसमुत्पन्ने अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वात् नैवं स्यान्न्या

Dr. BHAU DAJI

राम॰

गोष्वस्मिन् पक्षेन लभ्येतेति वाच्यं षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रानुवर्तमाने स्थानस्याश्रयत्वात् उक्तं हि इको गुणवृद्धी इति सूत्रे सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति इहैव वा सिंहावलोकनन्या
येन स्थानग्रहणमपकर्षणीयं तथा संप्रसारणमित्यत्र च प्रसक्तं तत्र कथंतहि अहुहितणमित्यत्रनातिप्रसंग इति चेत् तद्धेतुसाधारण्ययोगान् स्थाने स्थानग्रहणसंप्रसारणसंज्ञा भवितव्या
णात् पक्षे कार्यकालपक्षे यणः स्थाने संप्रसारणमिति भवतीति वाक्यार्थः स्यानुवादेनैव नानिलत्वं वर्णाभावोपस्थितौ संसापक्षासंख्यप्रवृत्तेन एव संज्ञी स एव संप्रसारणस्य सादेउपति
ष्ठेत अथवा स्थानेत्यनेन णः वर्णो लोकिकृत्यापसिद्धत्वादनुवादेऽपि स्तलभः पथ्या संख्यसत्वेपरान्मप्रवर्तनादुःखिहिक यणामित्यत्र हलइति दीर्घेण दिव उदिति तपरकरणात्तः अत
एव श्वलाकञ्जसतीसंप्रसारणस्येति दीर्घेन अन्येवं भाष्यप्रमाणोपुक्तादेशः सर्वेणीन्मत्प्रहाती सर्थज्ञापक तथा च प्रमत्तो यस्मात् इति चेत् तस्य वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे ज्ञापकत्वात् स
प्रसारणस्य सूत्रेतद्भावितग्रहणीहा यहातेर त्व अत्र उतदति ज्ञापकं वोह्यं नन्वेवं अत्रकृ फुवो अत्र रूपकवदसाहो कूटः संप्रसारणस्य संज्ञायां संप्रसारणां चैति पूर्वं तद्रूपं स्यादिति चेन्न स
प्रसारणपूर्वत्वे समानेऽग्रहणस्य वान्तिकेन तात्कालत्वात् तत्वसात्स्थानपक्षे तु वर्णो हूणं चलीपक्षस्तु चक्रं पुम्प्रतिः वाक्यार्थः संज्ञी सादिय क्वातौ नु पूर्वेन्द्रपरप्राप्ति रेवताकि र
तोज्ञीन इसादोन्त्वस्वस्तीतिस्त्रा रंभसामर्थ्यात् प्रसारणनिर्दृष्टस्यादेशोपिदीर्घप्रहण्निः वर्णसंज्ञापक्षे पिष्ट्रल्पिधीस्थानिवद्भावासंभवेन हलइति सूत्रारंभसामर्थ्यात्संप्रसा
रणस्यादेशकार्यप्रवृत्तेर्वा अल्वादिकः॥ ॥आद्यन्तौ टकितौ॥ ॥टित्कितौ यस्या तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः भवितः यायप्रति युक्ता इपवादा इति न्यायेन स्थाने यो
गत्वस्यापवादः प्रत्ययः पास्त्रसंत्वेन तु परहात्वाभ्यां जनवृक्ष ग्रणीयश्वहि भ्रातोऽर्द कस्त्वाद्यः परएव भवति परेणपरिभाषा प्रकरणेन साहचर्यात्संपरिभाषेयं भाष्ये
तु संज्ञापक्षेऽपि स्थापितः तथा हि टश्च कश्च टकौ तावितौ येषां ते टकितः इत्संज्ञकौ टकारककारौ आद्यन्तयोः संज्ञे स्तः तथा च इदितिबहुव्रीहिः द्वंद्व आदिश्यपेति विग्रहः तथा च स्थानेनान्तरतम
परिभाषया तत्स्थसरतयादेशो सिद्धं इष्ठं सर्वं यायचतौ सन्त्रयोनार्थापत्त्यादेशः पुकस्त्रैपस्येतिश्वाख्यानानानैवं चैव आद्यन्तौ टकौविस्यैवाख्यितौ वाच्यं आत्मज्ञा ठचो इस्य कद्रसाहो
वपिटकयोराद्यन्तसंज्ञात्वप्रसंगात् इत्संज्ञकत्वेन तु देशादि शेष अन्तेनेन इत्तस्य योऽदेशस्तत्र वस्थितौ टकौ संज्ञेन च आट वध्वकार इकादेशस्य ककार अन्तवर्तेति नान्तरो

श.कौ.
५
षः नन ष्मिन्न ह्नि लुङ् लङ् लृङ् लुङ्ङित्यादि नाम्न इत्यस्य भवेत् स्यादेशः स्यात्स चोदात्त इत्यसंतोदात्तः प्रसज्येत। नैष दोषः अः इ उदात्तस्थाने प्रति त्रिपद्यामसिद्धत्वात् आश्रयणात् विशेष
णस्यापुदात्तस्येत्येवं च परनिपातः तेनोदात्तकार्य इति देश इतिहः नैवमप्यानङादीनामित्व त्रदोषतादवस्थ्यं अनुवर्तते नोदात्तशब्देन सह स्वरितेनाप्यन्वयः श्रोत्रसंभवादिति
वाच्यं आनङादीनामित्वं स्वत्रसाध्यासमानत्वात् वक्ष्यति हि ईङ्डीनामयासिद्धमित्यादि॥ ॥मिद्दचोऽन्त्यात्परः॥ ॥इति निर्दिष्टानामचां मध्ये योऽन्त्योऽच्तस्मात्परो मि
त्स्यात्स च पूर्वान्तः स्थानेयोगस्य परस्मिन्निति परत्वस्य चापवादः। विनानिषद्भांसिरुणद्धि। ननु स्थानेयोगत्वमपि पूर्वस्यादय वा स्यात्पर स्थानेयोगमात्रस्य चावादानाद
पुरस्य च परस्मैत्युप्यस्यापीति चेन्न बाध्यसामान्यचिन्तायामिस्य सर्वविषये प्राप्तेः सर्वबाध्यत्वादितीहाभ्युपगमात्। अन्यथाम्मो नित्करणं व्यर्थं स्यात् न च स्थवणार्थमेवस्म
मोम कार इति वाच्यं आगमः इति निर्देशात् अर्थ इति जातयभिप्रायेणैकवचनेनि द्वौ रोषवद्भौ नवच अत्र सादिः सने न स्याता नाधिकरणयोः च इति पंचमी वा नात्तामिति वा
च्यं तेमुचादीनामिति योऽन्त्य अस्य चासंभवेनेतरसामर्थ्यात् अमहत्त्वेऽलोऽन्त्यपरिभाषा नाम्नः स्थानात् तथा चन त्रमित्करणो वैयर्थ्यापत्तेः पूर्वस्येत्यादिं ताविति समा
सनिर्देशो वाहत्रं न ग्रहणमत्र मन्तवर्तते एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तेनमिल्लोपं परिहृत अमकं स्यानदातानां पिण्डा नामि सा देशो मन्ने इति बहुलमिति यो
लोपे कृतने लोपेन स्यात् प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् तथा चेहलिह इत्यत्र वहा लिह इति एतिहा हि शस्त्रं रूपे जेतस्येति मुकिमोनुस्वार इत्यनुस्वारे नस्यात अपदान्तत्वात्
परित्वं आदिषष्टं णमनवसपदादिः क्रियते तव वारिणी इत्यादौ घिडितीति गुणः स्यात् वरलिहे इत्यनुस्वारे नस्यात् त्रतिषपि नः सलोपे घाता नि अतिशयो मित्र समा
कुलानि इत्यत्र मल्लुरसंयुक्तद्वितीयानि त्वसप्तुम्युक्त्यादिहि प्राप्नोति सादिहोगणत्वघटनेरम्य धपनरूवरूप तवेहसरूपेण विधिरिति सत्रे व भाष्ये कैयटेऽ युक्तं तस्मात् एष १५०
वां तपहत्य एव स्थितः अत्रवार्त्तिकं अंत्यात्सर्वोमेत्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थः मस्तः मग्नवानः आदितश्चेति निष्ठानत्वं तस्मादिह लात्कुत्वं मस्जि नेशो ईलीतिन्
मः सच पर्वस्यद्व पर स्यात्तदा अनिदितामिसनुषङ्गलोपेन स्यात् उपधाभ्रजस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचीनसंज्ञा अयस्कोऽपि तिस लोपे कृते न का उपधा ५८
५

स्या त्वात्लोप्यता मित्ति चेन्नान लोपं प्रति लोपस्यासिद्धत्वात् बहूनां समुदायस्यैव सं स्योगसंज्ञेति पहेसलोपस्याप्राप्तेश्च तथा च मं क्वा मङ्क्त्वा इत्यादि सामर्थ्यप्रयोजने बोध्यं।
भज्जिमस्जोरस्य श्रूत्वा परस्येति मिदित्यनुवर्तते भज्जी भज्जेने अस्मादेव ज्ञापकादिके अविकृते क्रमागमः भरुजामर्थ चरण्चार्थ चुरादिकः अस्मादेव इरित्त्वाण्यादिकरूपमस्य ई
मागमः निपातनात् लिट् अस्य जातु इत्यादौ स्थित्वा दिष्टु पदेतः मणिविशकृच्छे बाहू द्विषु उणादिषुस्मकणिष्यामी विरिति ईषित प्रस्यमेकस्या मएिद्विणङ्कोऽनुसादितः तदुपादा
नोध्यं॥ एच इग्घ्रस्वादेशे॥ ॥आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एव इगेव स्यात् हे शहपति अतिकुलमतिहिकुलम् विन्नपुः अतिरिः अतिनुष्टरवक्तत्वादेरप्राप्तेः स्तेत्रे
एवोक्तं षष्ठी स्थानेयोगा॥ ॥अनेकसंबन्धपरतया संभाव्यमाना षष्ठी स्थानप्रयुक्तसंबन्धपरेति बोध्या अस्ते भूः अस्तेः समीपेन तत्र वेति संशये तस्या नेत्र त्वाग
प्रइत्यर्थः स्थानं प्रसंगः दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति व तथा च इक्षु त्वारणे प्रसक्ते यणु त्वारणीय इत्सामर्थ्यपर्यवसाने सामीप्यादयः संबन्धा अर्थान्त्यादान्ताः
योगः संबन्धः प्रवृत्त्यधोपस्याइति योगाः अर्थ आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्वा सर्वभक्तिः अन्यथा विशेष्य भौपर्यापत्तेः तेनानेकसंबन्धपरतया संभाव्यमानेत्यर्थो
लभ्यते अयोगतिवाच्यः अनिश्चितयोग विशेष इत्यर्थः योगेत्यपि योगेति वा किं उत्तरपदायोगेहः धास इत्यत्र हलोइत्साहोगोहः सामत्वत्र समासतः सतिहितत्त्वा
विस्थानेयोगत्वेनाहि श्लासाः स्थानेशान्तमात्रस्याप्यभ्यासस्य उद्दितैः स्यान्ताविमितिरिकपहा। स्थानेयोगेस्यादिति बहुव्रीहिः अतएवनिपातनात्समस्य अलुक
णनेनयोगोस्यादिति वा विग्रहः निपातनादेत्वेन चानयोः पचूपोगेहः शासइत्यादावतिप्रसंगः परिभाषाणामनियमे नियमे प्रवृत्तेः युक्तं चैतत् अकांक्षा
पूर्वकत्वात् संबन्धस्य हर्चोपधायाह संनिधानेनावपवषष्ठ्युतौनिर्णीते आकांक्षा विच्छेदात लोकेपि हि पुष्पानेत च्छत्रं प्रति अनुष्ठिनकाशेदश्विणोप्यहीतस्यः अ
मुष्मिन्नुन्नरदसादावुपदिष्टे सतिपन्नमार्गेहे धातं पश्यस्त्रेव तदुपतिष्ठते लत्वसंदिग्धेतिपर्वकपदेति पीदिकं भाष्यकारणात्त्वादिः अस्तेर्भूरित्यादौ अनेकसंबंधप्रसं
गेपि लत्रहत्यानुपेधार्हं तर्गत्वात्स्यानिवद्दादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगतेव व्याख्यास्यते तस्मात्प्राथमेन समसत्त्वस्याथः किं तु षष्ठ्यानमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन

श॰ कौ॰ पुत्र्यतेनतुप्रतीयमानमिति सूत्रार्थः तदेतदुक्तं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति तेन पादः पदित्यस्यायमर्थः पाच्छब्दांतपदं यं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य सर्वस्य पदादे
५८ शाङ्गति· अलोन्त्यस्यादेः परस्येति योगेतु आभ्यासामर्थ्यादस्य बाधकौ· अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेनेन तु सह अविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति: एवं स्थिते तं त्वाघा अवा
नत्वाण्ठक्तौ पिसूत्रार्थः सुवचः फलं तु स्फुटप्रतिपत्तिरिति दिक्·॥ ॥स्थानेंतरतमः॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेशः स्यात्: सादृश्यं च चतुर्धा· स्थानतोर्थतो गुण
तः प्रमाणतश्चेति· स्थानतो यथा विस्थुपास्य मधुरिः धात्रंशः लाकृतिः यन्नयथा संख्यमसत्वेगोवेहामथा मिद्धिरित्युक्तं भाष्यादौ· मदस्मुच्चयमात्रेः अर्थतः साम्यविव
भ्रा यांयथा संख्या लाभात्· इकोहिपदषष्ठिः पराः असम्नेति वेषम्यानः अथ इकशब्दाघणाघ्नाच्चमथमं चतुर्णां चतुर्णां चतुर्णाम् यस्थितेरस्य वसाम्यमिति चेन्नहि हस्वप
स इति दीर्घस्यकेयंयणादेशः इकारेणाग्रहणादिति चेन्नहि तत्तीयेन आकारेणचतुर्थेन लकारेणायस्यास्य ग्रहणाच्चात्कृतोरेक प्रसंगः धात्रंशे चलकारप्रसंगः यदोचसा
नुनासिकनिरनुनासिकेनन भवति ष्ठेयात्ताम्मिति दिक्·देसाक्ः श्रीशइसाघपीहोदाहरणं अर्थतो यथाः वातंड्युवतिः वतंडशब्दाद्वतेड्याचेसपलेयत्र· नस्य· लुक्स्त्रियामिति
लुक्· शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्· वतंड्यो वासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः पुंवत्कर्मधारये त्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो वतंडो शब्दस्य तदपत्यवाची
वातेंड्यशब्दो भवति· गुणतो यथा· पाकस्यागः चजोः कुघिण्यतोरिति चकारस्याघोषस्यांतदेशाय एव ककारः जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य नादवतस्थानेना हगेवाकारः प्रमा
णतो यथाः अमुं अमू अमून्‌ः अदसोसेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः इहस्थानेहस्वत्ववर्तमानेपुनः स्थानग्रहणादन्यापि वाक्यार्थः संमतः तान्त्यादिनस्थ
नेयांतरतमः तत्र युक्तांतर्यवानितियावतः समाप्यमाणानां मध्ये स्यादिति तदुक्तं· यत्रानेकविधमांतर्यंतत्रस्थानत आंतर्यं बलीय इति· तेन चेतालोतेस्या दौप्रमाणत आंतर्यवानपि ए॰
अकारेणभवति· वाक्यभेदेवतमपग्रहणमेवलिंगं· एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे समतेहि स्थानेनात् इत्येव रूपात्· सिद्धांतेत्वाह्मणिरित्यादौ सोष्माणः सोष्माणइति द्वितीयाः प्रसक्ता
: नादवतो नादवंत इति तृतीयाः प्रसक्ताः तमपग्रहणात्तु चतुर्था भवति: ते हि सोष्माणो नादवंतश्च· ऊष्मत्वं वर्णधर्मः तत्सहिताः सोष्माणः तथा च बृहद्यानो प्रातिशाख्यं: वर्गेच ५८

गे चप्रथमाव्द्वीयोप्युग्मा सोष्माणो नुनासिकोस्य इति: शादय ऊष्माणस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था इति शिक्षा· इह ... णवाक्या ... शब्द घुःषामवचनः शप्सहाल्या
णादिति प्रथमवाक्यार्थः सस्थानेनेति· इस्यं भूतलक्षणेतृतीया· हशषसाः ततक्रमेण षष्ठदृष्टालंद्वितीयानां स्थानापन्ना ... ऊष्माणस्तेषम्वाद्वितीयासर्वं ... स्यतुमपि
सस्थानऊष्माणमितित्यापितस्यविशिष्टैवोष्मत्वेवोध्वं· हकारेणतस्यचीइति यथा हकारऊष्मा एवे ... नन्ववनिर्दे ... दसोदोच्चांतर्यादर्धमात्र ... स्यानिः अर्धमात्रइकस्था
तः दध्यत्रः स्थधुपास्यइसौदौ तु मात्रिक द्विमात्रिकयोरिको लत्वाविधश्वयणस्यादिति चेन्न· अर्धमात्रस्यैकोमात्रिकद्विमात्रिकत्वंज ... केवर ... द्वत्वात यो सिम एव ...
प्यति इहं भाष्ये अंतरतमे इति सत्नमंतयोगेषुपमस्पदृष्टिन: तथा हि: अंतरतम उरणपर इति संहितयातावत्सत्र हृद्यादीत पदकाएकत्याव ... तत्र सप्तम्यंतमविशकं षष्ठ
न्तं षष्ठीतिचानुवर्त्तते अंतरतमेस्थानिनि षष्ठी उपसंहर्तव्येति सूत्रार्थः एवं चाक: सवर्णे दीर्घ इस त्रविधेयस्य दीर्घस्य तस्मे स्थानिनि अक ... षष्ठ्युपसंहारात्सिद्धमिष्टं तथा वा
तेपिमसय इस्यत्रएव इसनुवृत्त्या यः षष्ठ्यां तादेशान्यांतरतमयोरेदौतोऽय वसंहारात्सिद्धः अन्य थाएज्मात्रस्य वा तादेशः अत्रेदं दूषणं इकोयण ... तेयणद्वत्वानामवस्यान्नत्दीर्घा
णां अर्धमात्रस्य हिमात्रस्य हिमात्रिकः संनिकृष्ट इति षष्ठ्या उपसंहारेण तः यथा इकोगुणवृद्धी अचोञ्णितीति षष्ठ्या गुण वृद्ध्यारं ते तमे षष्ठी वर इस्व ह्रस्वो चो पसंहारेण ते नेतालविताना य
कोलावक इसाराविदस्यात्: एवंसति एज्मात्रस्य वा तादेशः स्यादिति चेतः अत्राहुः पर्वस्तत्रेतावधयासंख्यप्रवृत्तेः अंतरतम परिभाषा वा अर्थादिकारस्येहार्यापते पादृशो वा
तादेशः एवं दृष्टः ओकारस्थानिकोः वर्च्चोकारस्थानिकस्य आवतादयोपि प्रसयोभवतीति सूत्रार्थः यद्वा वांत इत्तिनकीर्ष्यते: नचैवंचेयं नेय ... सादाव लिङ्ग ... गः कृष्यज
स्यावितियोगविमज्यकं ठताभअस्यचेद्वतिद्विः ओरवेतिनियमयात्तयास्याभावात्: किञ्चोः शक्यार्थेदितिद्वितीयसूत्रार्थः तिनाहीघर्थेतयोरपिनेतिदो ... नन्वेवमपि ... रवा
दिगणपरि तेन न न यो ह्रिर्हिंस्त्रतिस ... ह्रस्वनातिच यंचस्थेन: तथा हि: नरशब्दस्य ईीनसेनियोगेनविधीयमानाहद्विरलोन्त्यस्यैसस्य स्यात्: तथा चयस्यांतिचेति ... पे
नत्त स्यानिहंत्रोद्विवचनेकार्यं स्यात्: न ... शब्दार्थतादिति वाच्यं एवंहिसति नुद्वेहिस्थैसेवंलिङ्गयात्नवनरद्येपिपरत्वाघस्यतिलोपेदृतेवृद्धिर्भवंतीनामर्थकेतिवाच्यं प्रता ... ति

शा॰कौ॰ ८ पोगश्लिष्टत्वेनहहेरंतरंगत्वात॥ ननुवचनंसामर्थ्याहृग्घालोपोबाध्यतां। अहोस्विदंतरंगपरिभाषांबाधित्वापरत्वाघसेतिलोपेकृतेवृद्धिर्भवत्विति॥ सत्यंपरिभाषाबाधएवसाध्य
५२ : तदुक्तं॥ अगागुणाविधेवचनाद्दृष्यादिति॥ किंचवाहऊठिसत्रज्ञापितत्वेनअन्तमेयाःपरिभाषायाबाधेनोपपन्नोसाश्राछुन्तसयतिलोपस्यबाधोनुचितः तथाचलोपेकृतेवृद्धि
रितिसिद्धं नाहीतिरूपमितिचेन्नः सत्यंसिद्धंकिंतुसन्नपमंतछेदपरएवतत्रहिप्रकृतितोंतरतमनिर्होत्रिरिति वृद्धौतरतमेस्यानिनिषध्यात्उपसंहाराएदकारस्यवृद्धिर्भवति॥ प्रथमांतछे
दपक्षेतुआदेशतोतरतमनिर्होत्रिरिति अलोंत्यस्येतिवचनाद्रेफस्यसात्॥ तस्मात्सिद्धांतेनाहीतिरूपनरशाहृस्यतुःसाधुमितिएवं॥ पकृ॥ अत्राहुः नरशाहृयाद्दस्यसारस्यानभ्रे
वभाष्यकृतोभिप्रेतं॥ सप्तम्यंतपक्षनिराकरणभाष्येणतथैवानुमानात॥ नचैनवनरशाहा॥ ज्ञातिलकृ॥णोङीषिसतिनरीतिरूपंस्यादितिवाच्यं इष्टापत्तेः तथाचप्रयुज्यते॥ किंनरीणां
नरीणांनरीणामिति यद्वा नरशाहृस्यनियतपुंलिंगत्वमेवास्तु॥ तथाचङ्कातिप्रसंगः उक्तप्रयोगस्तुपुंयोगलक्षणेङीषिभविष्यति यथाग्नायीसंपितस्यदुर्धीरत्वात॥ अथवान्नरयोरित्य
त्रातद्धितवर्जंते॥ अत्रापघनत्वाविनत्रात्वातस्यान् तकिंसामर्थ्यानषष्ठ्यकविपर्याते नरयाहृ नसहवैयधिकरण्येनसंबध्यते॥ नतउन्नरयाहेन॥ असंभवात्॥ तस्मात्सिद्धंनाहीति॥ अहंव
त॥ यः प्रसाख्यापतां नामनरशाहृः नरयोरितिपवतःसत्रकृतोमतेतुकथमुक्तिसंभवः नचनरीत्येवदृष्टमितिवाच्यं॥ वृद्धिविधायकसूत्रमध्येनरशाहृपाठस्यवैकल्यापत्तेः अ
तइत्सन्तुत्त्सस्मर्थनमपिक्तिष्टएकदेशान्वृत्तिविभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणात॥ किंचनरयोरितिगणपाठेयद्यतेनत्वष्टाध्याप्यां॥ गणेच अतइञितिसूत्रेनतथाचशाङ्ग
रवाद्यतइत्साहिशाह्नेनगणसूत्रमपिहृदयमागमत्यतत्र अतइत्यस्यान्वयोवाच्यः एवक्लिष्टनरइतिस्पष्टमेवात॥ तस्मादित्यसमाधेयंनन्दनिणंतेलघुश्चाका॥ एतंलघुकारानुक एम॰
रणंतस्यन्नाः नरःनुरस्यनरस्यतिहृद्वः वाहणोपागचङ्गीनःपद्वाःस्यानेनतरतमइत्सत्रंतंत्रगहेधांछद्ःसूत्रकृतः संमतः भाष्यहिसालोकिकन्यायाश्रयणेनसूचमसा
ख्यानयहृंपिहिप्रकृतितआदेशतस्तुभूयथास्तरतमनिर्वत्रिरुष्मैवःसूत्रहृत्तोदाचनिर्कीसाःभाष्यकृतःलस्यापसिद्धेसमदेततरः॥ तथाचवा॥ ॥पः॥ नन्नरयोरि ५९
त्यादिसर्वंतुस्थेनवःअतएवचतोर्थस्यानिनोतंतमनिर्होत्रिमाश्रितः नालि॥ तद्वंसाधयनहरदत्तोपिनविरुध्यते॥ इकोयणचीसादावतिप्रसंगः परमवधिष्यते॥ यथा॥

दिभ्यःघादीनांदुत्वःइत्यादित्तापदेनवाचनिकान्याघमूलिकगाश्चस्यानतोंतनतमनिसान[illegible]भिन्नतामाश्रित्यपदिर्त्रेत्यङीतिदिकसूत्र[illegible]णानप्रकारल[illegible]ते॥
मास्तामितिसुक्ते हियंदेता॥ पंडिते॥ मह्दसमासेतेः म्हराःम्हरे कवाः कर्णिभिःतनुसंकरेण॥ किंवद्धनगावांसंवप्रतिणोर्भवति॥ अश्वोमान[illegible]स्यवस्यानियद्[illegible]पेदस्यतेन
स्मात्मयमवाकार्थस्यलोकतस्य[illegible]नाभान्तरर्थस्त्रातारंभणीय॥ एवंस्थानत्रातेयंतसीयइत्सतिलोकृतएव सिद्ध[illegible]अश्वोगोनोवीत[illegible]
सेवलनेमसपिहृमात्वयंतुत्वादिष्ठ॥ णसदशा[illegible]पिहित्वस्यानस्य[illegible]बरस्यापत्रोदश्यते॥ देवलीका[illegible]इत्ववंतेनेति[illegible]॥ तत्रवर्णो स्यानेपोह
समसंभाववस्यायोमेवरात्महारपरः स्यातःओकारेणसावर्ण्योत्तिग[illegible]स्थानेत[illegible]स्थानेत[illegible]कृतिमः[illegible]निविवेकत्य[illegible]इः॥ न
वत्कारःआत्मस्थानीयोणत्तितंभयस्त्तयथासेरव[illegible]मात्रक अर्स॰तण[illegible]शन्तःतामि[illegible]णानिवोहात नहि[illegible]अर्थ[illegible]नतेणसामं॥ अथ्यानप
यासंख्यमभिमतं तर्हिकिंवतिमध्येहृणरेवविधि[illegible]पोत्तेन[illegible]लो॥ स्थानेमि॥ निःअहोउम्ब्रवम्बुतलेच[illegible]देवालहृद[illegible]त्वात्सहितिपागर
मपिसह[illegible]ताथानामिसेक॥ ऐओएवाछ्रतेः विनायुगत्वस्म[illegible]दी॥ परतामामेवसाधुत्वात्रिवीहयेलकृणमप्रित्यव[illegible]क्माोगेपद[illegible]भिःकृतवेदितिवीः
कृतंद्वैधं अहात्वमिणश्चेद[illegible]दिक[illegible]त्रपकृ[illegible]संभवतअस्थानेरपणोणस्यक्षितिरपरत्वात[illegible]णविधीयत इतिद्र[illegible]स्थाने ग्राणादन[illegible]संयोः अ[illegible]ोवेति
नेयःसत[illegible]परङितिवाक्यभेदः तस्यरत्वेविधीय[illegible]तितिता॥ कृ[illegible]स्थाने[illegible]णइत्सत्रघत[illegible]इतितत्ताप॥ संगा[illegible]वारयरत्वेविधीयत इति[illegible]र्थः तत्रोप
[illegible]हृनामादि॥ इहाष्टाहिपुविधीयमानोगातेयासाधक॥ स्यात्तेरन्त्रहृद्दण[illegible]अतकृतिः षष्ठीनिर्दिष्ट[illegible]भवनलाइयो॥[illegible]मःस्यन॥ः आवतीस
तणारपर[illegible]ततश्चोतान्नान्तदनत्रिनातुना[illegible]तुदोष॥ तथाहिः कति[illegible]नेस[illegible]कारवाधित्वाउपरद॥ स्यात्तध[illegible]प्रमहुर[illegible]सत्रणतिरन्तर
ि तद्वपइम॥ तिस्वरेकेतेष[illegible]भिन्नात्उद्दात्ता[illegible]स्तने भित[illegible]धावेनेः[illegible]वेदनवी[illegible]त्वाए
[illegible]त्रिवकर्त्वे॥ प्रारकइसत्र[illegible]हीबाधित॥ [illegible]कारणतेनि[illegible]ओवाति[illegible]स्पे॥[illegible]उरे[illegible]णपःअ

व्या॰ कौ॰ ६०

ह्यातेत्र देशे प्लुप्रवृत्तिमेतिन खुनपरत्वं तस्मात् द्वितीयेटगुणवृद्ध्योर्नदोषः अणानेणाः प्रसक्तयोरणोर्वेतिपमेनकर्त्राकारकइत्यादिसिद्धेनन्वइक्स्वेस्थानिनिमित्तयोर्वृद्धिरंनन्तरं ...ः
तारकइत्यादौदीर्घस्तुसवर्णेपिप्रमाणांतेंतरतमेति अविशेषादुभयत्रापिसिकलदृद्धिप्रसंगोनियमोक्तः गुणात्कर्त्तेत्यादौमात्रिक एवप्राप्नः तत्रितेत्यादौद्विमात्रस्यतद्विमात्र
एऐ३वप्राप्नः तथाचाणनेणाः प्रसंगाभावेननियमाप्रवृत्तोदीर्घयोद्वे ३ वस्मातः ह्रस्वेषुतस्त्रकारोभवन्नापि परोनस्मातःयोहिप्रयत्न वाक्यनाणोर्यतेनियम्यते तस्यैवद्वितीयि
नएव त्वेविधीयते तथाचगुणोदेशोयस्यैवेतिचेतः नःचत्रोकद्विगणपतीगित्यादौमात्रकायाः स्थानेतरतमपरिभाषायाः वृद्धिविधौचरितार्थत्वात्पुरस्त्वेदइत्यानयोगुणप्रसंगोपरत्वेन
बाध्यत्वातः तस्माद्वितीयपक्षेगुणेवृद्ध्योनेकश्चिद्दोषइतिस्थितं ३ रात्राद्विषुदोषाल्लस्यादेव तथाप्रतिपदोक्तिश्चित्वाद्विषयिः ततीयेत्वात्राद्विषुनदोषः तिद्विधिनिरंतप्रसयप्रिमा
बांसक्तेनेत्रीवर्णस्यैवविधानात् क्रियतेत्यादावपिनदोषः गुणवृद्ध्योक्तमेदोषएव तथाहि अतपरोमात्रिकस्यमात्रिकेगुणेरपरत्वेवकर्त्तेत्यादिषु सिद्धमितितथापिकायकलावकइत्यादिनिष्ठमपिस्त्राप
प्रितेत्यादावेउ वस्मातः तथा अविशेषादुद्वे द्विगुणेपित्रवर्ते अकरस्थानत्वादपरत्वेकृतेकारकलाकइत्यादिपु सिद्ध्यतितथापिकायकलावक
द्वृतःपत्नुपर्वस्यत्रेभाष्यकारैरेवमत्रत्याक्षिप्तसमाहिते अनंतपमेवेतयोरंतपमिति पक्षत्रैववर्णिकंककारेरक्तेसप्रयोगोवानष्ठाध्वरथवदितितदुभयमपियाक्तिंक
वेदर्धं तथाहियदा अत्वजातस्यवच्छिन्नस्यकोतरतमइतिपरीक्षते अत्वजात्यवच्छिन्नस्यकस्यितितदुभयमपियाक्तिकं वीर्छ तथाहियदा अत्वजात्यवच्छिन्नस्यकोतरतमइति
परीक्ष्यते अत्वजात्यवच्छिन्नस्यकस्येतितदा अन्तरूपप्रतिसंबंधिगहितेनैवधर्मेणतयोरंतर्यं नहिअतरंयंचतद्वेतिमुक्तित्रयोर्क्किएकिमस्तुतत्राभाष्यकारइतिभाष्यादृत्तेध्वा॥ राम॰
अतिपमएवलभ्यते एवंनष्ठाध्वरध्वस्यापिजात्यवच्छेदेनपतिस्थायामेवम् क्रियाकारणपीकृपोत्कीत्यादुष्वोप्यकृः तथाचान्तःस्त्रेवार्त्तिकं यउःस्थानेऽरपरः ६०
तिवेदणवद्यारवर्णाप्रतिपत्तिरिति किंचास्ति महेस्तोरकपरत्वेकवालकोरपरत्वमितिसवस्मात्दुरुष्यादात्स्यातः स्वतंत्रः कर्त्तेतिनिर्देशात्वविनिमयोअ्योपधविभाषेसारं

आस्वनविकल्पइतिसमर्थनेपिप्रतिपत्तिगौरवंस्यादेवः रेफस्यपूर्वातंसाधयितुं आद्यंतौटकितावितिसूत्रात्समासैकदेशभूतमंतग्रहणमनुवर्त्तनंस्मरपरइतिसतपदार्थ
विशेषणीभूतेनेरणान्वयश्चवाच्यइतिमहान्क्लेशः चतुर्थपक्षेतुनेतदुपपद्यतइतिवक्ष्यामः तस्माच्चतुर्थ एव निर्दोषत्वादाश्रितः सचैत्यमुपपादनीयः स्थानेशाहूय
मिहानुवर्त्तितेतत्रैकमुः स्थानेयोणडस्तनुवादेपिस्थानेसंबंधलोभायः द्वितीयंलप्रसंगाबाध्यायामेवरपरोभवतीकालविधानार्थः स्थानेतरतमसूत्रेस्थानशब्दस्यतात्पर्यादि
परत्वेपिशब्दाधिकारस्यपाणिनिहप्रसंगपरत्वबोध्यः एवंचगुणवृद्ध्योः सास्यवस्थायामेवाणोरपरः संप्रत्याइतिप्रमाणतोतरतमाविडे चोवाधित्वास्थानेतोतरतमोऽणेवप्रवृ
तीतिनकश्चिद्दोषः एवमुदात्ताद्विविधिष्वपिअंतरतमत्वादकारेणनतुअइचउरइस्यवधेयः नचैवंकर्त्तेत्यादावनेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसंगः अनुपद्येणसिद्धत्वातः तथाहि
अस्थानित्वेरूपमंगापवत्तरपरत्वमर्वादेशतोनापाद्यतिः उपजीव्यविरोधात् तथाचवार्त्तिकंस्त्रेवार्त्तिकं सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात् नवानेकाल्त्वस्यतदाश्रयत्वादर्व
र्णादेशस्याविघातइति अणग्रहणंकिं रोहुरिहारीनांरपरत्वंमाभूत् मातृणीयतिः क्रियोःतथाचर्किलोपोपिस्यरः स्यातं स्वंचसूत्रेवेपर्ण्यापत्तेः सामर्थ्यादलोसंनिधिबाधित्वा
सर्वादेशः स्यात् तथाहातापातौरोइस्सत्रआत्तउपिरपरत्वेसंयोगांतलोपेचकृतेतस्यासिद्धत्वान्नलोपानस्यादितिदिक् अपयोरिडादिष्वणासरपरः कुतोनेतिचेन्नः अना
देशत्वातः आदेशोहिसमुदायविश्रांतः नचैवंकृत्स्नाहिरित्याहोरपरत्वंनस्मातः एवंपरसमुदायस्यस्थानित्वादितिवाच्यं एकैमस्योगितिद्विवचननिर्देशेनसहितयोरवपयस्या
रेवस्थानित्वगमातः अतएवहयोःस्थानेनोभिन्नादिषुनत्ववद्धावादेशोमाभूत्ममितितत्रएकग्रहणंकृतं तस्मादकारस्यापिस्थानित्वमस्त्येव तदहनःयोस्तुभयोः स्थाने
भवतिलभतेसावन्यतरस्योव्यपदेशइति तस्मादेकदेशेपिरत्वंभवतीतिस्थितं स्यादेनतः उत्तरीसान्मतउदित्सुकार्यदेशस्यापिरपरत्वंस्यातः तथाचविभक्तिसकारस्यरुत्वेकृ
तेपरस्योणितिलोपद्रलोपइतिदीर्घणामातः पितृमतिप्राप्नोतिइतिचेन्नैवं रुत्वस्यासिद्धत्वेनणत्वमेतिसकारलोपेरेफस्यविसर्गेणरूपसिद्धेः नत्वेवंमातुः कार्यमित्यत्रपरत्वं
स्यातः इङ्दुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिसूत्रात्नवापंप्रत्ययविसर्जनीयएवेतिवाच्यः आकारस्याप्रत्ययावयवत्वेपिअप्रत्ययतयातदादेशस्यतणमतथात्वात् इङ्गिचेनःउच्यते॥

१३

श्रा: कौ:
६१

अन्तवदित्येकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्रहणादस्तितांवत्संतस्य प्रत्ययत्वेः सकारेस्त्वन्तेन्त्वअवशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञाः एकदेशविकृतस्योपसंख्यानातः स्थानिवद्भावादेशइत्यत्रा
देशग्रहणाद्वाः अतएवषड्भ्यपकारेल्लुङ्नेअकारस्यप्रत्ययषड्नेस्त्वक्तैः तथाचाप्रत्ययस्येतित्वनिषेधःसिद्धः नचैवंप्रत्ययावयवस्थानिकत्वेपिप्रत्ययस्थानिकत्वाभावात्तथ
त्वस्यादेशोतिवाच्यं अप्रत्ययस्येसन्तवादेशाभावात्स्वस्थानेनस्थानेयोगस्तद्वसंभवात्ः अवयवावयविभावस्यएकस्थत्वस्यसंभवातः तत्प्रत्ययस्येतिपर्युदासःतथाचप
र्यन्तत्वेनेकादेशग्रहणात्स्यत्वस्यादेवकिंवा प्रसज्यप्रतिषेधपदेपिसंभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् अप्रत्ययो योविसर्गस्तस्यषत्वंस्यादितिवाक्या
र्थः तथाचअग्निःकणतीत्यादौस्थानिवद्भावेनविसर्गस्यप्रत्ययत्वान्मा भूत्षत्वंः मातुःकार्यमित्यादौतस्यादेवतिचेन्न इहेदंतत्वंः कस्कादिषुभ्रातुःपुत्रशब्दस्यपाठोज्ञापकः एका
देशशास्त्रेणनिर्दिष्टास्यस्यषत्वनस्यादितिः यद्वाः प्रसज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्यानपावैवज्ञाप्यैतेःयत्तुभाष्यतेत्रप्रत्ययोणस्येतिपर्युदासेपदकृतेनतव्याख्याने उक्ते कृ तेअव
शिष्टःसकारएवप्रत्ययकः सचलुप्तइतितद्भूमंषिनिः इहसिद्धन्तप्रसंगोरपरत्वादितिपदैयथाण्यादिसूत्रेणविधानादभक्तत्वादिशंकेवनास्तितथापिसंप्रयोगोवेतिप
र्वस्त्रोक्रीत्सात्तीयपद्माश्रिसभाष्यपदत्रयंविवृतं।तत्रअपक्तत्वपदेणादित्वपदेचवदेद्वसाहेउरदत्तेरयात्वेचकृतेहलादिशेषेणरेफेनिवर्त्ततः अभ्यासावयवस्या
नादेहेलएवतेननिवर्त्तनात् तस्मादेतग्रहणमनवस्थवीतयत्नएवस्थापितइतिसंक्षेपः॥ ॥अलोन्त्यस्य॥ ॥स्थानेषष्ठीनिर्दिष्टपदव्यतेतन्नदंसस्यालःस्थानेबोध्यंसद
हीनामः सःपाःस्थानषष्ठीतिकिं आर्धधातुकस्येद्वात्वकाराम्सूत्रोमाभूत् इदंच षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रस्यानुवर्त्तेलभ्यते अल इतिकिंःपदस्यलघिकृत्यविधीयमा
नेवसक्नोषिति इत्येषरमान्तुङ्क्षाभिस्तारावंसस्यपदस्यमाभूत्।एतेनालइतिजातेतमाश्रिसत्वाप्रत्यकादेशाञ्चलसस्मृतितिव्याचक्षाणाःपरास्ताः अनुपत्ताः असस्यपदस्य राम॰
पिप्रसंगात् किंचैवंलाघवार्थमलंसस्येत्येवसूत्र्येत अपिचअनर्मनस्यद्वञ्श्वेतारहोरजलोलोपःपादृशतस्यसंख्योदेरिति।तेषांदकि लोपस्यसर्वादेशःस्यात्।तत्तस्थवि
रजीकाणतीत्यादिनिषिध्येत यत्तुअलइतिजसतिमितिपदे अनेकाल्शित्सर्वस्येतिसत्रेअनेकाग्रहणेनकर्त्तव्यमितिलाघवोपदर्शितेनदप्रिनः षष्ठ्यापदेपिङिच्चसूत्रेङि:द ६१

वानेकाल्त्वंसस्यस्यातामनत्तु अङित्चपीतिविषयमाश्रयंणोनानेकाल्ग्रहणप्रत्याख्यानंसंभवात् वस्तुपदद्वयेपि अनेकाल्ग्राहणंकर्तव्यमेव अन्यथा अतोभिसऐसित्यादिषु
पंचमीनिर्देशेप्यनेकाल्त्वादादेशाःपरस्यादेःस्यात् सतिअनेकाल्ग्रहणेप्रत्वात्सर्वादेशः अतएवतस्मादित्युत्तरस्यादेरितिनात्रत्रि तथाहि अत्रोसमेसस्यद्वावयवावादेः अ
देःपरस्यअनेकाल्शित्सर्वस्येतितत्रप्रथमस्यावकाशः ईदासः वृहल्लोपइति आसीनः भूपानः द्वितीयस्यावकाशः अस्तेभरित्यादि अतोभिसइत्यादेःपरत्वात्सर्वादेश
त्वेसिद्धेरामेरित्यादि नचादेःपरस्येत्यत्रालइतिजसंतमनुवर्त्त्यंणमेरित्यादिमाधनीयमितिवाच्यं तथासतिस्यान्यसेस्याप्रमित्याद्यपत्तेः तदेवंकार्यसम्ब — तेसमनुसंहरणोव्याख्या
तः ङिच्चेत्याद्यग्रिमसंदर्भानुगुणत्वात् यद्वायथास्याएवायमनुसंहारःपाष्ठानेयोगाषष्ठीत्यस्यालोबाध्यते अन्त्यपदेङिच्चेत्यस्यायमर्थःयत्रङिदादेशोविधीयतेतत्रषाप
ष्ठीत्तस्यस्यान्तइतिएवमग्रेपि॥ ॥ङिच्च॥ ङिदनेकालप्यंत्यस्यस्यात् ऽथ रथ अनन्त्यायीङितेषनङोदिषुचरितार्थमिदंतातङिःपरेणानेकाल्शित्सर्वस्यस्येनेनवाध्यते।न
नुउत्सर्गापवादयोरस्तुक्तोविप्रतिषेधइतिचेत्सत्यं सर्वादेशेपितातङिगुणवृद्धिप्रतिषेधस्यसंप्रयोजनस्यसंभाव्यते।तावतोचकिंवि हिलंवितप्रवृत्तिकोपमपवादोप्यस्मिच्चे
कपेवन्सर्गेणसमकक्षतामापन्नइतिवक्तोविप्रतिषेधः यद्वाएकहीत्यास्थानेन्तरंतिस्त्वोस्त्वादितिवक्तव्येङिःत्करणंगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेभिविप्रतिषेधोपपत्तिः अ
त्कवाविनापिविप्रतिषेधंसर्वादेशःप्रदर्शितस्यगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्यसर्वादेशनामंतरेणानुपपत्तेः आदेःपरस्य॥ ॥परस्यपाहिष्ठीपतेनदादेरलोबोध्यं ईदासः अत्र
तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते तेनादेराकारः आसीनः॥ ॥अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ ॥अनेकालादेशःशिच्चसर्वस्यस्यात् अस्तेर्भूः भविता इदमदशः इताद्विच्चेतिनिय
मात्सिद्धेनेकाल्ग्रहणमपवादविनिवृत्त्यर्थमित्युक्तः यत्रत्रिकारोनेश्यासे शिदितिपितउदाहरणंरत्ने।तद्धिसंसर्वादेशत्वाविनातत्रशित्वंक्लिवाल्याभातःसर्वादेशता
याश्चअन्नुवृत्त्यादनेकाल्त्वेनेवणल्ङादेशाद्विविधसिद्धत्वात् तथाहिःणल्ङामिप्रभृतयोयराःसर्वादेशाःस्तदा प्रत्ययसंज्ञाः ततःप्रत्ययादित्वप्रयुक्ताइत्संज्ञाः ततो
लोपःततएकाल्त्वेसत्यपिनसर्वादेशत्वक्षतिः उपजीव्यविरोधापत्तेः अतएवहिकर्तेसादेनसर्वादेशतेत्युक्तः णकारेणानुबन्धेनइशप्रभृतीनामनेकाल्त्वादेवसिद्ध

प्रा: कौ: ३
६२

शितत्वाद्धनान्तवंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनार्थः तेन दिव उत् अवर्णात् इत्यादेर्न सर्वादेशत्वमिति बोध्यं ननु कथं ज्ञापकता घसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येतद्
र्थं तपरोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् तत्र हि लोपशब्दात् षष्ठी घ्नतेः संज्ञापावेकृते शित्वे तत्रानुपयुक्तमस्ते ज्ञितिः फलतिः उः मुहुर्छत्वमिति सिद्धान्त इति चेत् सत्यं अ
नेकान्ता अनुबंधा इति पक्षे नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति सम्प्रयोजनाभावात् तदभिप्रायको लोपशब्द इति चेन्न सत्यं अनेकान्ता अनुबंधा इति पक्षे नानुबंधकृतमने
काल्त्वमिति सम्प्रयोजनाभावात् तदभिप्रायको लोपशब्द इति छेद इति सिद्धान्तः एकान्ता अनुबंधा इति पक्षे नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति सम्प्रयोजनाभावात् ज्ञाप
कता अपि ग्रहणमावश्यकं घसोरित्यत्र लोपशब्दस्य षष्ठ्यः लोपो पीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात् सर्वादेशः वार्त्तिकमते तु नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति सिद्धः नचा
नन्त्यस्य विकारेऽस्थितिरनुद्देशस्यापि विषयः लोपस्य विकारत्वाभावात् तत्पत्तिर्हि विकारः यथा भज्ञाधितः अस्तिविपर्यासश्च स्यादिः अत एव स्थानष्ठं लोपो वि
विकारः तस्य यथा गुणाः लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वदयितुं प्रपद्यतीतिः उक्तं च एषोदरादीनामिति सूत्रे कैयटेन होपावयोर्वर्णविकारत्वाभावादिति वस्तुतस्त
देशावस्थायामेवानन्त्यस्य संज्ञा अत एव चुर्यितमर्धंसिनोऽनुबंधाः स्वपर्यायाः संततस्व कार्ये निर्वाहयन्तीति सिद्धान्तः इदं चोत्तरसूत्रे च वक्ष्यते एकदेशे नथा चदिश
अनत्तवर्णस्य इत्यादेरेकाल्त्वादेकान्तपक्षेऽपि न सर्वादेशत्वाप्रसक्तिः एवं च नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनं व्यर्थमिति हेतुरुक्तः इदमद्वयं एदिका
शेषकीर्तिरंश्वीरशालशकारोच्चारणसामर्थ्यात् सर्वादेशत्वापत्तः प्राइलोपः कृते पि सर्वादेशप्रयोजनाभावाद्धकारोऽस्त्यन्त्यस्य स्थानिति हारद्व नेन्नैः लोप
स्य वृत्प्रयोजनत्वात् नैवमुच्चारणवैयर्थ्यं सर्वादेशत्वसंपादनेन चरितार्थत्वादिति दिक् तस्मात्कृतस्त्रमाप्कृतार्थमप्राप्तिरिवंसः इदृग्नानेकाल्शिदिति पठित्वा
अन्त्यस्यादेशेति वानुवर्त्य अनन्त्यस्य रहस्यनिषेधं सर्वस्येति शक्यमकर्तुं ॥ ॥इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकं ७॥ ॥स्थानिव
दादेशोऽनल्विधौ॥ ॥आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्तते निवर्तते चः तेनैवेति हेतिनास्थानिनाऽन्यं वर्तते नेति वाक्यार्थासंभवात् पदद्वये वैकस्थानुपदेशाप्रवृत्तो सस्था
मनिशोर्दैमपते तन्मे इत्यस्यामलोसाधारणं भवेतः आवधिषीए अत्र हनेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वधेरपि भवति आउयमहनहस्य आङि अलनाम्नीयेते एमायेसाहो मुपिवेति
हीर्षिकत्वेमया घपिपजादावित्यल्लायतेतथापि नतत्रात्हिरहमपुजासुपिचेत्स्यापत्तिः पादेभ्यस्य घजीहित्वात् सुस्वैवैकल्पान्तु उपदेशस्यापत्तिः सुस्वचेत्पघपिपयहस्पाम्ननिव

नैतेतथापि नतस्लोः साधारणो भ्यामाहोसामुहायेविश्रान्तेः इदंचकार्यकालद्वीश्येणोक्तः पथोहेशपक्षेतु सुप्संज्ञाया अपि शालीयत्वात्तेवार्तिमिश्रपतेः ततेउपदेशे वैवदीर्घ इति किं नचिन्त्य
स्य एतेन आरुहितो आरुहितमित्यादेरेडागमोपिव्याख्यातः तत्रापि सावेधातुकसंज्ञातिदेशसंभवादिति दिक् अत्र धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्थानिवद्भवन्तीति कृते उदाहरणानि
क्रोपनतुपणिणनमिति अभितव्यः श्लेः सिज्जिपाशिनामस्येग्रहाय त्रैः ऋमेणोदाहरणानिः अस्तेः भूः आर्द्धधातुके विवक्षिते अत एव गात्रस्थ्यं स्यात् पादौ नाभ्या तुवा इतुमतपया भव्यः केनका
र्याके अगत्यापिनादेशादौ द्वैसभावः कृतः प्रकृत्या सूक्ष्मस्यापि ति कृतिनुकः अघतनेः तद्धितत्वात्तेरनव्ययस्य कृन्मानिपपादिकसंज्ञाः करदेयः स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वादेवयपवेपकृतिस्वर
इत्याङ्गं तद्वितेपः स्थानेत रतमयर्भाषयोगतार्थत्वात् अधोवदतितहाकृणा आष्टीमकृद्धित्वस्य स्थानेद्विर्वचनरूपत्वत्रिभाव्यते किंतु तत्रापि फलडुवदंतस्मात् धोधः कामस्त्रमुदाहार्य अतं
कमीति भाषस्य सत्वस्कान्यत्वान्तरघुहास वनुक्ते प्रेलक्षणेतस्यायादेशोऽदाहरणं नवितेपः स्त्रीमात्रस्यानव्ययत्वात् तदितविधेः सर्वैकवाक्यतया सिद्धान्ततः नत्रजहल्स्वार्थोहत्तोल्को आनर्थकी तस्वेपद
द्रेशादित्यनिमापेणाहेमितिवाच्यं हृस्वस्यपि कृतीति तुभावान्नेतिदिक् सुपः एमायतिङः अपचतातिङ तव्यात्परत्वे वः नःपदत्वादुत्वादि नन्वेवमधोधदस्याप्यदहिर्देशत्वादेवगतार्थत्वेति ये
त्वतपः गोवलीवर्दन्याये नाव्ययग्रहणादिति दिक् रहकाभ्यामित्यादेशोऽयादेशः कार्यं लभते केनकेरित्यादौ परस्परवर्जयतीति विवेकः ननु वर्णमात्रः स्थान्यादेशत्वे वर्णपित्र संयो
गोश्लिद्विशिस्यादाविचवत्पथलाभातः पदाङ्गं पात्रयरशाङ्ग प्रयुज्यमानो विनापिवर्तते च परार्थं गमयतीति नचस्थानी आदेशं प्रतिपद्यते इत्येवार्थः क्रियाइत्यादि तिवाच्यं तत्रशब्देशवि घाय
केरेवगतार्थत्वात् नचद्विशः स्पशाऽनिरूपमायतेः वचनद्वयप्रामाण्यात् विकल्प इति वाच्यं वालिटीत्यारंभातः नचचाङ्गः एव्यात्र आदेशः स्थानीति विवनद्वयप्रामाण्यात् सर्वत्र विकल्पा
यतेलिटिवैतिनियमार्थेः तस्मादिति वाच्यं एवमपि विभाविषा लुङ् लङोरित्यघमात्मविभाषा नुवाग्रहणवैकल्यापत्तेः अप्राप्तरूपविधा विभाषेति ... अत्राङ व त्कारणा
भावस्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् पात्रेणाद्धि म्यादेसंज्ञास्व आणवार्थते ततेङ्गात्तोयमहनस्यात्मनेपदे वधेरेवस्यान्न तु हतेः नवत्रपामिति हतेरपि ग्रहणं अशब्दसंज्ञेति निषेधात् न
व स्थानिनः भिन्नात्वेसिद्धेऽर्थाभियाभिन्नादिन्यायवाध अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञितिविनियोगः इति परे संज्ञायाएवोद्देश्यकोटिनिवेशात् नचैवमाङोवधियमइत्येव वधादिति वा
च्यं वधहिंसायामिति भौवादिकस्यापि ग्रहणापत्तेः नचैवमाङ वध्यमहत्तियघनोः अकारस्य विवक्षितत्वाद्यनोभौवादिके तिमसंगइति वाच्यं सकलहत्यादेशसंग्रहार्थमाङोयमहन
इत्येववाच्यत्वात् तथाचाबाधिष्ववद्वा जघ्नेइत्यत्राप्यात्मनेपदं सिद्धं तथाहि हतेर्लिट्लसामान्यायेतृत्वाइतरगन्त्वप्रानिवाद्दिगुकृतेषुपरत्वाविनस्यात्वाभ्यो द्वीयात्कात्तरीतिवाधिन्याजि

डाक्टर भाऊदाजी इत्याद्युपस्मारक
Dr. ... MEMORIAL

शा.कौ. टियातो ॥ इति टिः प्रयोगे स्यात् सस्य चुत्वे श्चासात् स्य च एकदेशविकारे अनन्यवत् समसमुदायस्य समुदायादेशत्वात् इत्यादेशत्वे ॥ ततो विधिनास हतस्य योग इमते वेति दिक् ॥ अ
त्र वास्थानिवद्भावादेशः संज्ञा तथा ह्यनिश्चित्वं तुल्यमेव ॥ तथा हि ॥ अस्मिन् वर्णे तत्र व्यतिपदेन च हि ऊ वा रूप्येत कृत्रिमत्वात् तथा च समच लिङ्गत्व त्रास्यात् ॥ अथ तेन

६३ त्रवनस्यात् न चैवं च हि ऊ इत्येव व्रूयात् अनुबन्धनिर्देशेनापि यत्र स्वार्थे संभवादिति वाच्यं एवमपि गाङ् टो इत्सु त्रे गाङ् इङ् गाङो ग्रहणापत्तेः इतस्त्ववचनस्य सामर्थ्यात्
मयगतिः स्यात् ॥ गमेरिट्या त्मनेपदेष्विति सूत्रेण इ ऊ कारमेव ग्रहणं स्यात् तस्मात् कारेणैव भेदाः कारेणानवेदं च कारणाभावाधीनलाघवानुरोधात् संज्ञाप्रकारणादि
त्यत्रैव स्थानिवद्भावप्रकारोक्तिः स्यतामिति चेत् तथा सति आदेशग्रहणं विना वाक्यार्थानिर्वाहो बहु गौरवापत्तेः ॥ सिद्धो तेन आदेशग्रहणमिति स्वमाने आनुमानिकस्य
त्रहार्थं भवतीति तत्र हले नस्य एकदेशविकृतस्योपसंख्यानमिति वा ति के मता व्याख्यते अपि च कामम प्रदिश्यते वेति च समाणमपि वक्तारणापत्र मिति दिक् ॥ ज्ञापकात्
तात्पर्यसंज्ञाप्रकरणे वाक्यार्थं विना अतिदेशलाभस्तु हि किं तु इत्यादेशानुगतिरिति चेत् उच्यते कि इति संज्ञा नक्का मे इतिपकात् न हि त्वा किं संज्ञामात्रा या
नियम्यते । ननु मङ् मरे इति मान्यास निषिध्यतां वचनद्वयसामर्थ्यस्थाय विकल्पः स्यादिति चेत् मङ् मरे इत्यत्रैव वाग्रहणास्यसंभवात् किं चैवं निवृत्ती ऊ न्या शिष्य प्रयोगेष्या
तानहि शीङ् इति यो निषिध्यताः केनचिदंशेनाप्राप्तः ॥ एवं ऊ इति त्यपि प्रतिदेशः किं साहचर्यात् किं च ऊ इति त्यपि संज्ञा त्वेवं हि स्यादि सूत्रे स्वेव ग्रहणं स्यात् कृत्रिमत्वा
त् न तथा च नवश्यादि सूत्रे व्यर्थं स्यात् वा वेश्यतरस्य त्रसेमसारणाप्राप्तेः किं चाक्लि इति चेत् तत्र स्यादग्रहणं स्यात् संज्ञास्वरूपानुच्चारणात् तथा च ऊ गीही
तत्र कृतादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् बहुगतौ त्यत्र संख्यते त्यादेशः अन्यथा हि धु मा हि वहे हि ङ्गकारे च संज्ञायाः कर्तव्यतापत्तेः किं च ऊ लिङ्गादि तुल्यसंज्ञान्तरे कार्यं स्यात् ॥ एस.
णं ॥ तेन लिङ्गादि तत्तदादेशो निर्वाध इति क ॥ अथादेशग्रहणं किमर्थं स्थानिवद्भावे तावदेव सर्वे विध्यमहिमतः स्वाभावतः यथा पितवत् वैतङ् त्रस्तुते ऽयुत्राप्नोति गम्यत
इति चेत् ॥ तत्र द्विविध आदेशः अन्तर्गतत्वादि मयतह ॥ १ ६३

हे स्फोरित्यादिरूपानुमानिकः अत्र हि इकारो ऊ कारान्तः स्थानुमियते उकारोनाद्वे कारान्त आदेशः तथा च तेस्फ ति एति फलितोऽर्थः तत्रापत्त्यादेशत्वे
इत्यैव ग्रहणं स्यात् नानुमानिकस्य आदेशग्रहणसामर्थ्यात् तु मयपदस्येदं तेन पचवतु इत्यादेः सिद्धौ तत्प्रसंगः सिध्यति ननु एवमपि त्यादि यथा श्रोतस्
स्फ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्चेत्पदरूपे भविष्यतीति चेत् अर्थवत्सेव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेरौचित्यात् तस्यैव प्रसंगसंभवात् तथा हि वृषस्थाने
योगेत्यनेकः स्यानेच प्रसंगः सर्वार्थवतः अर्थप्रत्यायनार्थं प्रक्रमयोगात् यद्यपि तेन सिद्धाद्यावसंभवीदं तथापि सति संभवे र्थप्रयुक्त एव प्रसंगो ग्राह्य इति
आदेशग्रहणेन व्याप्यते । उक्तं च । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते इति । इहमिह अर्थवत् प्रद्यते नेति सूत्रे यद्य
पि सर्वे विकारास्तु तत्र नित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकार एव नाशितिता त्वर्थः तथा च वार्त्तिकं ॥ कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यमिह ज्ञाने ऽपाप्तावलात् तथा
च ज्ञाननिष्ठे उ ऽपारे विना शाब्दिके विषये ऽऽरोप्यते इति भावः न चैवं बुद्धिविपरिणामात् त्वस्य स्थान्यादेशभावत्वे अपवादेषु उत्सर्गकृतं स्यात् ॥ तथा हि । कप
त्ययान्तादपि अरणं तत्त्वप्रयुक्तो ऽपि स्यात् ॥ अत्राह वार्त्तिककारः सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् इति । षष्ठी स्थाने योगेत्यनुवृत्तेरिति भावः तथा
यवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते ॥ नाभिन्नमे चेता हेतु षष्ठ्यास्थाने प्रथमा बोध्या । विश्व वर्णा वर्णे त्यादि निपातात् अरणि प्रत्यय विषया णिबोध्या
नि विश्व वः शाब्दात्प्रत्ययो न भवति अनभिधानादिति भावः । तथा च विट्टणा अरदिति सूत्रे भाष्यं ॥ बालवायो विहृद्वि प्रकृतेः सतरं च प्रकृत्यं तरमेव वा नवे
तत्रेति चेद्दृष्या निवेता वदुयाचोरे इति अस्मिन्नपि पक्षे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा विधीयन्त इति हृदि सूत्रभाष्यं यथाश्रुतमेव साधु पर न्तु स्थाने ऽर्थाभिधानसम
र्थस्यैवादेशत्वमित्येवं यात्या यथा केपदेन भङ्क्त्वा व्याख्यातेनरत्नस्य पक्षान्तराभिप्रायेणापत्रवक्तव्यं । अथवा अपनः । शित्कारेण तारक अपवादे उत्सर्गकृते नेति ।
न चापि त्वनिह्रस्वर्थता इति वाच्यं नित्याद्देवतास्वेदे नित्यं स्यात् क्रिया तार्थ अपनः पक्षे तु पवाहे बाठ इत्यन्ते लसावे धातुकानुकृत्या त्वेव धातुत्वे रेणैव सिद्धौ

प्र॰ कौ॰ किंनित्वेन: नवानेकान्त्वविशेषादिव्यवहितरभावात्। वाच्यत्ववर्त्तनेन स्यादीतिचेन्न। वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात्। नच वाद्यादिपाठेन सिद्धे तद्द्वे यष्ठी [illegible] यस्य र
६४ भ्यः स्यसनोरित्याद्यन्तर्गणकार्यं उपक्षीणत्वात्। नन्वेवं। तेनाव्याकृत्यमानासाएमशत्लान्यविकृतेति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरितिचेन्न। तत्र वा शब्दस्य [illegible] तया:
कामयमानेव: नतु तथा: किंतु छन्दर्थं मागतेत्यर्थात्। अत्र केचित्: ताच्छील्यादिविषये वानशिइष्यतो नित्वं प्रकृतेण्कहान्तोर्थ स्यादिति: तत्राह् सार्वधातुक
भावादनुदात्तात्मास्यावितरं इत्यतोद्यात्तत्वमेव प्रामेयरद्धच: तत्रानित्वं किं नस्यादिति तस्याशय: नत्वेतत्कृत्। अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात्: उपलक्षणस्यैव
लत्वात्। नचनित्व सामर्थ्यान्नद्दाध: । लसार्वधातुकेवणिनार्थत्वात्। तत्र स्थानिवद्भाव लद्धेनपत्वेनगतार्थतेतितिचेन्न: इह नित्वे नातिदेशपर्युदासयो
न्यतरस्मिन्नव यव्वाच्छे: गतिदेशाबाधसेवमाण्यत्वात्। पूर्वेणन्वाधतेनोत्तरणिति न्यायात्। यत्नुकैश्चिद्व्यानाशंत स्याघहानन्त्वमिष्टमेवे पत्तन [illegible] पदेनद्धआ
स्यायविकरणेभ्योन्यत्रेतिपर्युदासस्तु यत्र विकरण: स्वरभाक्त द्विषय: इह तु विकरणांतमेवस्वरभाक्। सो वेयं: सम्पत्तिइतसम्पदइति इतिसिद्धान्ताद्विस्कन्नं
तेरितित्रिमलात् युसत्तात्त्रेशेषस्थेन स्वशलस्थेनच भाष्येण विहद्वेस्तुपेरेपं। किंच। आतोनुपसर्गेकइति कापवादस्य णोपोप्पित्तिटक: किंकरणं ज्ञापकं नो
पवादेउत्सर्गव्यन्तभवतीति। अनन्विधावित्तिकिं। तेनतस्मान्नस्यतप्रिंप्सु विधौ माभूत। तत्र अलाविधौ यथा। व्यूढोरस्केन। अत्र सोपदादाविति विसर्जनीयस्य
नेविहितस्य सकारस्य स्थानिवत्त्वाद्विसर्जनीयस्यादेस्त परेशाख्यवायरितित्वप्राप्त अल: परस्य विधौ यथा। द्यौ: पथा: स: अत्र हल्ड्यादिलोपोनभवति। अलो
विधौ यथा। दिवउत्। कः कामः लोपोव्योर्वलितिलोपोनभवति: उत्वविधानेनुअहृषिमलवति। स्वरूपरस्मत्र एतत्तदो: सुलोपोनभवति: अनल्विधाविति किं संव
सामान्य षष्ठ्याप्रयुक्तानेकविभक्त्यर्थसंग्रहोयद्यपि संभवति तथापि विधिश्राद्धोपादानेत्र प्राधान्येनन्थल आश्रयतो निर्दिष्टार्थः ते [illegible] पदे [illegible] सिद्धो। [illegible] रा॰
लादेशिति अप्राधान्येनालाश्रित: नतु प्राधान्येन। स्यादेतत्। स्थान्यनुवंधकार्यं णिपपिनोहिमिविधेरेन। तथाव्यमहोमेत्तत्रस्थानिवत्त्व [illegible] किन्वनल [illegible] ६४

त्र: अनेकांत अनुबंधा इतिपक्षे अनुबंधानां स्थान्यन्त्वाभावात्। एकांतपक्षेपि अंतरंगत्वाल्लोपेन वश्यादेशासंबंधात् भागेवानुबंधानामपहारएतानन्यमीसिंदिनि
च्चे। यत्तुसेत्स्यविच्छेतिज्ञापकमुच्यते तस्याद्दिकं। अपि च वसानसामर्थ्यमेनातमपरिभाषपासंसे। अनुदात्तत्वेनभवभवतीत्यसापिसुवचत्वात्। यद्य
पिसामान्योतिदेशे विशेषानतिदेशइतिसिद्धान्त: उपस्थितसामान्यप्रयुक्तधर्मस्तदाविस्तव्यापकसामान्यधर्मेषु विधाकांक्षा दूराोस इतिअ
नुपपत्ति। तस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात्। अत एव वा इत्यणवद्वस्मिन्नाविर्येवर्त्नित्वमित्तकं माठपादिविशेषकार्यं नातिदिश्यते: अतएवल
ङ्सायथव्लतवच्चेस्यत्रभूतसामान्येविहितयोर्लुङ्लिङोवातिदेशो नतु भूतविशेषविहितयोर्लङ्लिटोरपीति सिद्धान्त: तथापीह सूत्रे नन्न
पीतिविलिग्गादिशेषोप्यतिदिश्यते: किंतिपरेणाविहितमात्त्वंनिषिद्धहिंनत्यपीत्यारभ्यते। किंत्वं वक्तृविशेषधर्म: सिद्धेतदभावात्। तेनअद्दी
क्षेत्र्यादिसिद्धं। तस्मान्नत्यपीत्यवसत्र विशेषानतिदेशोनुबंधकार्यातिदेशे चेत्कभयत्रापिज्ञापकमितिस्थितं॥ यत्तुप्रांच: अनल्विधावितिनिषे
धो विशेषातिदेशज्ञापकइति॥ तच्चिंत्यं। व्यूढोरस्केन कइष्ट रत्नादौ विसर्गत्वस्यचेत्कस्य व्यापकीभूतयोरट्त्वहशत्वयोर्निषेधेनचारितार्थ्य
त्वात्। यद्यपि स्कारादेशेनक्त्वमत्यप्तद्याघतिदेशमभ्युपेत्यकरण् इस्तारोहन्यादिविशेषातिदेशो न प्राप्नोतीतिमिश्रेरुक्तं। तत्रविसर्गत्वयणत्वयो
द्वहात्र्येकर्थं विशेषधर्मो इति विपश्चित एव विदांकुर्वंतु॥ यद्यपितत्स्थानापत्रस्तद्धर्मं लभत इति न्यायसिद्धं। अतएव गौहि स्थानायत्रेषु गौ
रिवृद्धचवत्रविनेवद्रीहिधर्म: अवघातादय: क्रियते तथापितेषां प्रकृतापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तया प्रुक्तेनीवाएद्यावनुष्ठानं। आरोपमस्तरितिहं

प्रा॰कौ॰ नेनात्मनेपदं तु न हिंसाद्यर्थाभिधानप्रयुक्तं येन वधो भवेत्। किं तु स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तं। अत एवात्यो॰ ठीहिंसाहेने भवती। तस्माद्धक्त्र

६५ वातिदेशारंभः स्यादेतत। मा भूत्न्यायेन गतार्थता। ज्ञापकात्तुभविष्यति। तथा हि। युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रे अनादेशग्रहणं ज्ञापयति। आदेशः स्थानिवत्स्या

दिति। अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति सूत्रे ति कित्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं अनल्विधाविती मं (?) शं ज्ञापयति। अप्रधानेनाप्यजा ग्रुयणो निषेधः स्तं शृंच। तथा च किं सूत्रेणेति चेत्

तेः उच्यते। एतावत्स्थानिवदादेश इति कर्त्तव्यमेव। तस्यैव योगविभागमात्रेणोपपत्तेः सत्स्यार्थावृत्तिकं वचनेन कर्त्तव्यं। एवं स्थिते। अनल्विधाविति प्रथमः प्रदेशः

स्पष्टप्रतिःप्रत्यं॰ र्थ क्रियते। उत्तरः सूत्रे द्वितीयविधिग्रहणानुवृत्त्यर्थश्चः तद्व्योजनं तु तत्रैव वक्ष्यते। एतदेव चतकलमभिसंधायोक्तं भगवता। आत्मभागोप्यसि

द्धत्सूत्रे इति। स्यादेतत। आस्तु सूत्रारंभः तथापि कार्यातिदेश एवायमिति कुतः प्रकारांतराणामपि संभवात। तथा हि। अतिदेशः षोढा। निमित्तव्यपदेशता

त्म्य शास्त्रकार्यातिदेशभेदात। तत्र निमित्तमशक्यमतिदेष्टुं। ब्राह्मणवत् क्षत्रियो वर्तितव्य इत्यनेन हि ब्राह्मणस्याध्योजनादेर्निमित्तभूतं ब्राह्मणं प्रवचन

नापि क्षत्रिये तिदेष्टुं शक्यते। पूर्ववत्सनः इत्यत्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं जिज्ञासादिनसनंते जत न हि शक्यते। किं तु प्रकृतिगतमेव तत्सनास्यवधानं सत्यपि आत्मनेपदं

प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रमतिदिश्यते। एतावता च निमित्तातिदेशोयमिति व्यवहारः। नवायं कार्यातिदेश एवास्तामिति वाच्यं। विकसते प्रविकसते इत्यादौ ॅ

प्रसंगात। निमित्ता हि देशपक्षे तु अनुपसर्गप्रवर्तमानकर्मकर्तृविवेहसनास्यवहिते प्यात्मनेपदं प्रवर्त्तितव्यमिति स्फुटमेव। कर्मकर्त्तरि आत्मनेपदनिमित्तं इति नियमा हि एवं

ति। निमित्तं हि तत्र फलेप्सापहितमेव गम्यते। न तु स्वरूपयोग मात्रमिति वक्ष्यामः। सिंह त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येत्युक्ति प्रतिषेधा हि निवार्त्तिकी त्वासु रहापि

ति देशतास्तु वचा। न्यायाच्चेति तत्रैव वक्ष्यते। व्यपदेशास्त्वाद्यंतवदेकस्मिन्निति। एकस्मिन्नपि आद्यंतवदित्यपदेशोतिदिश्यते तत्त्रैककार्याणीति भावः। न

६५

वृभोच। आद्यंतवदाद्यंतयदेशो निमित्तं पूर्ववत्सनइति। एतच्च निर्मूलमिति तस्मिन्निति सूत्रे हरदत्तः। तस्यायं भावः। कार्यातिदेश एव तत्रयुक्तः सर्वादिदेशानां कार्यार्थतया का

र्यस्यैव प्राधान्यात। अत एव कार्यातिदेश एवं युगमेयत्र वा धकावतारस्तत्रेषु प्रकारांतरानुसरणं। न चायं तवस्त्येतेतदस्ति। प्रस्तुत व्यपदेशातिदेशपक्षे एव बाधकं। तथा हि। कु

रुतेकुर्वेइत्यादावेत्यव्यपदेशादिवपदेशआस्तां तथापि अंत्योजादि यस्य तेद्व रूपस्य वकुः स्यार्थस्याभावादिसंज्ञायां अभावे टेरेत्वं न स्यात। कृञोतेउत्यादौ हस्वदेरत्वाच्च स्य

कार्यस्यातिदेशेतु नक्षिद्दोष इति॥ तादात्म्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे इति यथा। तेन पत्रे दिवोदह त्रमंत्रे लोजन मित्याही आमंत्रित

स्य चेति आष्टमिक संज्ञेयगृहीत्स्यामंत्रितस्याक्रिपमाणो निघातोहिवोडहिताः तिसमुदाये प्रवर्तते। शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इत्यादौ कोवदेशतेः कार्यातिदेशोगोतो

णिद्वित्यादिः रूपादेशस्तु द्विर्वचनेचि इत्यत्रोक्त इत्यादिः। ननु इह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत। उच्यते। कार्यस्य प्राधान्यात्त इति देश एकाप। अतिदेशांतरे

ष्वाधकसत्वाच्च। तथा हि। निमित्तव्यपदेशातिदेशौ तावत्साहित्यकाविति तस्मात्। शास्त्रातिदेशोप्येवं। तादात्म्यातिदेशस्तु हयोः सहावस्थितयोः स्यात्। सुवामंत्रितयोरिव। इह तु

स्थानी आदेशो वा यस्तत्र इति तत्संभवः। रूपातिदेशस्तु आदेशविधानवैयर्थ्यं स्यात्। न च वेचन इयमामाणपाहिकस्यः विभाषालुङ्लृङोरिति विकल्पारंभात। तस्मात्कार्याति

देश एवायमिति स्थितं॥ यत्तु न्यासकारेणोक्तं। व्यपदेशातिदेशः संज्ञायहेयर्पेवसत्त्वः सच वत्कारणसामर्थ्यादेवनभविष्यतीति। तन्न। त्रेरेवक्तव्ये। अस्तो इहसंस्ताप

क्षाद्वेषस्य। तथा हि। आडोयमहनः इत्यादौ वधेर्विग्रहणं स्यात्तु हते। तथा केनकस्मादित्यो अंगकार्ये हीनिनस्सु इति संज्ञायद्वेदोषह्यये। न चेदं व्यपदेशाति

देशोस्ति। स्वं रूपमिति वचनादिह हते ह तिरेव संज्ञाः तद्व्यपदेशेष्वत्युभाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते ननु हे मेरेव एवं स्थानिनिष्ठानो धात्वंगादिव्यपदेशानो आदेशोति

देशाद्वाद्वंगादिकार्याणप्रसिसुल भात्मवं न स्यात्साधान्यात्कापाठेन न कारांतरप्रश्लेषदस्फ क्वभाष्ये हलोपमाश्रितलोपदाति हित। स्यादायः पूर्वोक्तरीत्या

प्र.कौ.
६६

तुसंयोगांतलोपेनैवसिद्धेसंहितायाठ्ययंतेनोपन्यस्येतः संहितायामपिहिलोपमामितिलोपस्यवहिरंगत्वेनापाहीस्यात्वास्पामसिद्धत्वात्संयोगांतलोपेनै
वभाव्यं संयोगांतलोपेयणः प्रतिषेधः नवाझलोकोलोतश्चीतिदेशोयमितिवक्तव्ये॥ अत्रवार्त्तिककाराः।तस्यदोषइरूपूर्कस्यतयोदेशउभयप्रतिषेधः यास्त
हणो दीर्घः आहिभुवोरीट्प्रतिषेधश्चत्याहिपेदुः तत्रउभयपक्षेयथानातिप्रसंगस्तथासर्वादिगणव्याख्यावसरएवोपपादितं आत्रहणोपिउदीईआआपरति
दीर्घप्रश्लेषादतिखट्वः अतिखट्वेइत्यादौनातिप्रसंगः।नचैवमप्यतिखट्वायेतत्रदोषतादवस्थ्यं।उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमसत्वात्।नचैवंप्रश्लेषव
र्णनंवैयर्थ्यं अतिखट्वइत्यादौअगाधिकारविहितावयवाहावेतात्स्यत्वमाश्रित्यहलघ्यादिलोपापत्तेः।नहितत्रविहितविशेषणमपयांयुक्तं।पः सं इ
त्याद्यावृत्तिव्याख्यानेत्याद्यावर्णोसेधेत्युक्तं।अतएवसूत्रकारोपितत्रदीर्घग्रहणंकृतवान्॥ दीर्घप्रश्लेषकृतत्रत्याख्यानायवर्णयेतइत्यन्वयेतनः उक्तंचैत
त्।वार्त्तिकमतेअतिखट्वायेत्यादौअगाधिकारवलेनकथंचित्रिवोहेपिअरसे नसेंऽथते इत्याद्यावतिप्रसंगास्पदुर्वारत्वात् सुतामिछन्सुतीरित्यादौसु
लोपापत्तेश्चेतिदिक्॥ ॥ आहिभुवोरितिवार्त्तिकेतुइत्यभाष्यकाराः प्रत्याचख्युः।आत्थेत्यत्रआहेः स्थानिवद्भावेनप्राप्तोपिझुबइत्यनभवति।आ
हस्थइतिज्ञापकात्।तेनहिझलोदौपरेथत्वेविधायते न चक्रतेयोदिभूतपूर्वगत्याझलादित्वात्थकारोलक् इतिवाच्यं।एवंहिसतिआथमेवविदध्यात्क्रो
धवात्।तिवादीनोपचानामपिझलादितयाणलादीनामपिभूतपूर्वगत्याझलादित्वात्ः तस्मादाहस्थइतिज्ञापकादाहेरीडुघोस्थानिवद्भावोनेतिस्थितं
॥ अस्तेर्भूरितिविहितस्यभुवोपिस्यान्निकत्वेनिषेधोनवक्तव्यः॥ अस्तिसिचोपृक्तइतिद्विसकारकनिर्देशेनसकारांताद्देवास्तेः परसेईडिधानादिति।सादि प्र.कौ. ६६

तद्गतत्।असस्तइतिसकारद्वयनिर्देशेधातुत्वाभावात्शितवेवानुपपत्तेः यदमध्यप्रविष्टेनसकारेणसिचोविशेषणात्संभवेसिजाश्रयस्यइटः प्रसंगस्त्रा।नचास्तेः
सांतत्वेनविशेषणसामर्थ्यात्सिअपृक्तोपीयतेनेतिवाच्यं तथापिस्वतंत्रस्यभवतेरपिप्रसंगास्पदुर्वारत्वात्। तथाचीर्थभेदाभावेपिस्वतंत्रास्वतंत्राभ्यां
भूभ्यां अभूवीद्भूदितिरूपद्वयापत्तिः यत्तुएतद्दोषोयन्यासपूर्वकंमाधवाचार्येणोक्तंसिचोप्याशिष्त्वात्डुविषयेनाप्यहितत्वाच्चपूर्वनिपातेकर्त
व्ये।सिचइतिवचनात्तत्राद्दिनाविद्यमानसिचइत्यर्थोलभ्यते।अतएवश्लिष्टप्रयोगोपिसार्थकः।अन्यथाहिसिजसभ्योपीत्येवव्रूयातः नचैवम
सतावस्पेतोचातिप्रसंगः विकरणपदवधानेनताभ्यांपरस्याष्टत्कसार्वधातुकस्यासंभवादितिः।तच्चित्य।एवमपिवितथप्रत्ययासमाधानेनद्विसका
रकोनिर्देशइतिभाष्यस्यानिर्वाहात्।एतेनसिचअस्तेर्वासिवसलमाहाद्वंद्वेलुप्तपंचमीकेयं॥ अयस्मयादित्वेनभत्वात्रकुत्वेनजस्त्वे।आस्तिचतासित्ति
सचेतिकर्मधारयः।तेनलुप्तास्तिचोभूभावेनापत्तदाभस्तोस्त्रुयरस्येतिकल्पनापिप्रयुक्ताः उक्तरीत्यारूपसिद्धावपिभाष्यानिर्वाहात्।तस्मादिहभगवतो
भिप्रायंतात्मेवव्यक्तुमाभितिपत्रत्रोच्यते॥ अस्तिसिचसस इतिछेदः सांतादस्तेः नानुष्ठतभावात् सांताच्चिवः अप्रमाणादिक्रियावांनेत्थावसिचेस्स
स्यानंतंसकारं प्रक्षिप्यतेः ननुश्रियःप्राक्।यतमाधवोक्तोश्रियःप्रत्ययानुपपत्तिरूपोदोषः स्यात्।अतएवसिचोपृक्तइतिद्विसकारकोनिर्देशइत्युक्तेभाष्ये
अन्यथात्यक्तामितिनिर्देशदेवव्रूयात्।नन्वेवं॥ अस्तिसिचोपृक्तइतिसंहिताकथंनिर्देहशोतिचेत्॥ इत्थं॥ संयोगांतस्यलोपइतिद्वितीयः सकारोलुप्य
ते॥ ननुलुप्यवभक्तिकेसइतिपदेनैवतत्संयोगांतः तथाचसंयोगांतेपन्यदेनतस्यविधीयमानोलोपः कथंमिद्धस्यादितिचेत्।संयोगांतस्यपदेतस्यलोपः स्या
दितिव्याख्यानात्।संयोगेतिहिलप्तषष्ठीकंपृथक्पदं।संयोगस्यपदस्येतुभयंवांतस्यविशेषणं॥एतएवचसूत्रक्रमोव्याख्यायः।वृद्धिहिवदुत्रादिदवपदस्या
न्यपदार्थइतिद्वित्रिकारस्कृतेव्याख्यानंसमंतस्यात्रहिअरतग्रहणंनकुर्यात्॥ संयोगेनपदविशेषणं॥ दवतदेतल्लाभात्।अपिवासत्सूत्रेपृथक्सर्दंभोपि

१

शा॰ कौ॰ ४९

भक्तावेकशेषः इति पदेहदः सूत्र इति प्रसज्येतेत्याशंक्य संयोगांतलोपासिद्धमिति भाष्यं अर्थप्रकृतव्याख्यानएवानुकूलः यत्तु तत्र कैयटेनोक्तम् इति:
वस्कृतः संयोगांतस्य लोपो यो हलङ्याब्भ्य इति तु स्थलत्वस्य विरुद्धं अत्र भाष्यावृत्तइत्यक्रमाद्यपितोषयंत्रच: अतएव हलंतस्य सूत्रे अन्योन्याश्र
योहाग्रंथे अस्य कालंस्येत्तं सत्यायांगलोलित्वस्य ग्रंथक्षिपमाणज्ञापकमिति प्रक्रम्य न तु लकारः श्रवणार्थएवाशंक्य अथ केहलिति हयग्रह
णालक्याह नये क्रियमाणेणलोप्तंकृतात्रापयतीति वक्ष्यति: तस्यत्वयमाशयः भेत्रेत्या हौजहेशोहलग्रहणस्य व्यावर्त्यानेसंभवति। सुनिसीति प्र
त्ययैः प्रकृतेराङ्क्षोपेणहलेताभ्यां प्रकृतेः पेषांव्याहीहीनां लोपः नचगरेशोमतिंतासंतो प्रकृतिग्रित: एवंवेहापिहहसस्यस्य प्रकृतित्वाभावात्कुष्ठ
हल्ङ्याद्रिलोपः अशिश्चोदक्ते इति हुसकारकनिर्देशइति प्रकृतग्रंथोपिउक्तव्याख्यायामनुरूपएवानन्वसृक्तोरीत्या संयोगांतलोपतथाप्रतिस्पा
सिद्धत्वाहोरुत्वड्लभतिचेत्र: संयोगांतलोपोरोरुत्वे इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात: होढोमेदिर्नत्वेत्येत्यादिवत्प्रिवोदक्ते इति प्रकृतनिर्देशएवचवार्तिको
क्तार्थज्ञापकोबोद्धव्यः। अथवा अस्त्वहत्रिकोरोक्त एवं संयोगांतस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः अतश्च हलतुप्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षेसंयोगावृत्तीयस्येति हित्वात्
नयेल्क। संयोगसंज्ञासूत्रेभाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात। प्रकृतेतु मात्कं संयोगांतलोपः किंतुद्वयोः सकारयोः रुत्वेकृते अतो रोरिति [illegible]नेन एव
भविष्यति विधेयविशेषणस्य एकत्वास्य पशुकत्ववाद्विवाह्नेतत्वात्: रोरितिजातिपरनिर्देशेन अतः परत्वस्य चसंभवात। जातिपरत्वे प्रकृतनिर्देश[illegible]
श्रमाणामस्क। नचपरत्वाद्विशिद्धेशिवेति प्रथमस्यैवरोरुः स्यादिति वाच्यं: रुत्वस्यासिद्धतयाहशपरत्वाभावात: नचाश्रयात्सिद्धत्वमितिवाच्यंस्यान्यशेत
थाद्योपनिमित्ताभूतहशोशेतरसंभवात: एषएवचहिसकारकानिर्देशवरतो भाष्यकारस्याशयः भतुसंयोगांतलोपइति: अतएवतुइविहेतिसूत्रे शुष: राम ४९

कोइत्यादिवत्संयोगानविछिन्नस्यनकारस्य कथं मनुरग्निरित्याशंक्य अनंतरस्येत्यभ्याख्येतिसंहितापाठेनककारणतरप्रश्लेषइत्युक्तं भाष्ये: हलोपमा
मितिलोपइतिहितस्याशयः पूर्वोक्तरीत्यातुसंयोगांतलोपेनेवसिद्धे संहितापाठयत्नेनोपन्यस्यत: संहितायामपिहिहलोपमामितिलोपस्य
वहिरंगत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगांतलोपेनैवभाव्यं: संयोगांतलोपेयणः प्रतिषेधः नवा झलो लोपाद्बहिरंगलक्षणत्वादिति वार्त्ति
कोक्तश्च पत्रयप्रथमपक्षयोः तस्य दुर्वारत्वात: तस्मात्समुदायेप्रत्येकंवासंयोगसंज्ञेतिपक्षद्वयानुरोधेन रहस्याधानद्वयंमवस्थितमिति भाष्यार्थः
पूर्वोक्तरीत्यासिद्धइतिसमाहामन्वश्रित्यतदुपरिहारइति परेतु अस्तिग्रहणप्रत्याख्यानपरतयापीदं भाष्ययोजयितुंशक्यमिति हिक एते न संयोगां
तस्य लोपइतिसूत्रे अतग्रहणं शक्यमकर्तुमिति पदेमंजरी प्रत्युक्ताः पक्षद्वयेपि प्रयोजनलोक्त्वात: विद्यमानेपत्सिचस इत्यपक्षेवायोत्याः पन्तुस्तिचःपा
ज्याशीतिमासे आहिमुवोरीट्प्रतिषेधश्च इति वार्त्तिकवचनात्रिषेधश्च इति केचिदुक्तेः तस्य होधरस्य पक्षामा स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणाउक्तवार्त्तिकेनासि
परत्वामुवजाले प्रकृतस्येरोनिश्चवाविपिसिश्चपुत्तंस्यानिवार्यत्वात: अस्याहगाहिसाहायुक्तोदोषनाइवस्थाव्यं तस्मात्मागुक्तोयेवान्यतमः पंथाः
प्रागणमिसलंवदुना॥ वध्यादेशहत्त्वप्रतिषेधश्च इति वार्त्तिकोक्तेः अस्यार्थः हतेरधुलिङ्कृते वधादेशे ततणण्यान्तवधकमात्रविचइणोजित
ध्यर्थमिति वार्त्तिकेनसंज्ञाख्छदसो वधादेशः सचहलंतइति मत्वा हिहि एपाघते: हतलोवित्सलोपितितकाररूपः तयोः कर्तव्ययो स्थानिवत्वाहावःप्र
तिषेधः तथा अवधिषोत्स्यादेस्थानिवद्भावेनागतत्वयाएकाचइतीनिषेधः मासः तस्मिन्नपिकर्तव्येस्थानिवद्भावेनागतानेति वाच्यं: तदेताहिदिधि
शेषनेनाथोउक्तेः एतदपिभाष्यप्रत्याख्यातः तथाहि वधादेशस्तावदेततः। अन्यथात्रवधीदित्यत्रातोहलादेरिति हृद्धिप्रसंगात्तएतच्चउक्तं सूत्रेभाष्यएवस्पष्टः व

२

शा॰ कौ धकइतितुनायएवुलः किंतुहनोवधआमोणहिकसूत्रेणह्यनपः तथाचेहहाड्डत्वयोः प्रसंगएवनास्ति आवधिषीष्टत्पादौइतिनिषेधोपिनभवतिव
६८ धादेशेऽआकडात्रनिपातनसामर्थ्यात् नचैवंसतिशिष्टेयतेनयहावधिषीष्टत्पादौप्रत्ययस्वरेणवाध्येतेतिवाच्यं आर्धधातुकोयानामादेशानांप्रत्ययविवक्षामा
त्रेणप्रवृत्ता प्रत्ययस्वरस्येवसतिशिष्टत्वादिति स्यादेतत् इट्विधिष्वेतेशोपूर्वपदइएवशिथिलः तथाहि उपदेशेनुदात्तादिमितिनसिध्यते नचवदितत्था
निन्द्रावेनायतथेतिचेन्न अल्विधोस्थानिवद्भावविरहात् सत्यं नेहस्थानिवद्भावेब्रूमः किंतुहन्उपदेशएवंवधेरुपदेशः कत्तृपदेशइवकर्त्रीकर्तृमि
त्यादौक(त्यादौनां)स्थानिवद्भावम्भावलक्षणः अंगसंज्ञार्थमप्यनतरसुक्तमेव नन्वेवमपियाडाद्यथोः संज्ञातएव परिमाणेवप्रयोजनत्वेवधादेशोपपन्नत्त
हिंवधभावात्मीपदिविचिणवद्भावोविप्रतिषेधेनेतिस्यसिचस्त्रापंवार्त्तिकंविरुध्यते अन्तरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगात् तथाचकर्मणिसीयुटिवेधि
षीष्टेत्येकमेवरूपस्यात् इष्यतेतुघानिषीष्टेतिद्वितीयमपि अत्रोच्यते वार्त्तिकमतेआर्धधातुकइत्यस्यविषयसप्तमीत्वेपिलिङिलुङीत्यादीनांपरसप्तमीत्वा
भ्युपगमेनविप्रतिषेधः संभवत्येव अतएवेह आकडात्रनिपातनासंभवाहिद्विःस्वपसंख्यातं भाष्यकारोणतुअयमाशयः आर्धधातुकइतिवधिः
दत्याद्विरिपिविषयसप्तम्येव तथाचायुहात्रनियातनेनैवोपपत्तौदसुधिस्पेतिनकर्त्तव्यमेव घानिषीष्टेतिकेप्यसिध्येर्हितपरमवशिष्यते तत्रैरसुक्तं प्रतिपदवि
धेर्वलीयस्त्वाच्चिणवद्भावइति एतच्चस्यसिचसूत्रेकैयटेनस्पष्टमुक्तं तस्माद्वार्त्तिकमतेविप्रतिषेधाच्चिणवद्भावः भाष्यमतेतुप्रतिपदोक्तत्वादितिविवेकः
एतेनएकाचउपदेशइतिसूत्रेप्यार्धधातुकोपाः सामान्येनभवेतीत्यादिभाष्यंयथाव्याख्यातं एतुनतत्रकैयटेनोक्तंविप्रतिषेधेउपपन्नेकिंत्वपितितत्प्रागुक्तोपप
त्तेरेवस्मर्त्तव्येत्येवंपरं स्यादेतत्प्रतिपदविधित्वमिदंकिंविवक्षितं अनवकाशत्वंवासाक्षादुपादानमात्रंवा नाद्यः स्यसिचसूत्रेहनग्रहणस्यप्रयोजनस्यतरस्मादौ एम ६८

लब्धावकाशत्वात् तंत्रत्वात्ससीयुड्ग्रहणस्यतुकारिषीष्टेत्यादौकृतार्थत्वात् नचअर्जेनादीनांचतुर्णांस्यादिचातुकः संवधेआस्त्रीतत्वाच्चयथासंख्यान्
वेहेतेः सीयुटीतियोगस्तस्यानर्थक्यमेव अन्तरंगत्वाद्धिवधभावेकृतेतस्यस्थानिवत्त्वेनहतिग्रहणेनग्रहणात्सीयुटिचिणवद्भिटिकृतेणद्योयाद्विपडतिः
पूर्वविप्रतिषेधेनाह्योपेसतिवधीष्टेत्येवरूपंस्यादितिवाच्यं अन्तरंगेणवधिनापहारेमाप्येसतिअसंभवादेवंहेतेः सीयुटासंभवेवधायोगात् संभवेऽपि
चास्यस्याद्विशेषणमर्थवदितिन्यायात् अतएवमस्यादिसूत्रेआतःस्थानइत्येतत्त्वशतृस्येवविशेषणंनतुमस्यादीनामपीतिवस्यतेः तथानिडंकीऊतां
निन्कायोगस्यात्रत्रीऊयोत्वो संभवादकेनैवातइन्वयइतिवस्यते नोत्सः वधादेशेपिहनोवधलिङीतिसाक्षाद्युपादानस्याविशिष्टत्वात् अन्तरंगत्वास्याधि
कत्वाच्चेतिचेत् अत्रोच्यते चिणवदिट्चेतिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेनव्याख्यानादनेरपिपरस्यसीयुटदितिच्चिणवद्भावोविधीयते तस्यचानर्थकत्वमे
वप्रतिपदविधित्वे अनुक्तसमुच्चयार्थत्वेचास्यभाष्यकारएवंवदंतितद्वंभगवान्कृतवांस्तत्रर्थमितिः अतएवहिआभातत्प्रत्याख्यानपरे हतेपी
तिशिलोपः सिध्यति सूत्रारंभेपरं दृश्यासिद्धत्वेनमेलुप्यतोणाःजिवस्यमाणंवोध्यं यद्यः त्विङीतिसामान्यआर्धधातुकेसीयुटीतिविशेषः हतेणितियुंश्च
यत्राविशिष्टः तथाचायवाद्त्वमेवचिणवदिटइतिनास्यसंभवः येनहेति सीयुटानान्वियात् तथाचकैयटोक्तंप्रतिपदविधित्वमपिसम्भवेवः पुक्तंचैतन्
तः यद्यस्यसंभवस्तर्हिचेनाप्यभिभविनोविधानायोगेनप्राप्युक्तेपद्यस्यदुर्लभत्वात् अथवाचस्यमाणनिष्कर्षरीत्याअन्तरंगवलीयस्त्वस्यासिद्धवहिरंगमि
त्यनेनप्रत्याख्यानात्रस्यचेकृतितुअग्रहणेनानित्यत्वाच्छस्यानुरोधनेहत्यागाद्युक्तोविप्रतिषेधः ॥ अथवालिङीतिपरसप्तमीमेवास्तु परत्वाच्चचिणवदिटः
आकडात्रनियातनेतुमास्तु नचैवंवधिषीष्टत्पत्रइणिनिषेधापत्तिः कर्त्तत्पादाविवेतिवाच्यं वधेर्हिह्यवुपदेशे हन्उपदेशोवध्युपदेशश्चान्येकाचरनितस्

श्रा·कौ त्रेभाष्य एव स्पष्टः तथा च वक्ष्यत्यपदेशे ऽनेकाच्त्वादित्यनिषेधो न भविष्यतीति एक इति विशेषणसामर्थ्याद्धि अनेकाचो ऽयमुपदेशो व्यावर्त्यते ननु च उपदेशे ऽजनु
६९ स्येव स्यात् मैवं उपचारो नामानुदात्तत्वस्यैव पर्यायस्ते अत एकवचनविवक्षया आवरणस्य एको योचनहेतुरसमर्थोल्लक्षे एकग्रहणसामर्थ्यादुत्कर्षलाभः तथ
त्रैकाच्यग्रहणमिति यदि भाष्यमग्रहे एकग्रहणमिति सुकं शब्दविशेषमनादृत्य एकाचसमर्थमेवाश्रित्य यदि भाष्ये ऽग्रहे सुवचत्वात् न चैवमिहैव विशेषणसा
र्थक्ये श्रियामर्थे तत्रियमिमाया ज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यं श्रीङः सीवे धातुके गुणः हीङो युक्ची स्यादित्यनुबन्धनिर्देशानामेव तज्ज्ञापकत्वसंभवात् नहे
सर्वथाप्यवधेः पस्ये उस्पेवेति स्थितेः अत एवाभिज्ञा इकां सु व्याघ्रभूतिना अरेतपर्यु हासः इतः अरेतमहेतमतो च इट् हज्ञा वित्पादिना यत्नुको मुखां भ
वकमेलकाश्युना हना वसरे ऽप्यानिषेधे सुहात् तस्य हेवधारे शरस्तुकः तत्र कृगीत्या भाष्यमते वार्त्तिकमते वा भ उभयथापि निर्बाधमेव एवं स्थिते यह्वध
प्राद्वतिप्रतीकमुपादाय परं हेतुसिद्धान्त विरुद्धं भाष्याद्यौ वधोरेशानप्युपगमादिति वदन्नप्रसादकारः मसुतस्तस्यैव कलंकमाविरकरोत् यदपि तेन स्वकीयप्र
तीजभूतं वार्त्तिकमुदाहृतं हनिणिउदेशप्रतिषेधश्चेति तेन तच्छिदिप्रासस्य निषेधयं किं तु स्यादिच्छपि विएव दित्यतिदेशेन प्राप्तस्य अत एव आर्धधातुकाधिका
गस्येवातिदेशो मनुहनिणिउदेशानो अनोघत्वादिति आर्धधातुकाधिकारे तेनैव भाष्ये तद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं यद्यपि तत्सिद्धान्तग्रन्थे इषुविकारे मेवतद्भाष्ये
बाधलग्रस्येति न्यायेन प्रसादग्रन्थं दृष्ट्वा बालमामोभिपुरतेतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतं प्रकृतमनुसरामः आकारान्तात्कस्तुकप्रतिषेधः लो...दे...
वजभाव धिन्वहिलोपे त्वप्रतिषेधः अयादेशे त्वतप्रतिषेधः आम्विधौ च सारे च वस्त्वादेशः एतान्यपि पञ्च वार्त्तिकानि प्रत्याख्यातानि तथाहि द्वि... १०१
प्रतिलायपतीत्यत्र नुक तु कोल भविष्यति लीई भीरेअति इ काप्रश्लेषात् इत्वप्रश्लेषाद्वा तथा शिष्टात् हनातः भिनातकुत्तान्नात्तरस्य... ६९

कृते शाहौ हन्ते जः दृश्यमो हेर्धिः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इत्यसिद्धवित्येते विधयो पपयिप्राप्नुवन्तीति तातङ् स्थानिवद्भावेन हि ग्रहणेन ग्रहणात्तथापि सह
इती विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायात्र भवति शाबुशुभीतादित्यत्र हलः अशानजिति न भवति अयोर्नित्ययोः परत्वात्तातङ् प्रवृत्तेः तथाति सण
मित्यत्र परत्वान्नित्यभावेन बाधितस्ये त्यपरतित्रपादेशोपि बाधित एव एवं च तस्तिष्टतीत्यत्र परेण चनस भावेन चतुरनडहोरित्याम बाध्यते तथा अशासन्त्वा वृ
षास स्मि त्रहत्रितस्त्रिविरे शतुर्वसुरितिवत्सादेशस्य शतग्रहणेन ग्रहणाच्छतुरनुमो नद्यजादीरिति सूत्रेणातो दात्ता च्छत्रेतात्परत्वासुपजीव्यमाससनेयाउदात्तत्वं यसे
वेविदुषोऽग्न्हो त्रनुक्तीत्यत्र विदुषरितिषष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति अनुम इति निषेधात् तथा हि आविषमान उप स्येतिवदुवीहि उभितिचसनां शेसेन्तुका
त्ममतिः आनुमोमकाणत्मत्साहाः तनादिकृत्यश्च इरत्तुकारत्प्रमतिवा तत्रच वसु संप्रसारणं वा तर्भूतेः नन्वेवं द्वितीयपदे लुनता अद्यावेप्रथमानानती
गादिसादावपि निषेधापत्तेः तनादिकृत्यश्च इरत्तुपक्रमे आप्रत्यय स्थापितत्वात् भावादिति चेत् न शतीमिरे आप्रत्ययावपि शतुरनुमकत्वानयायात् नुमागमग्रहण
प्रदेशे पिहितुरेव तदादिहिंस विशेषणेन तुप्रात्रतस्य रुंचा तामेचते रत्नादावपि निषेधायत्ते इवं तु वार्त्तिकं सिद्धान्तेपि स्थितम् णेः पूर्वणित्वात्स्वरेषु प्रतिषेधः इति चि
त्रस्व प्रमितहि सर्वत्र वि भाषा णो णिति सर्वस्वपमासः ज्ञातः पादमिति पादस्य इको गुणवृद्धी इति सूत्रेषा प्रभाष्ये च स्थितत्वेन तद्धो त्यास वे त्रिजिसत्त्रस्या पि पूर्वसूप वि
धायकत्वो विस्यातः कैयटक्त्वशाकलसूत्रे हस्वश्चेतिवकारेण प्रकृतेऽस्तु नुकम्प्य तदितिभाष्यद्दीनात्मक्तत्वात् पादमिति पाठमनुसत्यवार्त्तिकस्य पूर्वेपदन
त्याप्त्र पूर्वेकप्रकृतिभावो पलक्षणमिति सूचितवान् न च सर्वत्र विभाषेत्यत्र एङः रम्तु बत्यग्याल्विधित्वान्निषेधः सवचः हेजित्रगोः अयमित्यत्र एव मप्यतिप्र
संगात् न व्यत्रस्थान्यल आं अयणोः स्वत एव एङ तत्वात् चित्रगुरित्यत्र गोतो णिदिति णित्वप्रासेः चित्रगु चित्रगवित्यत्र तु आगोतो भशाणेणित्यषो वार्त्ति

शा॰ कौ॰ करीत्या आन्वे प्राप्ते॰ अन्त्राणि त्वात्व ग्रहणं शक्यमन्तुं गोत इति तपरकरणसामर्थ्याद्देवाणि त्वान्या श्रद्धन्ते॰ औतो मिति पारस्येव स्या। पणिष्यमाणत्वाच्च॰ अपि च
८० वृमिस्या इवति प्रसंगस्य शसा साहवर्येणा पिवाणसंभवात॰ स्वर॰ वहुगुमान॰ इह इस्वनुदन्पा मनुविन्तु हान्न तायांन गोष्ठ त्रिति निषेधः प्राप्तः॰ नस्याद्गेः इर्वस्वस्थो
रितिपठनीयमितिस्थितं॰ एवं चनगो ष्ठ्वा निति सत्त्रेऽत्रीयस्पयते॰ वहुगुवा वहुगुमां मिति साहावेन्तो हान्नाउन्नरयहाइन्पनरस्यामिति प्राप्तः॰ प्रतिषिध्यात इति॰ तन्निंत्ये॰
माष्यवार्त्तिकविरुद्धत्वात। अच॰ परस्मिन्पूर्वविधौ॰ ॥ परनिमित्तो ऽचआदेशः स्थानिवत्स्यात॰ स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन द्दष्टस्य तस्मात्परनिमित्तभूताद्दू
धीकर्तव्ये॰ वव्रश्च॰ इह उरङ्गिमत्वस्य स्थानिवद्भावेन न संप्रसारणं इति निषेधाद्दूकारस्य न संप्रसारणः॰ न च सर्वसत्रेणानार्थता॰ अल्विधित्वात॰ न च पर निमित्त
त्वमपि इदमिति वाच्यं॰ अंगादिसस्य प्रत्ययनिमित्तत्वात॰ न चप्रागभ्यासविकारेभ्यो ऽगाधिकार इति वाच्यं॰ आसप्तमाध्याय समाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धान्तयिष्यमा
णत्वात॰ एवं स्माद्दिधीयथा॰ तन्वेति॰ तन्वते॰ इह पणारे शस्य स्थानिवद्भावान्नेट॰ तत्र हि तन्इ इत्येनिमित्ते॰ तस्य उकारात्पूर्वमिति॰ अच इति किं॰ विश्नः प्रश्नः घ
त्वाः स्यत्वा॰ आकाष्टां॰ अभिगत्य तथाहि॰ विश्न प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः॰ तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक प्राप्तः॰ अच इति वचनान्न भवति॰
स्यादेतत॰ इह अन्तरंगत्वात्पूर्वमेव तुका भाव्यं॰ न च वार्णादांगं वलीय इति शकारः स्यादिति वाच्यं॰ यत्रैकमेव निमित्तमाहत्य युगपदांगवार्णयोः प्राप्तिस्तत्रवा
र्णादांगं वलीयः यथा कर्त्तेति लिगि लक्रूअ इति स्थितेगोणत्र सावकाशा अचो ञ्णितीति वृद्धिर्वाधित्वा तं गत्वात्प्राक्सं यणं वृद्धिर्बाधते॰ प्रश्न इत्यत्र तु
शस्यन दूः निमित्ते॰ तुकस्तु छः॰ भिन्नकालावानयोः प्राप्तिः। नन्वत्रैकस्मिन्विषये युगपत्प्राप्तिः॰ तत्रैवेयं परिभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्॰ धर्मि ग्राहक एम॰
मेवेति गृहाण॰ तथाहि॰ अभ्यासस्यासवर्णे इति सूत्रे असवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकं॰ तच्च षेष्टे प्रयमाङ्कि कौते भाष्ये स्थितं॰ तेहूद्दरेषतुः ऊष ८०

तुरित्यादिर्विषेणापनोपपुत्ते॰ अन्तरंगेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयङुवङोर्विधानत्तो हि अंगसंज्ञामभ्याससंज्ञां वापेक्ष्मा णो वहिरंगोः न चैवमप्यपवादत्वात्प्रावेव
स्यातामिति वाच्यं॰ येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्यणोपवादत्वात॰ न चियेषतुरि त्यादौ हि दृष्टस्य श्रापि गुणस्य यो येन त्यन्तर दृष्टन्यायाद्दृष्टुम्हिं विचेनेचीति रूपाति दिर्शनाय
हो रिति वहू तस्य सवर्णदीर्घस्या प्रिम्रासाप्तो पियेन नाप्राप्तिन्यायेन इयङ्॰ उवङ्॰ योर्वाध्येतेति चेत॰ तर्हि कृतेप्य सवर्णग्रहणस्य सामर्थ्यात्पुनर्गुणप्रसक्ती निर्विषयतापत्तिः॰ असवर्णग्रह
णसामर्थ्यात्पुनर्गुणहृद्धी सवर्णदीर्घं वा बाधित्वा स्यातामिति चेत॰ न॰ इयङ्ङ्॰ स्यादौ चारितार्थ्यत्वात॰ नन्वेवं॰ संतिसुवर्णः अहूणं विनापियेन नाप्राप्तिन्यायेन इयङो ति यणो वाधनेऽसि
द्दे तत्स्तकृपादिति चेत॰ तर्हि सामर्थ्यादियेषतुरादौ गुण्णादि प्रवृत्ति रितिफलितोर्थः॰ तथा च पुनरपि आसवर्णग्रहणे सार्थमेव॰ अर्तेरित सूत्रपि त्व्याप्वोरिति का तुकस्य अते
रिकारस्य लोप वाहियदि विधेये अभ्यासस्येतु किं सामर्थ्येनापि इयेषोनाद॰ सुसाधत्वात॰ नन्वतिगतिक्षिप्तानि इ शेआरियत्रीतियङ्॰ कोय॰ ङ॰ स्यादिति चेत॰ तर्हि गृत्येवा
च्यतां॰ इणोयणिति सह चर्यात्तच धातुग्रहणं भविष्यति॰ आगे नउर्विशेषणमाहुः॰ तेन आनार भतिकान्तेष्व भिरेस्याहेतानामसंगः॰ नन्वेवमपि इयेष त्याद॰ सुसाधत्वात्
वन्वत्रीरित्यत्रेवर्ईषतुरित्यत्रापयङ् स्यादिति चेत॰ न॰ अन्तरंगेणादीर्घेण वाध्यते स्तकत्वात॰ न चैव मियेषत्यत्रापिततुल्यमिति वाच्यं॰ तत्र गुणसंभावनायां विना शोऽनु
खेना निमित्तेन दीर्घप्रवृत्तेनातः॰ वस्यते हि समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थग्रहणमहत्तवरुहाः॰ पाणिनीया इति परिभाषो ज्ञापयतीति॰ अत एव सो ऽयिग्निन्ति वेहूमाणारि
त्यत्रभाविना आदि दृष्टा अन्तरंगस्यापि सवर्णदीर्घस्य निमित्तविघातिविधातादूमहृत्तिमोः अहितिसाधु रियिति वीयी संभवाणि प्रत्यनिष्टरूपं वारयितुं समर्थग्रहणं॰ परिनि
ष्ठितत्वे च तत्र समर्थश इस्यार्थः हृतमपि निवर्तयतीति ज्ञाप्यतो॰ फलं तु तुल्यमेव॰ गोरवं पर मधिक मिति दिक॰ तत्र इयेषेत्यादौ गुणोकृते सवर्णदीर्घात्प्राप्नोति
प्राप्ते तस्येवेयङ्॰ पवादः॥ ईषतुरित्यादौ वेन्तरंगत्वात्सवर्णदीर्घेण वाध्यत इति सवर्णग्रहणमनर्थकं सत ज्ञापकमेवोक्तपरिभाषायाः॥ ननु गुणेन कथं निमित्तविघातः अ
वः॰ परनिमित्त स्थानिवत्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्त र वस्थत्वादिति चेत॰ न॰ दीर्घस्य पूर्वापरविधित्वेन तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवत्वाभावात॰ पूर्वस्यैव चविधौ सः॰ ननुपूर्वपर्यो

५

८ प्र॰कौ ॰िति विधिग्रहणाभावर्णनिरूपणावसरे उपयादिष्यमाणत्वात् सवर्णो यो विधिः सोपि सवर्णस्य विधिरिति त्वकर्त्रवोन यहां नेति निषेधाद्यः एतेना सवर्णग्रहणोक्ते
८१ तेस्या निवत्त्या वेनेयेषष्ठत्रेय उ॰ तस्मात् नवा सवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छोना सवर्णग्राश्रित्य रय उ॰ प्रवर्त्तन्तां श्रतीति यत्त्ववहितिवाच्यः तथा सति परिभाषा ज्ञापना संभवा
तः इयर्त्री ने कमयोजना यहि अच्छेतिवहूक्ते आभ्यासस्येति वचनसामर्थ्यात् कृतापि उ॰ पवर्ज्ञेणे लीव अनुसिद्धार्थमपि अविशेषाद्धाधेयातामि ति तथा हि स्पेवा सवर्णग्रह
णस्य चरितार्थत्वाहिति प्रत्युक्तः सवर्णोयो न भवतीति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणात् तत्र च उक्तरीत्या स्थानिवद्भावेन निषिद्धे इयेषत्याहो यण् एवमास्यात् इयवादन्वेनानेणी
नद्योरियङ् उ॰ वर्जेरनंरंगेणाहार्धेण इषनुरित्याहो वाधसंभवात् साच ज्ञाप्यमाना समानाश्रये प्रत्ययस्याप्नोचेन्ने वंरूपं विशेषयेव लक्षणात् अरो छेने तिमा चोभावः॥ अत एव स्पो
नईतेसिवे रेणाहिके नमन्यये वलोयापवादेऊटिवद्धते सिऊनइति स्थिते नंतरंगत्वाघणनत्र ओपोप्युपधागुणः आश्रयत्वात् नचोवंवाधित्वापरत्वाद्गुणः शंक्यः। लघुत्व
नामिग्लक्षणमुपधामंगत्वापेक्षमाणस्य गुणस्य बहूपेक्षत्वेन बहिरंगत्वात् एतच्चयेन विधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टः हन्निकारोप्येकं प्रत्तनमनुक्तणम उक्तरीत्यानु किंहते
श्रादेशः तथा च विप्रप्रश्नश्रयोलुक् स्यसे नैवेतित्रिहत्रौयनालेनास्यो पं अवरत्स्य प्रसुहाहरणान्तरे चेति चेत् संत्यः अस्येवयत्रौनरे छ्रोरिति सनुच्छा निर्देशस्य
षाष्ठभाष्या होस्थितत्वात्॥ स्याद्देतत् अह्नतव्यूहः पाणिनीयाः हृतेवानिवर्त्तयतीति परिभाष्यां व्याधिश्रयश्रयोः सिद्धौ किं सनुच्छानिर्देशेन नचो क्तपरिभाषयोरनित्यत्व
ज्ञापनं तत्फलं तेन चारवापितेतिसिद्धौ अन्यथा यस्य हलइति भाविनेलोपमालोच्य प्रागेवात्वेन क्रियेत त्वकर्निनकोतिभवकानित्याहो चाकचन स्येतेनिवाच्यः
अहो जाग्धारिति सूत्रेल्यवग्रहणस्य प्रयोजनपोरयोशित सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य चक्रामेणास्ववत्तु कों रतरंग वाधकताज्ञापनार्थतया सिद्धत्वग्रथ्युप्रसिद्धस्पे वो क्रापरि एम॰
भाषाद्वयानित्यत्वज्ञापकत्वसंभवात् मान्तां ल्यवृत्तरपदग्रहावपि अथनिर्युक्तिकः सिद्धांतप्रवादो नेष्ठद्वेपः ल्यवुत्तरपदग्रहणयोरन्यासविध्यर्थत्वात् अह्नत व्यू ८१
हपरिभाषा वशाद प्राप्तेः स्पष्टत्वाहिति चेत् न अहिकृतव्यूहपरिभाषा या अनित्यत्वे प्रमाणमत्यायर्णे वचसएव ज्ञापकत्वसंभवात् मास्तवानदृपिः केणः सोम्वलोप

इत्यादिनिर्देशानामेव ज्ञापकत्वात् तथाहिः करः सतः इति रुतोः पंक्षांतरस्पृक्के यणादिश्लेषेणे अनुणस्यनिमित्तविघातादृहन्तव्यूहा इतिन्यायेन गुणानस्यातः नवासि
द्धावहिरंगः अंतरंगेववी यइति परिभाषयामानिलाः हस्वइदमित्याहो हृतेषिरीघनिमित्ताविघातेनतत्रयचावेदमित्याहो वसावकाशयोर्द्वयोरपि
परिभाषयोर्वेन काषापि त्याचेनाहृतव्यूहपरिभाषावाध्यत्वात् अन्यथायेषुषोजनमुषेरत्यघपिनसिद्धेत एवं धिप्रश्रमत्रणत्वं निवेंदूक्रिय
माणंनजेडित्वञेवाहृतव्यूहपरिभाषाज्ञापयउ समर्थानामिति च माफः अत एव समर्थः पदविधिरिति सूत्रे कर्त्तव्ये च क्रियते समर्था
नां प्रथमाद्विति भाष्यसंगच्छते तस्मात् प्रत्यायन्निसमर्थत्वल्पवृत्त्यरपरहः सनुक्तत्वेवपचापिनकार्याणां स्वविधेनेः॥ अत्रोच्य
ते वर्णाद्गमिति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेपि तु संनुक्तग्रहः तथाहिः। समानाश्रये इति माचोयथा ननुसत्यप्राप्त्युक्ते ननु सोदहामः
माश्रयेष्ठपिवद्धात नत्वीकारणतः तथा च कैयटे नापि उवत्सूत्रे पुनरत्सत्रेवारणीहांगस्यवलीयस्त्वात्पूर्वकदेशं वाधित्वा हलोपउक्तं
नचतत्रौ भवोकारणशैसमानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यः रवश्रः स्पोनरत्सत्राविष्ठकारोकारांशसाम्येन व्याश्रयत्वौयमास विरोधात्
किंचः अंगस्य आष्ठीनघो ऽशीभेरूढः अचः पास्मिनः येन विधिः उपेष्मिवाननाम्यानेः आरज्ञादीनां अज्ञादेरदन्तीवस्यः अरसन्नोप्तु
लोपश्चः सार्वधातुकमपित् उपसर्गादृहस्व ऊहतेः। क्रकमीरवात्मनेः इत्यादिसूत्रेषु कैयटहरदत्तादिसकलग्रंथाः समानाश्रयतांक्वचिदासत्वं
चिरन्नोरमहत्त्वाद्रात्तिसम्प्रमेवसिद्धांतयाशीलनसुश्रालिनाः षाष्ठभाष्यप्रथमाह्निकोक्ते वार्णाद्गमिति परिभाषायाः प्रयोजनानान्यपि व्याश्र
यत्वधारणात्मेवः नमा उ॰ योगइति सूत्रस्य कैयटं ग्रन्थोप्येवमेव आतोनुपसर्गे कइति सूत्रे भाष्येप्येवं। तस्माद्बहिरंगपरिभाष्याहृतव्यूह

६२

शा॰कौ॰ परिभाषयोरिवर्णोर्णाद्यहणमित्यस्याप्यभिप्रायस्थैवमेव शरणं॰ तद्वस्तु क्वचिद्ग्रहणतात्पर्ये॰ नचयस्मिन्सूविधावितिस्थानिवद्भावेनज्ञु
केवारपितुंसः॰ अन्यार्थत्वात्॰ वस्तुकर्मत्वेनाचरमनेनगतार्थत्वात्॰ एवंचीन्यार्थक्रियमाणंसनुषग्रहणंअकृतव्यूहारसस्यापिनित्यता
कामंज्ञापयतु॰ मकृतसूत्रेविभ्रइतिमस्तुदाहरणंत्रुपयाक्ततस्यएवंस्थितेनउरितत्वस्यगुणनिषेधेचरितार्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषा
यांज्ञापकंनास्त्येव॰ यद्यमस्यायनिवचनेउआरपरग्रहणंसमर्थग्रहणं वा॰ तेभ्योलघुत्वादग्रहणमेवेतितुनिष्कर्षः॰ आचार्यक्षितेना
र्थमस्ययग्रहणंतेवममाइवाधनार्थमप्रासविभ्यर्थको॰ अरपरग्रहणमितिहिस्थास्यति॰ मपर्यंतानुवृत्तिरेवज्ञापकेनिरूढरतोत्सेराणुज्ञ
तंगस्याप्यपवादवाधकत्वादपुक्तेतिसप्रमेवस्यतेः एवंचपाद्याद्यंतर्गणसूत्रेपविधणनुत्रपरलोपश्चाकृतसंधिरित्याकृतसंधिग्रहणमप्य
वश्यकं॰ वीक्षमाणादिभ्यः कृतसंधिभ्यएवतद्विधारतिस्पष्टीकरणार्थं वा स्यात्॰ एवंचस्मिपा॰ प्रवाहितिसूत्रेनत्येषापरिभाषासर्वत्राप्रीप
तरतिकेपरः॰ समीचीनएव॰ आमात्यस्यकेपरस्तु निमिः॰ न्यायापरिभाषाभाष्यासंमतेत्यस्येवतूप आपातत॰ छो॰ स्मरसूत्रेनहीदवद
नेनापिन्यायइत्येवरूपोहरइन्नपथोप्यापातत एव॰ समर्थानामितिसूत्रेपरिभाषापरिष्कारस्यस्वयमेवेकृतत्वात्॰ अर्थवाउक्तापरिभाषा
योर्मध्ये॰ कृत्सूहपरिभाषैवलाघवाद्वारत्वात्तकृतमपीति॰ गौणादित्यंपरत्वपाकथंविद्भ्योनेयः। फलंतुनिर्विवादंज्ञापकंतरणापभिनु
व्यत्वात्॰ तद्यथा॰ वाविनिसूत्रेदीर्घविरधरिहज्ञापकं॰ अंतरंगेहियणिकृतेमतीचरमाहौकथंदीर्घस्यविषयलाभः। लौकिकन्यायोपीह
सुवचः॰ लोकेहिनिमित्तमुभयंविधमपिरष्टं॰ कार्यस्यस्थितौनियामकंतद्नियामकंच। आद्यंयथान्यायपनये॰ पेहोत्पत्तिः। तत्राद्येनहित्वना

DR BHAU DAJI

शात्पुपगमात्॰ तथाचेहांतनये प्रारब्धस्यविद्रेपस्थितिनियामकंत्वउपाधेः स्फटिकलौहित्यादिस्थितिनियामकत्वंचप्रसिद्धमेव॰ द्वि
तीयंतुदंडादिः तन्नाशेपिघटनाशादर्शनात्॰ एवंस्थितेतत्स्थानुरोधेनेहापिद्विविधंकथंनभवेत्॰ तथाचयस्यचलक्षणंतरेणनिमित्तेविहन्यतेनाश्रावनित्यइ
त्यस्यक्तविहाश्रयणेक्षविन्नेतेस्यवंरूपेसिद्धांतेलौकिकद्विविधव्यवहारउपष्टंभकत्वेनोद्धात्यतेः केपटोरभिः वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवतावा
लिनिहतेपिनसुग्रीवस्यवीतत्वतः प्रावस्येव्यवहारंति॰ भागवत्सहाये॰ पोदुबेजयेलब्धेपियाउवानामाधुत्स्येव्यवहारंतिचेतितिदिक॥ स्यादेतत॥ यदिसूत्रोरितस
तुक्तानिर्देशस्तर्हिणहत्योयेतस्येवानुवृत्तिः स्यात्॰ तथाचहूः उरोऊरद्त्यत्रलोपोनस्यात्॰ वित्तुक्तत्वात्॰ नचानुवृत्तिसामर्थ्यात्तुकंविनेवतत्रगत्यंतः॰ णयोहि
सायामितत्रातरस्यनुकृतेपिअवर्णोरद्वेतिवाच्ये॰ वकारमात्रान्वयस्यापिसुवचत्वात्॰ यत्तुसतुक्तावितुक्तौद्वावपाहनिर्दिश्यतेइति॰ तन्न॰ समाहारद्वंद्वेए
कवचनायत्ते॰ इतरेतरयोगेबहुवचनापत्तेः धकारयोः समाहारेसमासेकृत्वावकारेणेतरेतरयोगेद्वंद्वेकोषाभईतिचतनसमाहारेटचप्रसंगात्॰ यथासत्या
संभवायत्तेश्च॰ अत्रोच्यते॰ धकारवकारयोः समाहारद्वंद्वेकृतेधकारांततस्याद्वंद्वतरसमस्तः॰ अद्वेशेपिशाद्वयम्भेव॰ तथाचोत्तरंतलक्षणयासत्यन्यायादिष्ट
सिद्धेः॰ अकृतेवासतुक्तास्येवानिर्देशः॰ एणेयेतुसामर्थ्यात्केवलस्यावधः॰ नध्याल्वेतिनत्वानिषेधात्रिंगाद्यै॰ मत्यत्रात्रहिछलोपेविनाःनत्वप्राप्तिर्खनेसंभव
ति॰ एवेमद्गेयनः॰ दवुमर्ज्ञिस्पर्शयोः रपदस्याहिनिर्देशाअपिमंगाच्छतदर्शितरिक॰ अस्मिन्पक्षे॰ वरत्वस्यमत्तुदाहरणंतु॰ घत्वास्थत्वेति॰ अत्रहिऊट॰ स्थानि
वत्वाद्यणनस्यात्॰ ननुस्वाश्रयमत्वंभविष्यति॰ अस्मिन्पक्षे॰ वरस्यस्यमत्तुदाहरणंतु॰ घत्वास्यत्वेति॰ अत्रहिऊट॰ स्थानिवत्वाद्यणनस्यात्॰ ननुस्वाश्रयम
तिदेशानास्वाश्रयकार्यानिवर्तकत्वादितिचेत्॰ विधिग्रहणमयोजनकथंनावसरोहसूत्रेस्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धांतेपिक्षमाणत्वात्॰ नन्वेवमपियोत्रयति

श·कौ बयावाश्रीयते अचनासोवादेशः यश्चादेश ऊठिति समुदायः नासौ यण्विधौ निमित्तमिति चेन्न अनुबंधानामनेकांतत्वात् एकांतत्वेप्युच्चारितप्रध्वंसि
७३ तया ऊकारस्यैवादेशत्वात् चेति दिक् ग्रहणाभावोप्यतिदिश्यत इति वक्ष्यमाणत्वाच्च एवं भिन्नत्वेपि मनुष्यादाहरणे अत्र हि अनुनासिकलोपः परनिमि
त्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्दुस्तस्य पित्त्वकृतौ तिनुट् प्राप्नोति ॥ अथ परस्मिन्निति किमर्थं पुष्ट्वजानिः अत्र आयादयादिरः स्थानिवद्भावाद्घलो पेन प्राप्नो
ति स्वाश्रयनिवृत्तेरभावात् आदेशश्च वक्ष्यतेरति क्रमेण किं च किं च व्याघ्रस्यैव पादावस्य व्याघ्रपात् यादरस्य लोपो हस्त्यादिभ्यः परस्य परनिमित्तको लोपः
ततो गर्गादित्वाद् यञ् वैयाघ्रपद्य लोपस्य स्थानिवद्भावादारः परिनिष्पन्नावोनस्यात् वचनसामर्थ्यान्न विष्यतीति चेत् पादेनेत्यादावतिप्रसंगः किंच
पादशब्दस्येति लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावप्रसंगोस्तां द्वियादिके त्वादेयन्नांव चर्चतितार्थमिति कृतस्य सामर्थ्यं परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ्रप
द्यत्यादेः पदावस्य चरितार्थत्वात् पादेनेत्यादौ एकादेशस्य स्थानिवद्भावान्नावास्य वावोनेति स्थितं ननु एकादेशो नाचः किं त्वचौ तत्कथं स्थानि
वत्त्वमिति चेन्न वर्णनिर्देशे जातिग्रहणात् अत एव आपसो गोमतो वातुरो आनडुहो इत्यादि सिध्यति श्रेयसो अपत्यमित्यण् इत्येकाः शेषयादि
त्वाद् दीर्घसत्र श्रेयसामादित्याकाराण् एकादेशः ततश्च नुम् ... एकादेशस्यादिवत्त्वात् सोनुमागमो न भवति तथा उहवाहः ऊंढकं वहती
ति कर्मण्यण् संप्रसारणाभावः ततो ऊ एकादेशस्यादिवत्त्वान्न त्वे सति प्राप्तो वाह ऊठ न भवति ॥ पूर्वविधाविति किं नैधेयः निष्कौशाम्बिः उपसर्गद्यो राम·
किः ॥ आतो लोप इटि च इत्यस्मिन्नारन्ते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु सति अकृत्वम ... पदेशेन ... नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र ७३
व्यपदेशं लभते ननु एवमपि विधिग्रहणं मास्तु पूर्वस्येति षष्ठ्याकार्ये कर्तव्ये इत्यस्यार्थस्यादेशं लभ्यते इति चेन्न पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समास
७

द्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वेतीत्युक्तमेव स्यादेततः परिशेषं पंचमीसमासो ... विगणय्य ... सिध्यति [illegible]
पूर्वो [illegible] पादेशे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् न चारंभसामर्थ्यं अनुमगाप्त्यादौ मिस्तु चरितार्थत्वात् ॥ अत्रोच्यते पूर्वस्माद्विधौ स्थानि [illegible]
[illegible] निवत्त्वे तु सति अकृत्वम् पदेशेन ... नहि त्रिपुत्रव्यपदेशं लभते ननु एवमपि विधिग्रहणं मास्तु पूर्वस्येति षष्ठ्याकार्ये क[illegible]
[illegible] सादेशं लभ्यत इति चेन्न पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वेतीत्युक्तमेव ॥ [illegible]
[illegible] पंचमीसमासो ... [illegible] सिध्यति लघु ... पादेशे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् न चारंभसामर्थ्यं [illegible]
[illegible] अत्रोच्यते पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वम [illegible] ... यकात् तथा हि तत्र सेटीति ... ३. ... [illegible]
[illegible] ... इति चेत् ... एकाच ... [illegible]
तः [illegible] ... लोपो ... नतः ... अस्याकारा ... लोपे कृते एका ... [illegible]
तिसे [illegible] ... प्राप्त एव निषेधे ... तस्मात् सेट्ग्रहणम ... [illegible]
मे अत्र इति [illegible] ... स्थानिवद्भावः निष्ठायां सेटीति ... ग्रहणात् एतत् स्थानि [illegible] एवम [illegible]
यीह [illegible] ... समासकार्येष्वपि ... तदृशस्यार्थः ... समासे ... [illegible]
[illegible] ... तद्धुल्च नेवीत्यत्र नोक्तमित्यपि ... तथा ... सूत्रे केपटः पूर्वस्मा ... [illegible]

प.शे.
८४

भ्यस्तः परिशिष्टयागतगतइत्यत्रश्लसिद्धतामुत्पादं काक्ष्यत्वात्तोयी तस्यर्वमादरयीतिस्थानिवन्मात्रंम्यमते भिद्य प्रसक्तन्छेत्यादि भा[illegible]
समः इत्युः पद्धः स्वपिवुल इर्वा इत्यनेन सामर्थ्यादस्यपराः सर्वर्णस्थयेद्रावर्णग्रहणेजातिग्रहणस्यवधाने [illegible] कोदिक्षु यंच भ
समासग्रहमात्रः प्रयोजनाभावात् तथाहि वेभिद्दिता मार्थितिकः अयीयचत्रितिप्रयोजनत्रयं भाष्येउक्तं तत्रवेभि[illegible]तितावदस्य थासिद्धः
एकादेशपरेश इत्यत्रविहितविशेषणाश्रयणात मार्थितिकेपि मर्थितपरणम स्पेतिविग्रहे तदस्य परणमितिटकिंतस्यैकादेशे [illegible] तिचेत्स्य
[illegible]तेसुसुकौतारितिकादेशो न भविष्यति अनल्विधाविति निषेधेनस्थानिवत्वाभावात् टस्येकइत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्यउच्चारणा
तयावर्णमात्रस्यस्थानित्वात् अकारस्थानादेशयोरकारस्यविवक्षा नचैवमनल्विधित्वाकादेशप्रसंगः संनिपातपरिभाषयास[illegible]त्वात्
नचीपीपचत्रिसुद्दाहरणं दहहिज्ञेतेत्काराख्यउकारस्यवानोगुणइतिपरस्पत्वे तस्यपरंभत्वादिक्षाबाधग्रहणे नग्रहणे[illegible]जमस्तो[illegible]मारः
[illegible]लोपस्यैकादेशस्यवास्थानिवत्वाभावात्र भवतीतिवाच्यं वेत्रीहिलस्वेवानतेरोपः संभवतीतितत्साहचर्यादस्यसादपिलउ[illegible]
नचसिवासाहचर्याहुतेपिग्रहणमस्त्विति वाच्यंविप्रतिषेधेपरमितिपासाहचर्यस्यवलीयस्त्वादिति अतएवमवतेपदूःगेतारचुतः अर्द्य[illegible]
तिमाधवः पंचमीसमासप्रयोजनतयाअपीपंवत्रिसुद्दाहरतोभगवतस्तु नेहसाहचर्यनियामकं तेनोमंतःकस्वोर्ध्वग्रणाहिक्षायेकातसः हवपोनस्य[illegible]
पुनदसुके इधीवेवीतामिति सूत्रेः तस्माघुदः लुकिभुवोलुङ उभवोचितः आनइतिनिशमस्यामिचः परत्वामास्तपयोजमप्रासास्तमात्रयाना[illegible]
नाधवेनेकोक्तत्वादस्यकम्पयस्युसोङ्कोडवोरत्वात शहित्रलायवाहातदति नियमः साभान्यापदेशरा ज्ञस्यवेदस्यमाहिस्यतः तथातोय[illegible]

[illegible] ८४

ये [illegible] [illegible] माधवोहान्तप्रदो[illegible]त्रितिः [illegible] अपीपवत्रिसेतां [illegible]
घमीसमास[illegible] णाणाचे [illegible] प्रसंगस्पुडर्वीकारवोद्धणः स्वतैवा[illegible] पथा नतुप्रय[illegible] स्वतिवदतोमतेन[illegible]
दसाहिति [illegible] मनि[illegible] पर्णासिद्धत्वात् नवनाजातेन[illegible] तिनिषेधः अनेनैकार्थविधीयत्रादश्रा[illegible] र्थमिति[illegible]
[illegible] वमी [illegible] इमितिचेत् इरतेमतेन[illegible] घाहु सहियत्रांतरोवन्हि[illegible] वाअचोतनेन [illegible] व्याख्या[illegible] वेवरुपदा
[illegible] प्रमुणा [illegible] वस्तिवेधसामर्थ्यादिति [illegible] ना [illegible] तः वहिरंग [illegible]
[illegible] किंच [illegible] सदेवीहिाणकात [illegible] भाषामाश्रित [illegible]
[illegible] नसिद्धः अनिति [illegible] वेत्केत्रेर्थमित्यत्रेफद्रुंपस्येतेतुकं [illegible] विहत्यो [illegible]
[illegible] भावा [illegible] वातः किंच [illegible] नेनेद्रुमितियत्रभाष्येणासंयोगांतस्येत्यत्र [illegible] दत्यस्यहता [illegible]
[illegible] एततो [illegible] यात्रुमित्याहावतित्र [illegible] वहिरंगतयोस्वकृतसमाधानमत्रिमस्ते [illegible] दूरस्त [illegible]
[illegible] अतएवे [illegible] धानधातुलोपस्त्रएवानुयादेयामवोचाम कोणः [illegible] त्राजे [illegible] [illegible]
[illegible] पारेतत [illegible] वेवहितेनवाः आर्धमतम [illegible] तेय [illegible] नेवस्तोस्येसाहावनेर [illegible]
[illegible] तेतांके संभवेतः यहीग्रहणांशर्वतस्यात ततुर [illegible] शयोगात [illegible] पिकेषि [illegible]
त्य [illegible] वोदप्रपं [illegible]

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

प्र॰ कौ॰ मिदं तु नाम: अजानंतर्यं तु न गतमित्याशयः तत्थं स्त्रेकार्थं विज्ञापकनिर्वाहः अथ नं तरंगं हृत्त्वं रंगमित्याहो परव्वान्तर्वर्णादिघ्यैः क्षुद्वारेव नं तद्भासंह
७५ हिंग्मिति माप्नोति: नाजानंतर्ये इति निषेधात: नचंतरंगं वलवद्दिति परिभाषां तो रीसिध्यति: तथाच विप्रतिषेधसूत्रे अंतरंगं वेत्युपक्रम्य इति [illegible]
माद्गुणः सर्वर्णदीर्घाद्दिति प्रयोजनं पठितमिति चेत: सत्यं पठितं: किंतु बहुतमप्रयोजनान्निपठित्वा असिद्धं परिभाषयैकार्थत्वात्रैयेकत्रैव [illegible]
स्तेः एतेन प्रकृतसूत्रेप्यप्रयोजनं तु हाहारोंत्यष्टमपरत्वाऽसिद्धं परिभाषा भाष्यकारोक्ता स्तमंतरंगं वलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणो [illegible]
वरःप्रत्युक्तः विप्रतिषेधसूत्रभाष्यस्य विरोधात् तस्मादिह सिद्धांततत्त्वमन्यदेव वक्तव्यमिति उच्यते: अंतरंगपरिभाषायाविरोधवादस्त्वाह [illegible]
[illegible] परिभाषा स्कंनाजानंतर्ये इतिसाप्यवाहत्वादुभयोरेव ज्ञापकता विप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यंतु अप्रत्ययमेवेति भागइत्रिकाराः [illegible]
[illegible] ये त्र्येवा॥ इहहि वरणकाराः स्तु: नाजानंतर्ये इति परिभाषा माक्षुः तहाय कृतयापत्तमतेते नासिद्धं परिभाषायाः अनित्य [illegible]
[illegible] सिंप्पपक्षेविप्रतिषेधसूत्रस्थं नाजानंतर्ये इति भाष्यमपि अनित्यत्वेपरतयां अतःकात्यायनं: अन्यथाहितत्रैवांतरंगं वलीयः [illegible]
[illegible] इत्यतोनलोपः सुप्स्वरसंज्ञ [illegible] त्यामित्यत्रेनलोपस्यासिद्धत्वाद्धुस्वस्येति तु कनेसुपक्रम्य [illegible] निपात बहिरंग परिभाषया [illegible]
[illegible] भाष्य [illegible] परिभाषा ह्यस्याप्यनित्यत्वं ज्ञापयात् तु अग्रहणमित्युक्तं अतएव तत्रापि [illegible] उक्तं वहिरं [illegible] परिभाषा अनित्यत्वा [illegible]
[illegible] मप्यं [illegible] तापिनासिद्धमिति: तथाप्रतिहीव्रे इत्यादि सिद्धपरिभाषा अनित्यत्वं [illegible] अतएव [illegible]
[illegible] एतइ पवाई [illegible] हारत्यादि: उत्तरार्धवाद्ययोरप्यनित्यत्वस्थितेलक्ष्यानुरोध [illegible] व्यवस्था हेतुरितिसर्वं सुस्थं: स्याद्